

DONALD M. NICOL

Καθηγητής Πανεπιστημίου

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ
ΔΕΣΠΟΣΥΝΕΣ:
ΔΕΚΑ ΠΟΡΤΡΕΤΑ
1250-1500

Με 8 εικόνες εκτός κειμένου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: *Στάθης Κομνητός*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 8 - ΑΘΗΝΑ

1996

ISBN: 960-206-370-3

Τίτλος πρωτοτύπου: *The Byzantine Lady: Ten Portraits, 1250-1500*

© Cambridge University press, 1994.

© Αποκλειστικότητα για την Ελλάδα
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ 1996.
Τηλ. 36.27.318

Επιμέλεια: Χαρ. Α. Μπάλας
Εξώφυλλο: Γιάννης Λεκκός

Φωτοστοιχειοθεσία-Σελιδοποίηση-Φιλμς-Μοντάζ: LEGATO Ε.Π.Ε., Χαλκοκον-
δύλη 9, Τηλ. 38.02.392

Εκτύπωση: Μαρία Σπύρου, Καλλικλέους 3, Τηλ. 51.48.696

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή εν όλω ή εν μέρει έστω και μιας σελίδας ή και περιληπτικά, κατά παράφραση ή διασκευή, του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογραφήσεως ή άλλως πως), σύμφωνα με τους Ν. 237/1920, 4301/1929 και 100/75, τα Ν.Δ. 3565/56, 4264/62, 2121/93 και λοιπούς εν γένει κανόνες Διεθνούς Δικαίου, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του Εκδότη ο οποίος παρακρατεί αποκλειστικά και μόνο για τον εαυτό του την κυριότητα, νομή και κατοχή.

Πρόλογος

Πριν από ενενήντα περίπου χρόνια, ο διαπρεπής Γάλλος ιστορικός *Charles Diehl* δημοσίευσε δύο τόμους με βιογραφικά πορτρέτα σημαντικών Βυζαντινών, τόσο ανδρών όσο και γυναικών, υπό τον τίτλο *Figures Byzantines*. Κάποιες από τις αυτοκρατορικές δεσποσύνες που αναφέρονταν εκεί επανεκδόθηκαν το 1959 υπό τον τίτλο *imperatrices de Byzance*. Πιο πρόσφατα, το 1988, ο *Sir Dimitri Obolensky* εξέδωσε τα *Six Byzantine Portraits*, που ήταν όλα, καθώς συνηθίζεται, ανδρικά. Αυτά τα βιβλία αποτελούν τα πρότυπά μου για την παρούσα μικρή μου συμβολή. Δεν μπορώ να συναγωνιστώ τη λόγια ευφράδεια, ούτε του *Diehl* ούτε του *Obolensky*. Όμως, ενώ ο πρώτος δεν αμαυρώνει τη χάρη των σελίδων του με οποιεσδήποτε σημειώσεις ή παραπομπές στις πηγές του, ο τελευταίος παραθέτει ακόμη και το κεφάλαιο και το στίχο σχεδόν κάθε αναφοράς που κάνει στο κείμενό του. Αισθάνομαι πως αυτό είναι χρήσιμο και γι' αυτό ακολούθησα το παράδειγμά του. Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού γι' αυτό το βιβλίο συνέλεξα στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη των Αθηνών, και θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στο προσωπικό αυτού του ασύγκριτου ιδρύματος. Το έργο τελείωσε μέσα ή κοντά στο *Cambridge*. Πρέπει να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την *Pauline Del Mar* για τη συμβολή της στην παραγωγή ενός ευανάγνωστου δακτυλογραφημένου κειμένου. Τέλος, οφείλω πολλά και πάλι στη φροντίδα και τη δραστηριότητα του πανεπιστημιακού τυπογραφείου του *Cambridge*.

Πολλοί θεωρούν πως η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν αξιοθρήνητη, υποθέτοντας πως μέσα σε μια τόσο ανδροκρατούμενη κοινωνία, όλες οι γυναίκες ήταν υποταγμένες και καταπεσμένες. Στα χίλια χρόνια ζωής της αυτοκρατορίας αυτό μπορεί μερικές φορές να είναι αλήθεια. Ωστόσο, στα χρόνια της παρακμής, από το 1250 μέχρι το 1500, κάποιες απ' τις γυναίκες της ανώτατης τάξης του Βυζαντίου είχαν τη χαρά να ασκήσουν σημαντική επιρροή, να εκφράσουν ελεύθερα τις απόψεις τους και να αναλάβουν πρωτοβουλίες.

Οι δέκα δεσποσύνες αυτών των αιώνων, τη βιογραφία των οποίων παρουσιάζουμε εδώ, δεν παραπονούνταν για ανδρική καταπίεση. Είχαν βαθιά συνείδηση της αριστοκρατικής τους καταγωγής και των κοινωνικών και θρησκευτικών τους υποχρεώσεων ως αυτοκράτειρες, μητέρες, μοναχές, λόγιες, ή ως δυστυχημένες υπάρξεις, θύματα των διπλωματικών γάμων. Οι περισσότερες δεν είναι ίσως πολύ συμπαθείς στους δυτικούς αναγνώστες, μολονότι δύο απ' αυτές ήταν Ιταλίδες οι οποίες έγιναν Βυζαντινές και στην πίστη και στη γλώσσα, δύο ατύχησαν στο γάμο τους με ηγεμόνες της Κάτω Ιταλίας, και μια εγκαταστάθηκε στη Βενετία ως προστάτιδα των εκεί Ελλήνων προσφύγων, μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453.

Πίνακας Εικόνων

1. Η Θεοδώρα Κομνηνή Παλαιολογίνα (ως μοναχή Θεοδούλη) μαζί με την κόρη της. (Lincoln College, Oxford, *tyrikon* f. 11¹).
2. Χρυσό σματωμένο κόσμημα που δώρησε η Θάμαρ της Ηπείρου στο σύζυγό της Φίλιππο του Τάραντα, 1294 (Museo Archeologico Nazionale, Ciridale del Friuli).
3. Η Σιμωνίς, σύζυγος του Στεφάνου Μιλουτίν της Σερβίας (τοιχογραφία από την Gračanica).
4. Η αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας (Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart, Cod. Hist. 2-601, f. 4).
5. Χειρόγραφο γραμμένο από τη Θεοδώρα Ραούλαινα (Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. gr. 1899).
6. Διακόσμηση του *Ετυμολογικού* που εκδόθηκε το 1499 και τυπώθηκε στη Βενετία με έξοδα της Άννας Νοταρά (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα).
7. Η συνάντηση των δύο πριγκιπισσών (Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. gr. 1851).
8. Η Μάρα Βράνκοβιτς (λεπτομέρεια από χρυσόβουλλο του 1420 της Μονής Εσφιγμένου του Αγίου Όρους).

Συντομογραφίες

ASI	<i>Archivio Storico Italiano</i>
ASPN	<i>Archivio Storico per le Province Napoletane</i>
B	<i>Byzantion</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BS	<i>Byzantinoslavica</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CFHB	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
CSHB	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i>
DIEE	<i>Deltion Istorikis kai Ethnologikis Etaireias</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DR	<i>Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches</i>
EEBS	<i>Epeteris Etaireias Byzantinon Spoudon</i>
EO	<i>Echos d'Orient</i>
EPh	<i>Ekklesiastikos Pharos</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
MM	<i>Miklosich and Müller, Acta et Diplomata graeca</i>
MPG	<i>Migne, Patrologia Graeca</i>
NE	<i>Neos Hellenomnemon</i>
OCP	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i>
REB	<i>Revue des Etudes Byzantines</i>
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>
VV	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

Εισαγωγή

Η βυζαντινή αυτοκρατορία, η οποία ακτινοβολούσε από την πρωτεύουσά της την Κωνσταντινούπολη, τη βασιλίδα των πόλεων, έζησε 1100 περίπου χρόνια. Ήταν ο μακροβιότερος πολιτικός οργανισμός των Μέσων Χρόνων. Ο λαός της και οι ηγεμόνες του ήταν συντηρητικοί από ένστικτο. Ο συντηρητισμός τους αντανakλάται στην τέχνη και τη λογοτεχνία τους. Αυτό που ο Θεός είχε αποκαλύψει με την ενσάρκωση του Υιού του, με την εκ Παρθένου γέννησή Του και με την Ανάστασή Του, έθετε πάγια δεδομένα για τους καλλιτέχνες. Τα πρότυπα για τον εξεικονισμό αυτών των αποκαλύψεων ήταν αμετάβλητα, εκτός από ελάχιστονες αποκλίσεις. Θα ήταν επικίνδυνο να επιχειρήσεις να τα μεταβάλλεις. Τα λογοτεχνικά πρότυπα είχαν παγιωθεί με το ύφος και τη γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων που είχαν μεταστοιχειωθεί σε αποδεκτές χριστιανικές μορφές. Αυτά τα πρότυπα ζωής, σκέψης και λογοτεχνίας δεν θα μεταβάλλονταν ποτέ. Γιατί η αυτοκρατορία και η Εκκλησία της είχαν δημιουργηθεί και προστατεύονταν από το Θεό και ήταν προορισμένες να κρατήσουν για πάντα ή τουλάχιστον μέχρι τη Δευτέρα Παρουσία του Χριστού και τη λήξη αυτής της κοιλάδος του κλαυθμώνος. Εντούτοις, μέσα σε ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, υπήρξαν αλλαγές στην κοινωνία, μερικές από τις οποίες ήταν ανεπαίσθητες και μόλις και μετά βίας γίνονταν αντιληπτές όταν εκδηλώνονταν, και άλλες, που ήταν περισσότερο ενοχλητικές και πιο καταφανείς στην εποχή τους, και επηρέαζαν την ασφάλεια, την οικονομία και την έκταση της αυτοκρατορίας.

Όντας λοιπόν συντηρητικοί εκ φύσεως, πολλοί Βυζαντινοί ένιωθαν, όπως σε γενικές γραμμές κάνουν όλοι οι απαισιόδοξοι, πως κάθε αλλαγή έκανε τα πράγματα να πηγαίνουν προς το

χειρότερο, ιδιαίτερα στα οικεία και καθαγιασμένα έθιμα της χριστιανικής τους κοινωνίας. Ένας συνήθης ευφημισμός για την αίρεση μέσα στην Εκκλησία ήταν «καινοτομία» ή νεωτερισμός. Το ίδιο ίσχυε για τις ανησυχητικές εκδηλώσεις αλλαγής στην καθημερινή ζωή και στις κοινωνικές συνήθειες. Ένας ιστορικός του δεκάτου τετάρτου αιώνα παραπονείται για τους ξένους και αλλόκοτους τύπους των καλυμμάτων κεφαλιού που φορούσαν στην Κωνσταντινούπολη του καιρού του. Τέτοιοι θρήνοι αποτελούν μέρος του συνηθισμένου ρεπερτορίου του μεσήλικα ή του ηλικιωμένου ο οποίος βλέπει οιωνούς για το τέλος του κόσμου στις αλλαγές της μόδας από τη νεότερη γενιά. Οι αλλαγές στη σκέψη και στην κοινωνική δραστηριότητα είναι άλλο ζήτημα.

Στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου υπήρξαν πολλές παρόμοιες μεταβολές. Μια απ' αυτές ήταν η στάση προς τις γυναίκες μέσα στην κοινωνία, και η συνείδηση των ίδιων των γυναικών για τη θέση τους μέσα σ' αυτήν. Ξεχώρισα δέκα άτομα για να επεξηγήσω τα όλο θέμα. Μπορεί να μου αντιτείνουν πως όλες ήταν υπερήφανες για το ότι ανήκαν στην αριστοκρατία. Αυτό είναι αναπόφευκτο· το υλικό που προέρχεται από τις πηγές μάς υπαγορεύει αυτή την επιλογή· δεν μπορεί να γράψει κανείς βιογραφίες προσώπων για τα οποία δεν υπήρχαν αναφορές αλλά μόνο τα ονόματά τους. Οι δέκα γυναίκες των οποίων περιέγραψα εδώ το βίο τους, θα προτιμούσαν να τις αποκαλούν Δεσπούνες, γιατί είχαν όλες συνείδηση ότι γεννήθηκαν μέσα στην ανώτατη κοινωνική τάξη. Η γέννηση και ο γάμος τους εξασφάλιζε σ' αυτές το δικαίωμα για ορισμένα αυστηρά καθορισμένα προνόμια τίτλων και βαθμών. Αν τα πράγματα δεν είχαν έτσι, δεν θα γνωρίζαμε τόσα πολλά γι' αυτές. Οι διαθέσιμες σύγχρονες πηγές δεν μας πληροφορούν για το βίο και τις πράξεις των ταπεινότερων κοινωνικά γυναικών στις πόλεις και στα χωριά της ύστερης βυζαντινής αυτοκρατορίας. Για τις ομόφυλές τους της ανώτατης τάξης στην Κωνσταντινούπολη ή τη Θεσσαλονίκη υπάρχουν πιο πολλά και καλύτερα τεκμήρια και είναι εν πάση περιπτώσει περισσότερο ενδιαφέρουσες. Οι κατάλογοι του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως του δεκάτου τετάρτου αιώνα αναφέρουν πολλές

υποθέσεις γυναικών που διατύπωσαν τα παράπονά τους ενόπιον των εκκλησιαστικών δικαστηρίων. Οι βίοι των αγίων επίσης μας παρέχουν αποκαλυπτικές όψεις του βίου των γυναικών στη βυζαντινή κοινωνία. Όμως μια τέτοια αποσπασματική πληροφόρηση σπάνια μας εφοδιάζει με αρκετό υλικό, ώστε να συντάξουμε μια βιογραφία για ένα πρόσωπο που μας ενδιαφέρει. Κάποια αρχαιακά έγγραφα επίσης, που αφορούν ιδιαίτερα έγχειες ιδιοκτησίες που ήταν στην κατοχή των μεγάλων μονών του Αγίου Όρους μα και αλλού, μας δίνουν κάποιες δευτερεύουσες μαρτυρίες για το βίο των αγροτικών οικογενειών οι οποίες μπορούν να εκτιμηθούν από τη στατιστική. Δείχνουν, όπως θα περίμενε κανείς, ότι οι σύζυγοι και οι κόρες των αγροτών, των βοσκών και των επαρχιακών ιερέων ζούσαν μια σκληρή και σε γενικές γραμμές πληκτική ζωή. Ήταν οι κυρίες των πόλεων εκείνες που πραγματοποιούσαν κάτι νέο· και είναι οι φευγαλέες αναφορές στη ζωή τους που δείχνουν κάποια διαφοροποίηση από το άλλοτε αποδεκτό στερεότυπο της απομονωμένης, ντροπαλής, υπάκουης, εξουσιαζόμενης από τον άνδρα γυναίκας, μέσα στη βυζαντινή κοινωνία.

Την αλλαγή αυτή πρόσεξε και είδε με κακό μάτι η Εκκλησία. Παλαιομοδίτες και φανατικοί επίσκοποι και μοναχοί, στο ύφος του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, ή του Ιωάννη Κνοχ, πίστευαν πως τις γυναίκες θα έπρεπε να τις βλέπουν αλλά όχι να τις ακούουν. Ο πατριάρχης Αθανάσιος ο Α΄, γύρω στο 1300, καταφέρεται βιαίως κατά των δεσποσυνών της υψηλής κοινωνίας που πήγαιναν στο μητροπολιτικό ναό της Αγίας Σοφίας με φτιασιδωμένα πρόσωπα και σαγήνευαν τους άνδρες, γεμάτες με χρυσάφια και κοσμήματα, απλώς για να κάνουν μια ξεδιάντροπη επίδειξη. Ο άγιος μοναχός Αθανάσιος ο Μετεωρίτης έφτασε μέχρι το σημείο να πει πως τις γυναίκες δεν θα έπρεπε καν να τις βλέπουν, και το έσκαγε μόλις έβλεπε καμιά να πλησιάζει. Η γυναίκα ήταν γι' αυτόν «βάσανο, εργοστάσιο των παθών για εκείνους που είναι κυριευμένοι από τη σάρκα». Ένας άλλος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως του δεκάτου τετάρτου αιώνα, ο Φιλόθεος, καταδικάζει τα πλήθη των επιπόλαιων και ανόητων δεσποσυνών της αριστοκρατίας στην πόλη του, οι οποίες συνδύαζαν την ευγενική τους καταγωγή με την

κενότητα χαρακτήρα και με μια τάση να δημιουργούν σχίσματα στην εκκλησία, αποκτώντας ως εκ τούτου φήμη και οπαδούς. Αυτό δεν είναι και πολύ χριστιανικό, παρόλο που μία απ' αυτές έγινε αγία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Όμως υπήρχε ένα αποκαλυπτικό και ενδιαφέρον ψήγμα αλήθειας μέσα σ' αυτές τις ασυναρτησίες. Γιατί κατά το δέκατο τρίτο και δέκατο τέταρτο αιώνα οι γυναίκες του Βυζαντίου φαίνεται πως ένιωθαν περισσότερο ελεύθερες και με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση από τους προγόνους τους να κάνουν και να πουν πράγματα. Η βυζαντινή κοινωνία παρέμεινε, όπως ήταν πάντα, πατριαρχική με όλη τη σημασία του όρου. Συχνά, ωστόσο, γεννούσε ισχυρές και αυταρχικές δεσπούνες, όπως Αυγούστες, πριγκίπισσες, μητέρες και μοναχές. Μεταξύ των πιο διάσημων παραδειγμάτων ήταν η σύζυγος του Ιουστινιανού, η αυτοκράτειρα Θεοδώρα· ή η πριγκίπισσα με τις γαλάζιες κάλτσες Άννα Κομνηνή· και η αυτοκράτειρα Ειρήνη στο τέλος του ογδόου αιώνα, η οποία βασίλευσε ως αυτοκράτορας ιδίω δικαιώματι και παρά λίγο να παντρευτεί τον Καρλομάγνο.

Αποτελούσαν εξαιρέσεις· αλλά αυτό υποτίθεται πως πρέπει να είναι μια αυτοκράτειρα ή μια πριγκίπισσα· και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο γνώριζαν πολύ περισσότερα γι' αυτές οι κατοπινές γενεές απ' ότι τους ενδιέφερε να γνωρίζουν για τις συζύγους και τις θυγατέρες των αγροτών. Όλες τους υπερέβαιναν κατά πολύ το μέσο όρο στη σκέψη, στα λόγια και στις πράξεις. Οι Βυζαντινοί ήταν αθεράπευτα ξιπασμένοι. Οι ιστορικοί τους, που γράφουν στο μεγαλύτερο μέρος τους σε μια άκρως εξεζητημένη μορφή ελληνικών που απείχε πολύ από την ομιλούμενη γλώσσα, πολύ λίγα έχουν να μας πουν για τους συνηθισμένους άνδρες και γυναίκες της εποχής τους. Η ιστορία τους συγκροτήθηκε από ανθρώπους της κορυφής. Θεωρούσαν τη δημοκρατία ως ακάθαρτη λέξη και επικίνδυνη έννοια, μολονότι ήταν ελληνική. Κατ' αυτούς η μοναρχία ήταν η μόνη λογική μορφή διακυβέρνησης. Τα *dramatis personae* (πρόσωπα του δράματος) των αφηγήσεών τους ήταν αυτοκράτορες, αυλικοί, στρατηγοί και αξιωματούχοι του κράτους και της Εκκλησίας. Στα τελευταία χρόνια, μεταξύ των ανωτέρων ανθρώπων με τους οποίους καταπιάνονταν, έφτασαν να συμπε-

ριλαμβάνονται κι εκείνοι που είχαν σημαντικούς πόρους και επιρροή, τους οποίους και αποκαλούσαν «καλής καταγωγής», «δυνατούς» ή χρυσή κοινωνική αφρόκρεμα. Η κληρονομικότητα έφτασε να έχει μεγαλύτερη σπουδαιότητα απ' ότι τα προσόντα. Σε πρωιμότερες εποχές τα επώνυμα ή τα οικογενειακά ονόματα της βυζαντινής κοινωνίας δεν είχαν και μεγάλη σημασία. Ένας μεγάλος αυτοκράτορας όπως ο Βασίλειος ο Α' (867-86) δεν έσερνε πίσω του σύννεφα δόξας για την καταγωγή του. Όμως τα πράγματα είχαν αλλάξει τον ενδέκατο και δωδέκατο αιώνα. Οι μεγάλες οικογένειες της βυζαντινής κοινωνικής αφρόκρεμας γνωστοποιούσαν την ανατροφή και τον πλούτο τους εξασφαλίζοντας τη διάδοση των οικογενειακών τους ονομάτων και οι μητέρες και οι σύζυγοι αυτών των οικογενειών ανέλαβαν το ρόλο να υιοθετήσουν σειρές τέτοιων ονομάτων ώστε να αποδείξουν το δικαίωμά τους στη δόξα. Το δέκατο τέταρτο αιώνα οι ευγενικότερης καταγωγής και πιο ισχυρές οικογένειες ήταν εκείνες των Παλαιολόγων και των Καντακουζηνών και το δέκατο πέμπτο σχεδόν όλοι εκείνοι που ανήκαν στη βυζαντινή κοινωνική αφρόκρεμα συγγένευαν με αυτές. Έτσι, η μητέρα του αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνού (1347-54), που ήταν το μοναχοπαιδί της, ένωθε υπερήφανη να προσαγορεύει τον εαυτό της ως Θεοδώρα Παλαιολογίνα Αγγελίνα Καντακουζηνή. Στις αρχές του δεκάτου τετάρτου αιώνα άλλη μια Θεοδώρα Παλαιολογίνα, ανιψιά του αυτοκράτορα Μιχαήλ του Η', ίδρυσε ένα γυναικείο μοναστήρι στην Κωνσταντινούπολη, που το αφιέρωσε στην Παναγία της Καλής Ελπίδας. Το κείμενο του ιδρυτικού του καταστατικού ή *τυπικού* φαντάζει σαν ένα *Almanac de Gotha* της υψηλής κοινωνίας της εποχής. Περιέχει τα ονόματα και τις προσωπογραφίες της Θεοδώρας ως μοναχής Θεοδούλης, των γονιών της, των παιδιών τους και των εγγονών τους. Ονομάζεται Θεοδώρα Βράβαινα Κομνηνή Λασκαρίνα Καντακουζηνή Παλαιολογίνα, καταγράφοντας όλα τα ονόματα με τα οποία συνδεόταν είτε λόγω γεννήσεως είτε λόγω γάμου. Εν συνόλω, δεκαοκτώ απόγονοι από τον πατέρα της, τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, σε διάστημα τεσσάρων γενεών, κατονομάζονται σ' αυτό το αξιόλογο έγγραφο. Είναι μια απaráμιλλη έκκληση για αλληλεγγύη

ανάμεσα στις αριστοκρατικές οικογένειες. Καταδεικνύει την υπέρτατη σημασία της οικογενειακής μονάδας στην όψιμη βυζαντινή κοινωνία και των δεσμών που συνέδεαν συγκεκριμένες οικογένειες.

Οι γυναίκες, και όχι μόνο οι σύζυγοι και οι μητέρες, είχαν φτάσει να διαδραματίζουν έναν περισσότερο δημόσιο και σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της κοινωνίας και της αυτοκρατορίας. Περίμεναν απ' αυτές να συμπεριφερθούν με μετριοπαθέστερο και κοσμιότερο τρόπο. Εξακολουθούσε να θεωρείται ανάρμοστο για τις γυναίκες να κυκλοφορούν μόνες τους ή ασυνόδευτες. Όμως δεν περιορίζονταν πια στους γυναικωνίτες των σπιτιών τους και δεν ντρέπονταν να γνωστοποιήσουν τις απόψεις τους και να κάνουν να ακουστεί η φωνή τους.

Ο πατριάρχης Φιλόθεος γύρω στα 1370 καταδίκασε τις ευγενικής καταγωγής ανόητες δεσποσύνες της Κωνσταντινούπολης, γιατί έπαιρναν μέρος στις θρησκευτικές έριδες της εποχής και δημιουργούσαν σχίσματα μέσα στην Εκκλησία. Τέτοιες έριδες, συχνά πάνω σε δυσνόητα θεολογικά θέματα, ήταν το υποκατάστατο της πολιτικής στο Βυζάντιο τουλάχιστον από τον καιρό της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, τον έκτο αιώνα. Η Θεοδώρα ευνοούσε τον αγώνα της ομάδας των Μονοφυσιτών στην εκκλησία, ομάδα την οποία κατάγγελλε ως αιρετική ο σύζυγός της Ιουστινιανός και οι ορθόδοξοι χριστιανοί. Το 787 και ξανά το 842, Αυγούστες ήταν εκείνες που άλλαξαν τον ρου της εκκλησιαστικής ιστορίας αποφαινόμενες σαφώς πάνω στο αμφισβητούμενο ζήτημα του σεβασμού των εικόνων μέσα στη χριστιανική λατρεία. Όμως σε γενικές γραμμές, από τις γυναίκες, όσο ψηλά κι αν βρίσκονταν, δεν ανέμεναν να εκθέτουν τις απόψεις τους πάνω σε τέτοια ζητήματα. Το δέκατο τρίτο και δέκατο τέταρτο αιώνα, ωστόσο, οι κυρίες της αριστοκρατίας διαδραμάτισαν έναν εξαιρετικά ενεργό ρόλο αντιτασσόμενες στην επίσημη αυτοκρατορική πολιτική απέναντι στα εκκλησιαστικά ζητήματα και υφιστάμενες ακόμα και διώξεις για τις πεποιθήσεις τους. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ ο Η' ο Παλαιολόγος, προσπαθώντας να επιβάλει την ένωση με την εκκλησία της Ρώμης στους κατά βάση απρόθυμους υπηκόους του, δημιούργησε αρκετούς αδυσώπητους εχθρούς μέσα από τους ίδιους

τους θηλυκούς συγγενείς του. Εξέχουσες μορφές ανάμεσά τους ήταν η αδελφή του Ειρήνη, η μοναχή Ευγενία, και η κόρη της Θεοδώρα Ραούλαινα (αριθμ. 3 παρακάτω). Εξορίστηκαν και οι δύο για την επαναστατική ειλικρίνειά τους. Επέδειξαν τέτοια δύναμη πνεύματος και τιμιότητα συνειδήσεως, ώστε έκαναν να ντραπούν πολλοί σύγχρονοί τους άρρενες καιροσκόποι.

Πολλές απ' αυτές ήταν επίσης πολύ ευκατάστατες από άποψη κληρονομικού πλούτου και έγγειας ιδιοκτησίας. Η Θεοδώρα Καντακουζηνού είχε τη δυνατότητα να χρηματοδοτεί τα σχέδια του γιου της για το θρόνο και να πληρώνει τους στρατιώτες του από το δικό της θαλάντιο. Ήταν απόλυτα ικανές να διαχειρίζονται τις περιουσίες τους προς όφελος των οικογενειών τους και ορισμένες, όπως η νύφη της Θεοδώρας Ειρήνη (αριθμ. 6), φάνηκαν ικανές να υπερασπίζονται και να διοικούν προκεχωρημένα φυλάκια της αυτοκρατορίας, όταν απουσίαζαν οι σύζυγοί τους. Η Ειρήνη Καντακουζηνού ήταν μια απόλυτα ευπειθής και θαρραλέα σύζυγος και ο πιο πιστός και υπάκουος υποστηρικτής του άνδρα της. Ποτέ δεν λησμόνησε πως το κύριο καθήκον μιας έγγαμης γυναίκας ήταν η ευημερία της οικογένειάς της. Γυναίκες σαν κι αυτή το δέκατο τέταρτο αιώνα δεν αμφισβητούσαν τη γενικά αποδεκτή ηθική πως πρωταρχικός σκοπός του γάμου ήταν η τεκνοποίηση και πως η μητρότητα ήταν η πιο προνομιούχα λειτουργία της γυναίκας. Μπορεί η βυζαντινή κοινωνία να εξακολουθούσε να είναι πατριαρχική· όμως η μητέρα είχε την αρχηγία μέσα στο νοικοκυριό και την οικογένεια και ένιωθε υπέρμετρα υπερήφανη κάνοντας κάτι τέτοιο. Το βυζαντινό δίκαιο της παρείχε σημαντική ελευθερία στη διαχείριση των οικονομικών υποθέσεων της οικογένειας. Η προίκα την οποία έπαιρνε στην κατοχή της με το γάμο, αποσκοπούσε ειδικά στο να προάγει την ευημερία των παιδιών της και σχεδόν κανένας δεν μπορούσε να της την αφαιρέσει. Η γυναίκα μπορούσε να οδηγήσει το σύζυγό της στα δικαστήρια, αν αυτός είχε οικειοποιηθεί ή κακοδιαχειριστεί την προίκα της.

Το ιδεώδες ενός χριστιανικού γάμου που κανονίστηκε στον ουρανό και τελέστηκε με την ευλογία του Θεού, φυσικά δεν πραγματοποιούνταν συχνά. Γάμοι από έρωτα μεταξύ των καλών οικογενειών ήταν σπάνιοι. Οι αρραβώνες που ακολουθούνταν

από γάμους κανονίζονταν όχι στον ουρανό αλλά γύρω από το οικονομικό ή διπλωματικό τραπέζι από τους γονείς που βιάζονταν να δουν τις ίδιες τις κόρες τους και τις οικογένειές τους ωφελημένες με τον καλύτερο τρόπο. Το σύστημα της προίκας έκανε βολικούς, αν όχι αναπόφευκτους, τους γάμους με συνοικέσιο· και σ' αυτά τα ζητήματα γενικά επικρατούσε η θέληση του «paterfamilias» και όχι της μητέρας. Οι θυγατέρες, όπως και οι γιοι, θεωρούνταν πως αποτελούν αναλώσιμα εμπορεύματα για διπλωματικούς ή οικονομικούς σκοπούς. Η κανονική ηλικία γάμου ήταν τα δώδεκα χρόνια για το κορίτσι και τα δεκατέσσερα (ή δεκαέξι) για το αγόρι. Σε μια τέτοια ηλικία κανένας από τους συντρόφους δεν μπορούσε να φέρει αντίρρηση, αν και ο γενικός κανόνας επέβαλε να είναι οι άνδρες πολύ μεγαλύτεροι από τις σχεδόν παιδιά νύφες· μερικές φορές ήταν και χήροι. Η πιο σκανδαλώδης περίπτωση μιας τέτοιας ενώσεως ήταν εκείνη της Σιμωνίδος Παλαιολογίνας, της πεντάχρονης κόρης του αυτοκράτορα Ανδρόνικου του Β', που υποχρεώθηκε να παντρευτεί τον πενήντάχρονο κράλη της Σερβίας, Στέφανο Μιλουτίν, το 1299. Η εκκλησία διαμαρτυρήθηκε πολύ έντονα· οι συνέπειες ήταν καταστροφικές για την υγεία και την ευτυχία της δύστυχης Σιμωνίδος. Όμως θυσιάστηκε για το υποτιθέμενο καλό της αυτοκρατορίας.

Δεν ήταν ούτε η πρώτη ούτε η τελευταία που θα έπεφτε θύμα εκμεταλλεύσεως. Ακόμα και οι Οθωμανοί Τούρκοι μπορούσαν να κατευνασθούν και να κρατηθούν σε απόσταση μέσω ενός γάμου με μια καλά προικισμένη βυζαντινή πριγκίπισσα. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης ο Στ' έδωσε την κόρη του Θεοδώρα σύζυγο στον Ορχάν, εμίρη της Βιθυνίας. Ο Γεώργιος Βράνκοβιτς, ο Δεσπότης της Σερβίας το δέκατο πέμπτο αιώνα, πάντρεψε την κόρη του Μάρα με τον οθωμανό σουλτάνο Μουράτ τον Β' (αριθμ. 9). Οι χριστιανοί αυτοκράτορες της Τραπεζούντας στη Μαύρη Θάλασσα, κράτησαν ελεύθερη από τις επιθέσεις τη μικρή τους περιοχή, παντρεύοντας τις κόρες τους με τους ειδωλολάτρες ή άπιστους γείτονές τους (αριθμ. 10). Σε πρωιμότερη εποχή οι βυζαντινοί ηγεμόνες της βόρειας Ελλάδας, οι Δεσπότες της Ηπείρου, προσπάθησαν να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους από τους αυτοκράτορες της Κωνσταντι-

νούπολης μέσω του γάμου των θυγατέρων τους με Ιταλούς πρίγκιπες στην απέναντι πλευρά των υδάτων. Έτσι η Έλενα Δούκαινα (αριθμ. 1), κόρη του Δεσπότη της Ηπείρου, έγινε σύζυγος του Μανφρέδου του Χοχενστάουφεν, Βασιλιά των δύο Σικελιών, στα 1259· και η Θάμαρ της Ηπείρου παντρεύτηκε τον Φίλιππο του Ανζού, Πρίγκιπα του Τάραντα, στα 1294 (αριθμ. 2). Οκτώ από τα ένδεκα θηλυκά μέλη των κυρίαρχων οικογενειών στην Ελλάδα κατά το δέκατο τρίτο αιώνα παντρεύτηκαν είτε Ιταλούς είτε Φράγκους συζύγους· ωστόσο ούτε ένα αρσενικό μέλος αυτών των οικογενειών δεν πήρε ως σύζυγο μια ξένη. Οι κόρες αποτελούσαν χρήσιμα πόνια στο διπλωματικό παιχνίδι. Εκείνες λοιπόν που τις χρησιμοποιούσαν ή τις κακομεταχειρίζονταν με αυτό τον τρόπο, πολύ σπάνια ήταν ευτυχισμένες στο συζυγικό τους βίο. Πολύ σπάνια μια κόρη έβρισκε το κουράγιο να παρακούσει τις επιθυμίες των γονιών της. Μια απ' αυτές ήταν η Μάρα Βράνκοβιτς της Σερβίας (αριθμ. 9), η οποία αρνήθηκε να μπει στον κατάλογο ως υποψήφια νύφη για τον τελευταίο βυζαντινό αυτοκράτορα, τον Κωνσταντίνο τον ΙΑ' τον Παλαιολόγο. Όμως ήταν μια ηλικιωμένη γυναίκα και χήρα και είχε κάνει το... κομμάτι της περνώντας δεκαέξι χρόνια στο χαρέμι του σουλτάνου Μουράτ.

Δύο από τις Ιταλίδες δεσποσύνες που παντρεύτηκαν αυτοκράτορες της Κωνσταντινουπόλεως, «βυζαντινοποιήθηκαν» μέχρι του σημείου να δεχτούν την ορθόδοξη πίστη και να μην επιστρέψουν ποτέ στην πατρίδα τους, μολονότι και οι δυο τους ήταν ισχυρογνώμονες και φιλόδοξες εκ φύσεως (αριθμ. 4 και 7). Ήταν φιλόδοξες για τα παιδιά τους, ιδιαίτερα για τους γιους τους ως επίδοξους διαδόχους του θρόνου. Αγαπούσαν τους γιους τους περισσότερο απ' ότι νοιάζονταν για τους συζύγους τους. Πολλές βυζαντινές αυτοκράτειρες αναγκάστηκαν να ανεχθούν την ταπείνωση της απιστίας του συζύγου τους. Ο αριθμός των νόθων παιδιών που αναγνωρίστηκαν από ευλαβείς χριστιανούς αυτοκράτορες των Ρωμαίων είναι εκπληκτικός. Ο Μιχαήλ ο Η', ο Ανδρόνικος ο Β', και ο Ανδρόνικος ο Γ' ομολόγησαν και οι τρεις τους πως είχαν αποκτήσει δύο κόρες εκτός γάμου. Ο Μανουήλ ο Β', ο οποίος έγραψε έναν διάλογο περί του χριστιανικού γάμου, παραδέχτηκε το ίδιο. Και οι

παράνομες κόρες επίσης χρησίμευαν για διπλωματικούς σκοπούς, γιατί μπορούσαν να παντρευτούν, φέρνοντας μαζί τους και δελεαστικές προίκες, με ελάσσονες και ενδεχομένως ενοχλητικούς ξένους, στα σύνορα της αυτοκρατορίας. Ο Μιχαήλ ο Η' ξεφορτώθηκε επιτυχώς τις νόθες κόρες του παντρεύοντας τη μια με τον Νογάι, το χάνο της Χρυσής Ορδής των Μογγόλων της νότιας Ρωσίας, και την άλλη με ένα γιο του Ουλεγκού, χάνου των Μογγόλων στην Περσία. Ο Ανδρόνικος ο Β' ακολούθησε το παράδειγμά του. Οι Μογγόλοι αναμφίβολα κολακεύονταν να συγκαταλέγονται στην αυτοκρατορική οικογένεια της Κωνσταντινούπολης έστω και σε μια πρώτη φάση. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης ο Ε' έκανε το σφάλμα να αποκτήσει έναν παράνομο γιο, που δεν ήταν εύκολο να τον ξεφορτωθεί και ο οποίος τέλειωσε τις ημέρες του μετά από δεκαεφτά χρόνια στη φυλακή. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Γ', που νυμφεύθηκε την Άννα της Σαβοΐας (αριθμ. 7), πάντρεψε μια νόθο κόρη του με τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Βασίλειο τον Α', και μια άλλη με τον Ουζεμπέγκ, χάνο της Χρυσής Ορδής. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε πόσο χρήσιμοι ήταν οι Μογγόλοι ως αποδέκτες των ανεπιθύμητων απογόνων των αυτοκρατόρων.

Η τελευταία καταφυγή μιας ταπεινωμένης γυναίκας ήταν το διαζύγιο. Το διαζύγιο επιτρεπόταν ανέκαθεν στο βυζαντινό δίκαιο επί τη βάσει σαφώς καθορισμένων και καλά προσδιορισμένων λόγων που βασιζόνταν στο ρωμαϊκό δίκαιο, όπως αυτό προσαρμόστηκε στη χριστιανική πρακτική από τον Ιουστινιανό και τους διαδόχους του. Την ερμηνεία του νόμου σε πολυάριθμες περιπτώσεις είχαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων της βυζαντινής κοινωνίας οι δικηγόροι, οι κανονολόγοι και οι εκκλησιαστικές επιτροπές. Όμως στο μεγαλύτερο μέρος τους οι άθωες γυναίκες προστατεύονταν καλά τόσο κοινωνικά όσο και οικονομικά έναντι των συζύγων που τις είχαν αδικήσει. Η νομική έμφαση δινόταν πάντοτε στην ευημερία των παιδιών και της μητέρας τους. Ωστόσο, το διαζύγιο ήταν σπάνιο γεγονός μεταξύ των δεσποσυνών της αριστοκρατίας που γενικά ήταν γνωστές για την αφοσίωση και την πίστη τους προς τους συζύγους τους. Υπήρχαν άλλες δύο επιλογές που έμεναν ανοιχτές για τις γυναίκες με οικονομική ανεξαρτησία οι οποίες δεν

μπορούσαν πια να υποφέρουν τους συζύγους τους· η μια ήταν να ζήσουν μακριά από το σύζυγο· η άλλη να αποσυρθούν σε κάποιο μοναστήρι. Η αυτοκράτειρα Ειρήνη η Μομφερρατική και μετά απ' αυτήν η αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας (αριθμ. 4 και 7) προτίμησαν να ζήσουν στην πόλη της Θεσσαλονίκης διατηρώντας έτσι κάποια απόσταση από τους συζύγους τους στην Κωνσταντινούπολη. Η πριγκίπισσα Ειρήνη Χούμναινα (αριθμ. 5), έχοντας απομείνει άτεκνη χήρα πολύ νωρίς στη ζωή της, προτίμησε να μην παντρευτεί ξανά και να γίνει μοναχή στο μοναστήρι που ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη.

Αν το να γίνει επιτυχημένη σύζυγος και μητέρα σε μια οικογένεια ήταν η πιο ένδοξη ολοκλήρωση μιας γυναίκας πάνω στη γη, το να γίνει νύφη του Χριστού υποσχόταν την πνευματική ολοκλήρωση και σ' αυτόν τον κόσμο και στον επόμενο. Όποιος ομολογούσε πλήρη αφοσίωση στο Χριστό και γινόταν μοναχός ή μοναχή, φορούσε αυτό που οι Βυζαντινοί αποκαλούσαν «αγγελικό σχήμα» του μοναστικού βίου, της υψηλότερης κλήσης που μπορούσε να γίνει στο ανθρώπινο είδος. Αρκετά γυναικεία μοναστήρια ιδρύθηκαν ή αναστηλώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη κατά το δέκατο τρίτο και δέκατο τέταρτο αιώνα. Οι ηλικιωμένες ή χήρες δεσποσύνες αποσύρονταν συχνά σε τέτοια καθιδρύματα ως μοναχές, και πέθαιναν εκεί έχοντας λάβει το αγγελικό σχήμα. Μερικές απ' αυτές ήταν πλούσιες και οι χρηματικές τους συνεισφορές στην επισκευή και τη συντήρηση των μονών τους ήταν ευπρόσδεκτες. Ούτε υποχρεώνονταν να δίνουν αυστηρούς όρκους πτωχείας και υπακοής. Ζούσαν μια κομψή και ασφαλή ζωή που τους υπενθύμιζε περισσότερο το αριστοκρατικό ή αυτοκρατορικό παρελθόν τους στον κόσμο παρά τη μοναστική τους πτωχεία. Γιατί, καθώς παρατηρούσε μια ηγουμένη, η αρετή έρχεται πιο εύκολα σε ένα καλά διαμορφωμένο περιβάλλον. Η ζωή στο μοναστήρι ήταν κάτι σαν επέκταση της οικογένειας. Υπήρχαν πράγματι ορισμένοι που θεωρούσαν πως οι υπερ-προνομιούχες μοναχές, που σπανιότατα λέρωναν τα χέρια τους με σωματικά έργα φιλανθρωπίας, είχαν μάλλον πολύ κοσμικό φρόνημα και ήταν πολύ προσκολλημένες στις οικογένειές τους, τις οποίες υποτίθεται πως είχαν απαρνηθεί. Μια τέτοια ήταν η κτητόρισα της

μονής της Καλής Ελπίδος με την επίμονη προσκόλλησή της στο σόι της και στους οικογενειακούς της δεσμούς. Άλλη μια ήταν η Ειρήνη Χούμναινα (αριθμ. 5), η οποία δεν μπόρεσε ποτέ να ξεχάσει ότι ήταν παντρεμένη, έστω και για λίγο διάστημα, με το διάδοχο του θρόνου.

Πολλές απ' αυτές τις δεσποσύνες-μοναχές ήταν ευφυέστατες και με καλή παιδεία, με μέτρο πάντοτε τις δυνατότητες για μόρφωση που είχαν τα κορίτσια στο Βυζάντιο. Στο δυτικό κόσμο των Μέσων Χρόνων η γνώση γραφής και ανάγνωσης ήταν σε γενικές γραμμές προνόμιο των μοναχών και των κληρικών, οι οποίοι, ως τάξη, διατηρούσαν το αδιάκοπο της παιδείας και της επιστήμης, όπως και στο Βυζάντιο, μέσω μιας νεκρής γλώσσας. Το να έχει κανείς τη δυνατότητα να γράψει το όνομά του αποτελούσε ένδειξη πως ήξερε γραφή και ανάγνωση, ταλέντο δηλαδή το οποίο, όπως παρατηρούσε η Άννα Κομνηνή, δεν είχαν όλοι οι ηγέτες της Πρώτης Σταυροφορίας εκτός από τους επισκόπους. Το επίπεδο γνώσεως γραφής και ανάγνωσης ανάμεσα στους λαϊκούς, μολονότι δεν αφορούσε όλα τα κοινωνικά στρώματα, ήταν πάντοτε υψηλότερο στο βυζαντινό κόσμο. Όμως δεν προσδοκούσαν από τις γυναίκες ούτε και ήταν εκπαιδευμένες να έχουν εκλεπτυσμένη παιδεία. Η ίδια η Άννα Κομνηνή ήταν μια εντυπωσιακή εξαίρεση. Ο δέκατος τρίτος και δέκατος τέταρτος αιώνας στο Βυζάντιο μαρτυρούν μια σημαντική αναβίωση της ελληνικής παιδείας, μια αναγέννηση των λογοτεχνικών και φιλοσοφικών ενδιαφερόντων για την ελληνική κληρονομιά της κλασικής αρχαιότητας. Έχει ονομασθεί «η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση». Οι εξέχοντες φωστήρες της, ένας από τους οποίους ήταν ο Νικηφόρος Χούμνος, ο πολυμαθής πατέρας της μοναχής Ειρήνης-Ευλογίας, ήταν άνδρες μορφωμένοι από άνδρες, όπως θα υπέθετε κανείς. Οι μαρτυρίες για κάποια μόρφωση των γυναικών αυτή την εποχή είναι ελάχιστες, μολονότι είναι σαφές πως οι κόρες των αριστοκρατών τουλάχιστον μάθαιναν κάτι περισσότερο από στοιχειώδη γραφή και ανάγνωση πιθανώς με κατ' ιδίαν διδασκαλία και αναμφίβολα οι φιλολογικές δραστηριότητες των πατεράδων τους τις επηρέασαν και τις ενέπνευσαν να επιχειρήσουν τις δικές τους εξορμήσεις στο χώρο της μάθησης. Η

Ειρήνη-Ευλογία ήταν μια απ' αυτές· όμως η ξεχωριστή πριγκίπισσα της εποχής, η πριγκίπισσα με τις γαλάζιες κάλτσες, ήταν η Θεοδώρα Ραούλαινα (αριθμ. 3) που, αν και μοναχή, επιζήτησε και καμάρωνε για τη φιλία αρκετών ηγετικών διανοουμένων της βυζαντινής αναγέννησης. Συγκέντρωσε μια δική της βιβλιοθήκη, αντέγραφε χειρόγραφα με το ίδιο της το χέρι, έγραφε βίους αγίων και διατηρούσε ένα εργαστήριο αντιγραφών και καλλιτεχνών μέσα στο μοναστήρι της.

Στο τελευταίο τέταρτο του δεκάτου τετάρτου αιώνα, η αναγέννηση άρχισε να χάνει τος σφρίγος της. Η πολλά υποσχόμενη επανανακάλυψη των θησαυρών της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας εκφυλίστηκε σε σχολαστικότητα. Η Εκκλησία την είχε εν πάση περιπτώσει αποδοκιμάσει. Σε ένα κόσμο που φαινόταν να καταρρέει, οι θεολόγοι είχαν σίγουρα το προβάδισμα έναντι των επικίνδυνων σκέψεων των ειδωλολατρών συγγραφέων της αρχαιότητας. Η βυζαντινή κοινωνία αποσύρθηκε στην προηγούμενη απομόνωσή της, σε έναν, θα μπορούσε να πει κανείς, νευρικό απομονωτισμό. Γύρω στα 1450 ο Aeneas Sylvius, ο μετέπειτα πάπας Πίος ο Β', δήλωσε πως κανείς λατίνος ή εν γένει δυτικός δεν μπορούσε να θεωρήσει τον εαυτό του κατάλληλα μορφωμένο, εκτός αν είχε σπουδάσει για κάποιον καιρό στην Κωνσταντινούπολη. Ζούσε στο παρελθόν. Η αληθινή όψη των πραγμάτων αποκαλύφθηκε από τον Γεννάδιο Σχολάριο, τον μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος με λύπη του δήλωνε πως μόνο τρεις ή τέσσερις άνθρωποι μέσα στην πόλη ενδιαφέρονταν πια για τη μάθηση και μάλιστα μάθηση πολύ επιφανειακής υφής.

Η στασιμότητα του βυζαντινού πολιτισμού, της λογοτεχνίας και γενικά των τεχνών φαίνεται να αντανakλάται στην αντιστροφή του ρόλου και της θέσεως των γυναικών μέσα στην κοινωνία. Οι κυρίες της αυλής και της υψηλής κοινωνίας, που είχαν προς στιγμή απολαύσει έναν κάπως μεγαλύτερο σεβασμό για τη γνώμη τους και τις ικανότητές τους έξω από το στενό κύκλο της οικογένειας ή της μονής, αντιλήφθηκαν με κάποια βλοσυρότητα πως τα φώτα έσβηναν καθώς οι Τούρκοι πλησίαζαν προς την Κωνσταντινούπολη. Ο πλούτος τους εξαφανιζόταν. Δεν είχαν πια τη δυνατότητα να στολίζονται με κάθε λογής

στολίδια για να πάνε στην εκκλησία. Δεν μπορούσαν πια να ιδρύουν κομψά μοναστήρια για την απομόνωσή τους. Το 1400 η Μικρά Ασία, ο χώρος δηλαδή όπου οι έγγειες ιδιοκτησίες είχαν γεμίσει τα χρηματοκιβώτια των αριστοκρατικών οικογενειών, ήταν ήδη τουρκική. Οι τεράστιες ιδιοκτησίες που κατείχε άλλοτε η οικογένεια των Καντακουζηνών στη Θράκη και τη Μακεδονία, κατακλύζονταν από Τούρκους. Το μοναδικό σταθερό στοιχείο που απέμενε στη ζωή των άλλοτε υπερήφανων βυζαντινών δεσποσυνών, ήταν η οικογενειακή μονάδα και οι δεσμοί του γάμου και της συγγενείας που ένωναν τις οικογένειες. Αυτά τα πράγματα αγωνίστηκαν να τα διαφυλάξουν ως μέσον επιβίωσης. Οι κόρες που ήταν σε ηλικία γάμου μπορούσαν ακόμη να χρησιμοποιηθούν. Μια κόρη που διέθετε προίκα μπορούσε να μαλακώσει ακόμα και την καρδιά ενός κατακτητή σουλτάνου.

Ο Φραγκίσκος Φίλελφος, ο Ιταλός ουμανιστής, ο οποίος έζησε και σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη στη δεκαετία του 1420 και παντρεύτηκε επίσης μια βυζαντινή δεσποσύνη, παρατηρούσε με λύπη του, και πιθανώς έλεγε την αλήθεια, ότι οι αριστοκράτισσες της πόλης ζούσαν μοναχικό βίο, μη συναντώντας κανέναν εκτός από τους στενούς συγγενείς τους και μη τολμώντας να βγουν έξω από τις πόρτες του σπιτιού τους παρά μόνο τη νύχτα και με τα πρόσωπά τους καλυμμένα. Μετά την τουρκική κατάκτηση του 1453, το σκοτάδι κατέκλυσε τα πάντα. Ωστόσο, ένα μέρος από το δυναμισμό και την ανεξαρτησία πνεύματος των προγενεστέρων βυζαντινών δεσποσυνών, συνέχισε να ζει σε μερικές απογόνους τους. Η Άννα Νοταρά (αριθμ. 8) πέρασε το μεγαλύτερο διάστημα της μακράς ζωής της στη Βενετία και αφιερώθηκε στον αγώνα των Ελλήνων προσφύγων από την Κωνσταντινούπολη που κατέφυγαν εκεί μετά την κατάκτηση. Η Μάρα Βράνκοβιτς (αριθμ. 9) πέρασε τη ζωή της μέσα στην Τουρκία ως πολυσέβαστη χριστιανή μητριά του σουλτάνου Μωάμεθ του Β' του Πορθητή. Δεν μαλάκωσε την καρδιά του· όμως είχε μια ευνοϊκή και πολιτιστική επίδραση πάνω του. Η δύστυχη Έλενα Καντακουζηνού (αριθμ. 10) μολαταύτα έπεσε θύμα του. Όπως και η τραγική πριγκίπισσα Έλενα Δούκαινα (αριθμ. 1), έτσι κι αυτή δεν είχε καμιά επιρροή σε κανέναν, εκτός ίσως από τις ψυχές της οικογένειάς της.

Οι δέκα δεσποσύνες των οποίων τις βιογραφίες σκιαγράφησα εδώ, έζησαν όλες μεταξύ των ετών 1250 και 1500. Οι πηγές που χρησιμοποίησα, τόσο οι σύγχρονές τους όσο και οι πρόσφατες, δίνονται στις υποσημειώσεις και στη βιβλιογραφία για εκείνους που θα ήθελαν ενδεχομένως να μάθουν περισσότερα. Μπορεί να χρησιμεύσουν για να επεξηγήσουν μερικά από τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα των δυναστικών και διπλωματικών γάμων στον ύστερο βυζαντινό κόσμο. Και ακόμη, κάποιες από τις χαρές, τις δοκιμασίες και τα βάσανα του να είσαι μοναχή ή λογία· μερικές από τις απολαύσεις και τις παγίδες του να είσαι φιλόδοξη μητέρα ή πικραμένη σύζυγος· κάποια από τα προβλήματα και τα απρόσμενα πλεονεκτήματα του να είσαι σύζυγος και χήρα ενός Τούρκου σουλτάνου, ή μια ανύπαντρη πρόσφυγας στην Ιταλία του δεκάτου πέμπτου αιώνα. Προσπάθησα να τοποθετήσω κάθε δεσποσύνη μέσα στο ιστορικό περιβάλλον που εκινείτο, έτσι ώστε να μπορέσουν να καταλάβουν οι αναγνώστες κάποια πράγματα από τις κοινωνικές, πολιτικές και θρησκευτικές επιδράσεις που διαμόρφωσαν τη ζωή της. Πάνω απ' όλα, προσπάθησα να διασκεδάσω ένα μέρος από το σκοτάδι που υπάρχει σχετικά με το ρόλο των βυζαντινών γυναικών μέσα στη χριστιανική, μεσαιωνική κοινωνία τους, ένα ρόλο τόσο υποφερτό και οικείο σ' αυτές, αλλά και τόσο ξένο και αφόρητο για μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΛΕΝΑ ΔΟΥΚΑΙΝΑ, ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΙΚΕΛΙΩΝ, 1258-1266

Κατά τη χρυσή εποχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας θεωρείτο ανάρμοστο για έναν αληθινό «Ρωμαίο» ή Βυζαντινό, όπως έχουμε συνηθίσει να λέμε, να παντρευτεί κάποια ξένη. Το δέκατο αιώνα, ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος συμβούλευσε με έντονο τρόπο το γιο του να μη συνάψει συμμαχίες, οι οποίες θα ήταν αποτέλεσμα γάμου μεταξύ μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και νυφών που ανήκαν σε άλλα έθνη. Εξαιρούσε μόνο τους «Φράγκους» για τον επίπλαστο λόγο, ότι ο Μέγας Κωνσταντίνος προερχόταν από το φράγκικο κόσμο.¹ Όμως διακόσια χρόνια αργότερα, οι αυτοκράτορες δεν θα είχαν πια τη δυνατότητα να παραμείνουν τόσο εθνικά καθαροί. Ο μύθος πως οι αληθινοί Ρωμαίοι του Βυζαντίου αποτελούσαν μια φυλή ξέχωρη από τον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο εστερείτο ερείσματος. Τέσσερις από τους πέντε αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών, το δωδέκατο αιώνα, παντρεύτηκαν γυναίκες από τη δυτική λατινική χριστιανοσύνη.² Το αίμα που κυλούσε στις φλέβες της τελευταίας αυτοκρατορικής δυναστείας, εκείνης των Παλαιολόγων, απείχε πολύ από το να είναι καθαρά «ρωμαίικο». Ο τελευταίος Ρωμαίος χριστιανός αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης, ο Κωνσταντίνος Παλαιολό-

1. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, έκδ. και μτφ. R.J.H. Jenkins και Gy. Moravcsik, 2η έκδ. (Washington, DC., 1967), κεφ. 13, σελ. 70-6.

2. C. Diehl, «Princess d'Occident à la cour des Comnènes», στο Diehl, *Figures byzantines*, ser. II (Paris, 1908), σελ. 164-206.

γος, ο οποίος έπεσε υπερασπιζόμενος τα τείχη της πόλεως εναντίον των Τούρκων, το 1453, είχε σερβική καταγωγή από τη μητέρα του και μισο-ιταλική από τον πατέρα του· στις φλέβες του κυλούσε επίσης και μια σταγόνα ουγγρικό και αρμένικο αίμα που του κληροδότησαν οι πρόγονοί του.³ Στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου, οι διπλωματικοί γάμοι και οι προίκες που τους συνόδευαν, είχαν γίνει το μέσο επιβίωσης των κυρίαρχων τάξεων.

Μετά την καταστροφή που προκάλεσε η Τέταρτη Σταυροφορία το 1204 και την εγκαθίδρυση της επονομαζόμενης Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους και τους Βενετούς, οι ηγεμόνες της εν εξορία ευρισκόμενης βυζαντινής αυτοκρατορίας της Νίκαιας, ένιωθαν βαθιά απέχθεια να συνάπτουν γαμικές συμμαχίες με τους ξένους κατακτητές τους. Αγωνίζονταν να διατηρήσουν την εκλεκτικότητά τους μέσα στην αυτοκρατορική οικογένεια των Λασκαριδών. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Γ' Βατάτζης, ωστόσο, αναζητώντας κάποιον πρόθυμο σύμμαχο στον αγώνα του εναντίον των Λατίνων της Κωνσταντινούπολης, παντρεύτηκε την Κωνσταντία, τη μικρότερη κόρη του Φρειδερίκου Β' του Χοχενστάουφεν.⁴ Τα θύματα τέτοιων γαμικών συμμαχιών ήταν σχεδόν πάντοτε οι γυναίκες και οι απόγονοί τους, που τους χρησιμοποιούσαν ως πιόνια στο διπλωματικό παιχνίδι. Αυτές, καθώς και οι κύριοι και οι αφέντες τους, το αποδέχονταν αυτό ως παγιωμένη πια κατάσταση. Μερικές φορές όμως οι συνέπειες ήταν τραγικές.

Οι βυζαντινοί ανταγωνιστές των αυτοκρατόρων της Νικαίας, που διεκδικούσαν την απελευθέρωση και την κατοχή της Κωνσταντινούπολης, ήταν οι ηγεμόνες της Ηπείρου, στη βορειοδυτική Ελλάδα, οι οποίοι, καθώς και οι εξόριστοι αυτοκράτορες

3. D. M. Nicol, «The Immortal Emperor. The life and legend of Constantine Palaiologos, last emperor of the Romans» (Cambridge 1992).

4. G. Schlumberger, «Le tombeau d'une impératrice Byzantine à Valence en Espagne», *Byzance et Croisades. Pages médiévales* (Paris, 1927), σελ. 56-86. C. Diehl, «Constance de Hohenstaufen Impératrice de Niclé», στο Diehl, *Figures byzantines ser. II*, σελ. 207-25.

στη Νίκαια, είχαν αντισταθεί στους Λατίνους εισβολείς της αυτοκρατορίας μετά το 1204. Η περιοχή τους έφτασε να γίνει γνωστή ως Δεσποτάτο της Ηπείρου, και απλωνόταν γύρω από τις πόλεις της Άρτας, στο νότο, και των Ιωαννίνων, στο βορρά. Αποτελούσε τραγωδία για το βυζαντινό κόσμο το γεγονός πως αυτά τα δύο εν εξορία διατελούντα κράτη δεν μπόρεσαν ποτέ να συνεργαστούν ή να ενώσουν τις δυνάμεις τους, ώστε να εκδιώξουν τους ξένους παρείσακτους από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, την οποία το καθένα από αυτά φιλοδοξούσε να έχει στην κατοχή του. Τελικά ο ζηλόφθονος ανταγωνισμός τους έμελλε να λυθεί με ανοιχτή σύρραξη το 1259. Η νίκη στεφάνωσε τους αυτοκράτορες της Νικαίας, και δύο χρόνια αργότερα ολοκλήρωσαν αυτή τους τη νίκη ανακτώντας την Κωνσταντινούπολη. Νέος αυτοκράτορας των Ρωμαίων ήταν ο Μιχαήλ ο Η΄ ο Παλαιολόγος, που μετέφερε την πρωτεύουσά του από τη Νίκαια στην Κωνσταντινούπολη, τον Αύγουστο του 1261.⁵

Τα παράλια της Ηπείρου και της Αλβανίας χειμάστηκαν συχνά εξαιτίας της γεωγραφικής τους θέσης. Αποτελούσαν το εγγύτερο προς τη νότια Ιταλία τμήμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τον ενδέκατο και δωδέκατο αιώνα, οι Νορμανδοί από την Απουλία και τη Σικελία, γνώριζαν πως η κυριαρχία των θαλασσιών δρόμων προς τα ανατολικά θα διευκόλυνε το πέρασμα μέσα από τα βουνά της Ηπείρου και της Μακεδονίας προς τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη. Στα μέσα του δέκατου τρίτου αιώνα, το δρόμο που είχαν καταδείξει οι Νορμανδοί έμελλε να τον ακολουθήσει ένας νέος αντίπαλος. Δεσπότης της Ηπείρου εκείνη την εποχή ήταν ο Μιχαήλ Κομνηνός Δούκας, ο δεύτερος με αυτό το όνομα που θα κυβερνούσε το πριγκιπάτο του από την πρωτεύουσά του, την Άρτα. Ο Μιχαήλ, όπως και ο αυτοκράτορας της Νικαίας, προσπάθησε, έχοντας μάλιστα και κάποια επιτυχία, να καλλιεργήσει δεσμούς φιλίας με το Γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β΄ Χοχενστάουφεν, που θεωρούσε τη Σικελία και τη νότια Ιταλία ως επαρχίες του.

5. D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282* (Cambridge, Mass., 1959).

Όταν ο Φρειδερίκος πέθανε, το 1250, άφησε το Βασίλειο των Δύο Σικελιών στο μεγαλύτερο γιο του Κορράδο και το Πριγκιπάτο του Τάραντα στον άλλο του γιο, το Μανφρέδο. Με το θάνατο του Κορράδου, το 1250, διάδοχος έγινε ο γιος του Κορραδίνος, που ήταν ακόμη βρέφος, και ως εκ τούτου ο Μανφρέδος ανέλαβε την αντιβασιλεία αναζητώντας την κατάλληλη στιγμή που θα δυνόταν να σφετερισθεί το στέμμα. Η στέψη του ως Βασιλιά της Σικελίας έλαβε χώρα στο Παλέρμιο, τον Αύγουστο του 1258. Ο Φρειδερίκος ο Β' ένιωθε συμπάθεια για τους Έλληνες. Ο γιος του Μανφρέδος της Σικελίας κληρονόμησε τις φιλοδοξίες των Νορμανδών προκατόχων του, όσον αφορά στο Βυζάντιο. Προς το τέλος του 1257 έκανε το πρώτο του βήμα για την πραγματοποίηση αυτών των φιλοδοξιών, στέλνοντας ένα στόλο στην Αδριατική, με σκοπό να επιτεθεί και να καταλάβει μέρος των παραλίων της Ηπείρου και της Αλβανίας. Τον Ιούνιο του 1258 έστειλε ενισχύσεις στην απέναντι ακτή, και πριν περάσει πολύς καιρός, είχε γίνει κυρίαρχος τόσο των ακτών από το Δυρράχιο και κάτω, μέχρι την Κάνινα, όσο και της Κέρκυρας. Διόρισε το ναύαρχό του, έναν Κυπριώτη Φράγκο που ονομαζόταν Φίλιππος Χινάρδο (Chinardo), ως διοικητή των υπερπόντιων κτήσεών του.⁶

Ο Δεσπότης της Ηπείρου, ο Μιχαήλ ο Β', πιάστηκε στον ύπνο. Βρισκόταν στη Μακεδονία ετοιμαζόμενος πυρετωδώς για τον μέχρι τελικής πτώσης αγώνα του με το στρατό τού ανταγωνιστή του αυτοκράτορα της Νικαίας. Δεν είχε τη δυνατότητα να διεξάγει πόλεμο εναντίον δύο διαφορετικών εχθρών και σε δύο μέτωπα ταυτόχρονα. Προτεραιότητά του ήταν η νίκη επί του αντιπάλου του στην ανατολή, γιατί αυτό θα του παρείχε τη δυνατότητα να προελάσει στη Θεσσαλονίκη, και να κερδίσει την Κωνσταντινούπολη από τους Λατίνους. Σκέφτηκε ότι θα μπορούσε να επιλύσει το δίλημμα στο οποίο βρισκόταν, εκζητώντας την υποστήριξη του Μανφρέδου της Σικελίας και μεταβάλλοντας έτσι έναν επικίνδυνο εχθρό σε αγαπητό σύμμαχο. Διαγραφόταν στον ορίζοντα η δυνατότητα να επιτευχθεί μια

6. D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, I: 1204-1267 (Oxford, 1957), σελ. 166-71.

συμμαχία προς όφελος και των δύο πλευρών. Μεσίτης αυτής της συμμαχίας μεταξύ του Βασιλείου της Σικελίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου, επρόκειτο να είναι η κόρη του Μιχαήλ, Έλενα. Ο Δεσπότης θα την πάντρευε με το Μανφρέδο. Το 1258 η Έλενα ήταν περίπου δεκαέξι ετών και ο Μανφρέδος περίπου 26. Η πρώτη γυναίκα του, η Βεατρίκη της Σαβοΐας, είχε πεθάνει τον Ιανουάριο εκείνου του έτους. Του άφησε μόνο μια κόρη, την Κωνσταντία. Είχε κάθε λόγο να χαίρεται που θα ξαναπαντρευόταν, ιδιαίτερα όταν υπήρχε το δεδομένο ότι η προίκα της νεαρής Έλενας περιλάμβανε έναν αριθμό περιοχών στα παράλια της Ηπείρου, νομιμοποιώντας κατ' αυτό τον τρόπο τη θέση του στις υπερπόντιες κτήσεις του, τις οποίες είχε ήδη στην κατοχή του μέσω της κατάκτησης. Ο Μανφρέδος δεν είχε τίποτα να χάσει συνάπτοντας μια τόσο χρήσιμη συμμαχία. Υπήρχε το επιπρόσθετο κίνητρο ότι η Έλενα Δούκαινα είχε τη φήμη σπάνιας ομορφιάς, γοητείας και ευφυΐας. Σίγουρα θα έκαναν έναν επιτυχημένο γάμο. Ο Μανφρέδος της Σικελίας, άσχετα με το τι πίστευε γι' αυτόν ο πάπας, ήταν ένας ελκυστικός και συμπαθητικός χαρακτήρας. Κληρονόμησε το ταλέντο του πατέρα του στη λογοτεχνία, στην πολυμαθία, στη μουσική και τις τέχνες. Ο Δάντης τον κατηγορούσε για πολλές αμαρτίες σε σχέση με την Εκκλησία και την αληθινή θρησκεία, ωστόσο τον τοποθέτησε στο Καθαρτήριο κι όχι στην Κόλαση. Οι πάπες φάνηκαν λιγότερο σπλαχνικοί. Κατ' αυτούς η οικογένεια των Χοχενστάουφεν ήταν γεννήματα εχθρών. Κανένας γιος του Φρειδερίκου του Β', του «*excommunicatissimus*», δεν κατάφερε να κερδίσει την εύνοιά τους.⁷

Ο Μανφρέδος είχε προσωπικούς λόγους να συνεργάζεται σε ό,τι θα μπορούσε να αποδειχθεί πως θα συνέβαλλε δραστικά στην πτώση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Η ετεροθαλής αδελφή του, η Κωνσταντία Χοχενστάουφεν, είχε δοθεί ως νύφη, ενώ ήταν ακόμα παιδί, στον αυτοκράτορα Ιωάννη τον Γ', το 1244. Την απέρριψε για χάρη μιας κυρίας επί των τιμών

7. Nicol, *Despotate of Epiros*, I, σελ. 171. S. Runciman, *The Sicilian Vespers* (Cambridge, 1958), σελ. 26-38. Geanakoplos, *Emperor Michael*, σελ. 48, 60. Daute, *Purgatorio*, Canto III. 103-45.

από τη συνοδεία της. Την κρατούσαν ακόμα αιχμάλωτη στη Νίκαια, και αναγκάστηκε μάλιστα κάποια στιγμή να αντισταθεί στις λάγνες ορέξεις του νέου αυτοκράτορα Μιχαήλ του Η'.⁸ Ο Μανφρέδος δεν ήταν φίλος των αυτοκρατόρων της Νικαίας. Η Ρωμαϊκή Εκκλησία δεν θα ενέκρινε σίγουρα να πάρει ως σύζυγό του μια Ορθόδοξη χριστιανή πριγκίπισσα. Ένας από τους λόγους για τον αφορισμό του πατέρα του, Φρειδερίκου του Β', το 1245 από τον πάπα, ήταν το ότι πάντρεψε την κόρη του Κωνσταντία με έναν ηγεμόνα ο οποίος είχε αποκοπεί σχισματικά από τη μια και αληθινή Εκκλησία.⁹ Όμως οι πάπες αποδοκίμαζαν σχεδόν οτιδήποτε έκαναν ή έλεγαν ο Φρειδερίκος και ο Μανφρέδος. Τα κίνητρα του ίδιου του Μανφρέδου για την πραγματοποίηση μιας συμμαχίας με το Δεσπότη της Ηπείρου, αναμφίβολα δεν ήταν και τόσο καθαρά. Θα τον γλίτωνε από τη φασαρία να υπερασπίζεται τις περιοχές και τα νησιά τα οποία είχε οικειοποιηθεί στη βόρεια Ελλάδα· και θα μπορούσε στο κάτω κάτω να βρεθεί με την πλευρά των νικητών, όταν αυτή θα ανακτούσε πιθανώς την Κωνσταντινούπολη. Η προοπτική να προσθέσει τον τίτλο του αυτοκράτορα των Ρωμαίων κοντά στους άλλους τίτλους του, βρισκόταν πιθανόν στη σκέψη του.¹⁰

Η νεαρή Έλενα Δούκαινα της Ηπείρου ήταν μοιραίο να γίνει έτσι η Βασίλισσα των Δύο Σικελιών. Η μνηστεία της με το Μανφρέδο αναγγέλθηκε σύμφωνα με όλους τους τύπους το 1258, και, μολονότι ο γάμος της καθυστέρησε μέχρι και τον επόμενο χρόνο, ο πατέρας της απέφυγε διακριτικά να συζητή-

8. Schlumberger, «Le tombeau», 73-4· Geanakoplos, Emperor Michael, σελ. 144-6.

9. D. M. Nicol, «Mixed marriages in Byzantium in the thirteenth century», Studies in Church History, I, έκδ. C. W. Dugmore and C. Duggan (London and Edinburgh, 1964), σελ. 164-5 (επανεκδόθηκε στο Nicol, Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world (London, 1972), no. IV.).

10. O B. Berg, «Manfred of Sicily and the Greek East», Byzantina, XIV (1988), 263-89, προσπαθεί να μειώσει τη σημασία των ιμπεριαλιστικών σχεδίων του Μανφρέδου για την Κωνσταντινούπολη. Δες E. Merendino, «Manfredi tra Epiro e Nicea», Actes du XVe Congrès International d'Etudes byzantines, IV (Athens, 1980), σελ. 245-52.

σει για τους όρους της προίκας της. Οι λεπτομέρειες του συμβολαίου, στην αρχική του μορφή, έχουν κατά κόρον συζητηθεί. Αναφερόταν συχνά στα μετέπειτα χρόνια, καθώς μεταβάλλονταν τα πολιτικά δεδομένα· αλλά είναι σαφές ότι ήταν ένα έγγραφο σπουδαίας και διαρκούς σημασίας για το μέλλον των σχέσεων ανάμεσα στην Ιταλία και την Ελλάδα, γιατί παραχωρούσε επίσημα στο βασίλειο της Σικελίας ένα μεγάλο τμήμα του χώρου εκείνου που για αιώνες αποτελούσε βυζαντινή περιοχή στην Ήπειρο και στην Αλβανία.¹¹

Υπήρξε και ένας τρίτος συμμετοχος στη μεγάλη συμμαχία του Δεσπότη Μιχαήλ του Β' εναντίον της Νικαίας. Ήταν ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος, ο φράγκος πρίγκιπας της Αχαΐας, στην Πελοπόννησο, ο οποίος ήταν ένας έμπειρος και ριψοκίνδυνος στρατιώτης που του άρεσε να πολεμά. Τον Ιούλιο του 1258 αποκατέστησε την τάξη στους κύκλους των ανυπότακτων βαρώνων του. Βρισκόταν στο απόγειο της σταδιοδρομίας του και ήταν έτοιμος για νέες πολεμικές περιπέτειες. Ο Μιχαήλ της Ηπείρου του πρότεινε να ενώσει τις δυνάμεις του με το Δεσποτάτο στον πόλεμο εναντίον της Νικαίας. Η συμμαχία επρόκειτο να ενισχυθεί μέσω ενός άλλου γάμου. Η μικρότερη κόρη του Μιχαήλ, η Άννα, βρισκόταν τώρα σε ηλικία γάμου και δεν ήταν λιγότερο ελκυστική από την αδελφή της Έλενα. Ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος ήταν χήρος σχεδόν τρία χρόνια. Η προοπτική να πάρει μια τρίτη γυναίκα, και ίσως να επεκτείνει κατά συνέπεια το Πριγκιπάτο του στη βόρεια Ελλάδα, τον συγκινούσε. Ανταλλάχτηκαν πρέσβεις. Συμφωνήθηκε η προίκα. Η Άννα θα έδινε στο σύζυγό της 60.000 χρυσά νομίσματα, ένα κάστρο, και κτήματα στη νότια Θεσσαλία, καθώς και πλούσια δώρα.

11. Για την έκταση της προίκας της δεξ D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, II: 1267-1479 (Cambridge, 1984), σελ. 13. Υπάρχουν δύο βασικές μελέτες για την Έλενα και το γάμο της με το Μανφρέδο: G. Del Giudice, «La famiglia di Re Manfredi», ASPN, III (1878), 3-80· IV (1879), 35-110, 290-352· V (1880), 21-95, 262-323, 470-547. (Εκδόθηκε επίσης χωριστά (Naples, 1896). Μ. Α. Δενδιάς, *Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα Βασίλισσα Σικελίας και Νεαπόλεως, Ηπειρωτικά Χρονικά*, I (1926), 219-94. Δες επίσης Geanakoplos, *Emperor Michael*, σελ. 47-54.

Ο γάμος έλαβε χώρα χωρίς αργοπορίες στην Πάτρα, το καλοκαίρι του 1258, και την Άννα την παρέδωσε στο σύζυγό της ο αδελφός της Νικηφόρος. Οι όρκοι αμοιβαίας βοήθειας που αντάλλαξαν ο Δεσπότης της Ηπείρου και ο Πρίγκιπας της Αχαΐας, έδιναν την εντύπωση πως επρόκειτο για «έναν άνθρωπο», τόσο στενή διαγραφόταν η σχέση τους· και η όμορφη Άννα «σαν μια δεύτερη Ελένη με το Μενελάο της» πήγε με συνοδεία στο νέο κάστρο του Βιλλεαρδουίνου, στο Μυστρά της Πελοποννήσου.¹²

Θα ήταν ενδιαφέρον να γνωρίζαμε πώς ένιωθε για το γάμο των θυγατέρων της η μητέρα της Έλενας και της Άννας. Είχε τη φήμη ενάρετης και αγίας γυναίκας και μέχρι και σήμερα ακόμη τιμάται ως αγία στην πόλη της Άρτας, όπου και πέθανε έχοντας λάβει το μοναχικό σχήμα. Ονομαζόταν Θεοδώρα και καταγόταν από την παλαιά Νορμανδική οικογένεια των Πετραλείφα. Από νωρίς της δόθηκαν αρκετές ευκαιρίες να μάθει τις αρετές της ανεκτικότητας και της συγχώρεσης, γιατί ο σύζυγός της Μιχαήλ την κακομεταχειριζόταν. Την εξόρισε όταν αυτός σαηνεύτηκε από τα τεχνάσματα μιας μοιχαλίδος. Μετά από πέντε χρόνια συνειδητοποίησε πόσο είχε γίνει έρμαιο στα μαγικά της χέρια και πόσο είχε διαφθαρεί, και έδειξε και πάλι στην αγία Θεοδώρα την εύνοιά του. Για να εξιλεωθεί για τις αμαρτίες του, έκανε δωρεές σε τουλάχιστον δύο εκκλησίες της Άρτας. Η βιογραφία της Θεοδώρας δεν αφήνει περιθώρια για οποιαδήποτε αμφισβήτηση της αγιότητας και της ανεκτικότητάς της· αλλά δεν αναφέρει σχεδόν τίποτα για το ρόλο της στις πολιτικές μηχανορραφίες του δολιού, αν και μετανοημένου συζύγου της. Του γέννησε τρεις γιους και τρεις θυγατέρες. Όμως πολύ λίγο μετρούσε ο λόγος της για τη μοίρα τους μετά το πέρασμα της παιδικής τους ηλικίας. Θα πρέπει να ήταν ευχαριστημένη που η κόρη της Άννα, ως σύζυγος του Πρίγκιπα της Αχαΐας, βρισκόταν τουλάχιστον σε ελληνικό έδαφος. Τη δύστυχη την Έλενα, από την άλλη μεριά, την ξαπόστειλαν γρήγορα στην Ιταλία, όπου δεν ήταν παρά μια ξένη σε ξένη χώρα. Αν η μητέρα της γνώριζε ποιο θα ήταν το μέλλον της

12. Nicol, Despotate of Epiros, I, σελ. 172-3.

Έλενας ως βασίλισσας της Σικελίας, σίγουρα θα θλιβόταν ακόμα περισσότερο.¹³

Οι διακανονισμοί για το γάμο της Έλενας με το Μανφρέδο περατώθηκαν την άνοιξη του 1259. Το Μάιο κατέφθασε από την Ιταλία ένας στόλος για να τη μεταφέρει στο επίνειο της Τράνης, στις ακτές της Απουλίας, όπου την περίμενε ο Μανφρέδος. Ξεκίνησε συνοδευόμενη από μια ακολουθία ιπποτών και κυριών, τόσο Ιταλών όσο και Ελλήνων. Οι βυζαντινές πηγές δεν προχωρούν περισσότερο από την απλή καταγραφή του γαμήλιου γεγονότος. Υπάρχει ωστόσο, μια ανώνυμη διήγηση που είναι γραμμένη στη διάλεκτο της Απουλίας από έναν πολίτη της Τράνης, ο οποίος βρισκόταν εκεί εκείνη την εποχή.¹⁴ Κατ' αυτόν, ήταν ένα μεγάλο, χαρμόσυνο και αλησμόνητο γεγονός. «Στις 2 Ιουνίου του ιδίου έτους [1259]», γράφει,

«έφτασαν στην Απουλία οχτώ γαλέρες φέρνοντας τη μνηστή του κυρίου και βασιλιά Μανφρέδου, την κόρη του Δεσπότη της Ηπείρου, που ονομαζόταν Έλενα και συνοδευόταν από πολλούς βαρώνους και κυριούς τόσο από το δικό μας βασίλειο, όσο και από τη χώρα του πατέρα της. Αποβιβάστηκε στο λιμάνι της Τράνης, όπου την περίμενε ο βασιλιάς. Ευθύς μόλις το κορίτσι κατέβηκε από το πλοίο, ο βασιλιάς το αγκάλιασε θερμά. Αφού την ξενάγησε ολόγυρα στην πόλη κάτω από τις επευφημίες όλου του λαού για το καλωσόρισμα, την οδήγησαν στο κάστρο όπου έλαβαν χώρα μεγάλες γιορτές και της έγινε θερμή υποδοχή. Το βράδυ υπήρχαν τόσα πολλά φανάρια και τόσοι πολλοί δαυλοί αναμμένοι σε όλους τους δρόμους, ώστε έμοιαζε σαν να ήταν μέρα. Την επομένη ο βασιλιάς απένειμε τίτλους ευγενείας σε πολλούς ιππότες, μεταξύ αυτών

13. Η βιογραφία ή αγιογραφία της μητέρας της Έλενας, Θεοδώρας γράφτηκε από τον μοναχό Ιώβ (Μελία Ιασίτη) το δέκατο τρίτο αιώνα. Δες PLP, IV, no. 7959.

14. Αποσπάσματα από το Anonymus Tranensis, που τώρα προφανώς έχουν χαθεί, εκδόθηκαν από τον D. Forges – Davanzati, στο Dissertazione sulla seconda moglie del Re Manfredi e su'loro figlioli (Naples, 1791). Την αυθεντικότητά τους υπερασπίστηκε πολύ πρόσφατα ο B. Berg, «Manfred of Sicily», 248-9.

και στους συμπολίτες μας *Cola Pelaganne* και *Fredericu Sifula*, οι οποίοι συνόδευσαν τη βασίλισσα στο ταξίδι της με δυο πλοία από την πόλη μας».

Όσο για τα προσωπικά χαρίσματα της Έλενας, ο χρονογράφος παρατηρεί ότι ήταν πολύ ευπαρουσίαστη, με καλούς τρόπους και πολύ πιο όμορφη από την πρώτη σύζυγο του Μανφρέδου. Λεγόταν πως δεν ήταν περισσότερο από δεκαεπτά χρονών. Τα πλήθη που συγκεντρώνονταν για να τη δουν όπου κι αν πήγαινε, έμεναν μαγεμένα από τη χάρη και την ομορφιά της και την αγαπούσαν πολύ. Πρέπει να θεωρηθεί ως δεδομένο ότι στέφθηκε Βασίλισσα της Σικελίας μετά το γάμο της στον καθεδρικό ναό της Τράνης, γιατί ο σύζυγός της ανακηρύχτηκε και στέφθηκε βασιλιάς τον Αύγουστο του 1258. Μέσω του γάμου της απέκτησε επίσης τους τίτλους της Δούκισσας της Απουλίας και της Πριγκίπισσας του Τάραντα. Πρώτη κατοικία της ήταν το επιβλητικό κάστρο της Τράνης, το οποίο είχε χτίσει ο πατέρας του Μανφρέδου, Φρειδερίκος ο Β'.

Ο ανώνυμος χρονογράφος της Τράνης αναφέρει ότι δόθηκε η ευκαιρία για περαιτέρω πανηγύρια και φωτοχυσίες στην πόλη του το Μάιο του 1262, όταν αναγγέλθηκε ότι η Έλενα είχε γεννήσει γιο. Ο Μανφρέδος τον ονόμασε Ερρίκο, δίνοντάς του το όνομα του παππού του. Ήταν το πρώτο παιδί της Έλενας.¹⁵ Η προηγούμενη σύζυγος του Μανφρέδου του είχε χαρίσει μια κόρη, την Κωνσταντία, η οποία την ίδια χρονιά του 1262 παντρεύτηκε τον μετέπειτα Πέτρο τον Γ' της Αραγωνίας, που αργότερα θα γινόταν βασιλιάς της Σικελίας. Η Έλενα έμελλε ακόμη να γεννήσει μια κόρη που ονομάστηκε Βεατρίκη και δυο ακόμη γιους. Τα ονόματά τους μας τα δίνουν με διάφορες παραλλαγές οι Ιταλοί χρονογράφοι, μερικοί από τους οποίους υποστηρίζουν πως ήταν νόθοι απόγονοι του Μανφρέδου, αν και αυτό μπορεί να οφειλόταν στο γεγονός ότι ο πάπας θεωρούσε όχι απολύτως κανονικό το γάμο του Μανφρέδου με την Έλενα. Ο δεύτερος γιος ονομάστηκε Φρειδερίκος, παίρνοντας το όνομα του παππού του. Το όνομα του τρίτου γιου καταγράφεται

15. Anon. *Tranensis*, σελ. 11-12. Δενδιάς, 248-9.

ως Azzolino, Aczolinus ή Enzo, το οποίο έχει ερμηνευθεί ως Ανσέλμος. Μερικοί έχουν προτείνει να το διαβάσουμε ως Αγγελίνος ή Άγγελος (Angelinus ή Angelus), υποδηλώνοντας με αυτό τον τρόπο ότι ο μικρότερος γιος της Έλενας έφερε το όνομα της δικής της οικογένειας και των προγόνων της στην Ήπειρο.¹⁶ Η μοίρα των γιων της Έλενας επρόκειτο να είναι τόσο σκοτεινή και ζοφερή, ώστε τα ονόματά τους μόλις και μετά βίας έχουν κάποια σημασία.

Από την ημερομηνία του γάμου της, τον Ιούνιο του 1259, η Έλενα έμελλε για επτά χρόνια να είναι η σύζυγος του ηγεμόνος Μανφρέδου της Σικελίας. Λίγο μετά το γάμο της, ο συνασπισμός που είχε σχεδιάσει ο πατέρας της Μιχαήλ της Ηπείρου εναντίον του ανταγωνιστή του στη Νίκαια, δοκιμάστηκε σε μια αντιπαράθεση, στην Πελαγονία της Μακεδονίας. Δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μάχη. Ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος οδήγησε το φεουδαρχικό του στρατό από την Αχαΐα προς τα βόρεια και ένωσε τις δυνάμεις του με τον πεθερό του Μιχαήλ στην Ήπειρο. Ο άλλος γαμπρός του Μιχαήλ, ο Μανφρέδος, δεν εμφανίστηκε προσωπικά, αλλά τίμησε τη συμμαχία του με τον πατέρα της Έλενας, αποστέλλοντας ένα απόσπασμα τετρακοσίων Γερμανών ιππέων. Ο στρατός της Νίκαιας, υπερασπιζόμενος τη Θεσσαλονίκη και τις προσβάσεις προς την Κωνσταντινούπολη είχε το πλεονέκτημα να βρίσκεται κάτω από την ενωμένη διοίκηση του Ιωάννη Παλαιολόγου, αδελφού του νέου αυτοκράτορα Μιχαήλ του Η'. Ο συνασπισμός που ο πατέρας της Έλενας είχε οργανώσει, δεν διέθετε συγκεντρωτικό έλεγχο και διασπάστηκε πριν ακόμα μπει στη μάχη. Οι αρχηγοί του φιλονικούσαν αναμεταξύ τους. Ο νόθος γιος του Δεσπότη Μιχαήλ, Ιωάννης Δούκας, ήρθε σε ρήξη με το Βιλλεαρδουίνο και λιποτάκτησε. Ο ίδιος ο Μιχαήλ, μαζί με το μεγαλύτερο γιο του Νικηφόρο, το έσκασε τη νύχτα αφήνοντας τους συμμάχους τους να τα βγάλουν πέρα μόνοι τους. Απέμενε στα φραγκικά και γερμανικά στρατεύματα που είχαν φέρει ο Βιλλεαρδουίνος

16. Δενδιάς, 254-6. Για την αμφισβητούμενη νομιμότητα των γιων του Μανφρέδου, δεξ Η. Wieruszowski, «La Corte di Pietro d'Aragona», ASI, anno 96, vol. I (1938), 142-3 και σημειώσεις.

και ο Μανφρέδος, να τα βγάλουν πέρα στη μάχη της Πελαγονίας. Πολέμησαν με την απόγνωση ανδρών που είχαν προδοθεί· ωστόσο ηττήθηκαν. Οι άνδρες του Μανφρέδου περικυκλώθηκαν και παραδόθηκαν. Ο Βιλλεαρδουίνος βρέθηκε να κρύβεται κοντά στην Καστοριά και αιχμαλωτίστηκε. Ο Ιωάννης Παλαιολόγος έδωσε συνέχεια στη νίκη του προελαύνοντας προς νότο, ενώ ο συνάδελφός του Αλέξιος Στρατηγόπουλος εισέβαλε στην Ήπειρο και κατέλαβε την Άρτα. Ο Δεσπότης Μιχαήλ και ο γιος του Νικηφόρος αναζήτησαν καταφύγιο στο νησί της Κεφαλλονιάς σε μικρή απόσταση απ' τις ηπειρωτικές ακτές.¹⁷

Ο θρίαμβος του στρατού της Νικαίας στην Πελαγονία το 1259 καθάρισε την ατμόσφαιρα για την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως από τα χέρια των Λατίνων. Το πολυπόθητο γεγονός συνέβη δυο χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1261, όταν ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος, ο οποίος είχε καταλάβει την Άρτα μετά από αυτή τη μάχη, οδήγησε τα στρατεύματά του στην πόλη. Κατά τα άλλα, λίγα είχαν αλλάξει. Πριν από το τέλος του χρόνου, ο Δεσπότης Μιχαήλ, ο πατέρας της Έλενας, από το νησί στο οποίο είχε βρει καταφύγιο πέρασε απέναντι και προχώρησε πολεμώντας μέχρι την πρωτεύουσα του Δεσποτάτου του, την Άρτα, μαζί με το γιο του Νικηφόρο. Ο άλλος του γιος Ιωάννης Δούκας είχε μετανιώσει για τη λιποταξία του από τον αγώνα του πατέρα του στην Πελαγονία και επέστρεψε στην Ήπειρο για να ζητήσει συγχώρεση. Το Δεκέμβριο ο Μιχαήλ έστειλε το Νικηφόρο στην Ιταλία για να δώσει αναφορά στο σύμμαχό του Μανφρέδο και να ζητήσει ενισχύσεις. Ο Μανφρέδος ήταν αναμφίβολα θλιμμένος για την απώλεια των τετρακοσίων του Γερμανών ιππέων. Όμως ανησυχούσε ακούγοντας ότι ορισμένα στρατεύματα από τη Νίκαια απειλούσαν τα συμφέροντά του στη βόρεια Ήπειρο εισβάλλοντας σε περιοχές που ήταν δικές του μέσω της προίκας της Έλενας. Ο Νικηφόρος θα πρέπει σίγουρα να ευχαριστήθηκε που ξαναείδε την αδελφή του, η οποία ζούσε πιθανόν τότε στο τεράστιο κάστρο της Λούκερα

17. Περί της μάχης της Πελαγονίας, δες Geanakoplos, Emperor Michael, σελ. 47-74.

(Lucera) της Απουλίας· και πίστεψε ίσως πως θα είχε τη δυνατότητα να επηρεάσει το σύζυγό της. Επέστρεψε στην Άρτα στις αρχές του 1260 έχοντας μαζί του ένα λόχο Ιταλών στρατιωτών. Ο άλλος γαμπρός του Μιχαήλ, ο οποίος δεν απελευθερώθηκε από την αιχμαλωσία μέχρι και το 1262, δεν ήταν τόσο ανεξίκακος για τη μεταχείριση που του επιφυλάχτηκε στην Πελαγονία. Όμως η συνεχιζόμενη ενίσχυση που παρείχε ο Μανφρέδος κατέστησε δυνατόν για το Δεσποτάτο της Ηπείρου να διατηρήσει την ανεξαρτησία του από την παλινορθωμένη βυζαντινή αυτοκρατορία και να αψηφήσει το Μιχαήλ τον Η΄, που είχε στεφθεί αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη το 1261.¹⁸

Ωστόσο, ήταν μετρημένες οι μέρες του Μανφρέδου. Η κατάρρευση της Λατινικής Αυτοκρατορίας και η παλινόρθωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Κωνσταντινούπολη ήταν ένα οδυνηρό χτύπημα για πολλούς στη Δύση, ιδιαίτερα για την Παπосύνη. Οι πάπες, παρά τα φαινόμενα, θεωρούσαν τη λατινική κατάκτηση ως όργανο του Θεού για την ένωση της χριστιανοσύνης υπό την αυθεντία της Ρώμης. Τον αγώνα της εκ νέου επιβολής της ρωμαϊκής εξουσίας και της λατινικής κυριαρχίας στην Κωνσταντινούπολη τον ασπάστηκαν μεμιάς όλοι εκείνοι των οποίων τα συμφέροντα δοκιμάζονταν περισσότερο, δηλαδή οι Βενετσιάνοι, ο τελευταίος λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουίνος ο Β΄ και άλλοι δυτικοί που είχαν απολέσει το γόητρο, τη γη και τον πλούτο τους. Οι πάπες Ουρβανός ο Δ΄ και Κλήμης ο Δ΄ πίστευαν ότι η όλη υπόθεση άξιζε, έτσι ώστε να κηρυχθεί μια νέα σταυροφορία. Όταν εκδιώχτηκε από την «αυτοκρατορία» του το 1261 ο δυστυχημένος και εξαθλιωμένος Βαλδουίνος ο Β΄ κατέφυγε στην Ιταλία, πρώτα στην αυλή του φίλου του, Μανφρέδου της Σικελίας και έπειτα στη Ρώμη. Ο Μανφρέδος ένωσε κάποια συμπάθεια γι' αυτόν και ο πάπας Ουρβανός ο Δ΄ άρχισε να σχεδιάζει μια σταυροφορία, ώστε να ανεβάσει και πάλι το Βαλδουίνο στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Όμως κανένας πάπας δεν μπορούσε να επιδοκιμάσει μια προσφορά βοήθειας γι' αυτή την ιερή αποστολή από τον Χοχενστάουφεν

18. Nicol, Despotate of Epiros, I, σελ. 188-9, 195.

Μανφρέδο, ο οποίος έδειχνε ανεπηρέαστος απ' όλα τα αναθέματα που εξακοντίστηκαν εναντίον του. Ο Μανφρέδος έπρεπε πρώτα απ' όλα να εξοντωθεί και να αντικατασταθεί. Καμία παράκληση, όσο δυνατή και φλογερή κι αν ήταν, εκ μέρους του Βαλδουίνου και του ίδιου του Μανφρέδου, δεν θα άλλαζε τη γνώμη του πάπα. Ο Ουρβανός ο Δ' απευθύνθηκε προσωπικά στον ευλαβέστατο Λουδοβίκο τον Θ' της Γαλλίας· και τον Ιούλιο του 1263 ο αδελφός του Λουδοβίκου, ο Κάρολος του Ανζού, διορίστηκε ως παπικός πρόμαχος εναντίον του Μανφρέδου και όλων αυτών των «γεννημάτων εχιδνών». Το Φεβρουάριο του 1266 ο Κάρολος νίκησε και σκότωσε το Μανφρέδο στη μάχη του Βενεβέντο (Benevento) και έγινε κατά συνέπεια βασιλιάς της Νεαπόλεως και της Σικελίας. Στο νέο του βασίλειο ανήκαν οι πόλεις, τα νησιά και οι περιοχές της Ηπείρου κατά μήκος της Αδριατικής, τα οποία είχε στην κατοχή του ο Μανφρέδος πρώτα μέσω της κατάκτησης και έπειτα μέσω του γάμου του με την Έλενα. Αναφέρεται πως υπήρχαν Έλληνες στρατιώτες που πολεμούσαν στο πλευρό του Μανφρέδου στο Βενεβέντο. Αν έχουν πράγματι έτσι τα πράγματα, θα πρέπει να είχαν σταλεί από τον πατέρα της Έλενας, το Δεσπότη Μιχαήλ. Συνελήφθησαν όλοι. Ο Κάρολος του Ανζού ολοκλήρωσε το θρίαμβό του επί των Χοχενστάουφεν νικώντας το νεαρό Κορράδιο, γιο του μακαρίτη Κορράδου και τελευταίο νόμιμο διάδοχο, στη μάχη του Tagliacozzo, τον Αύγουστο του 1268. Ο φραγκικός ή ο ανδεγαυικός έλεγχος του Βασιλείου της Νεαπόλεως και της Σικελίας ήταν τώρα εξασφαλισμένος. Ο πάπας Κλήμης ο Δ', που ο ίδιος ήταν Γάλλος, πέθανε το Νοέμβριο του ίδιου έτους. Τα τελευταία μέλη της οικογενείας του Μανφρέδου Χοχενστάουφεν ήταν η νεαρή Ελληνίδα σύζυγός του Έλενα και τα τέσσερα μωρά που χρειαζόνταν τη φροντίδα της.¹⁹

Οι ιταλικές πηγές και αναφορές της εποχής μάς δίνουν διαφορετικές περιγραφές και κάνουν αραιές νύξεις για τη μοίρα της χήρας Έλενας μετά το θάνατο του συζύγου της. Συμφωνούν όλες ωστόσο, ότι ήταν τραγική. Όταν έμαθε, κατά το τέλος του Φεβρουαρίου του 1266, τα νέα της μάχης του

19. Runciman, *The Sicilian Vespers*, σελ. 91-5, 109-10.

Βενεβέντο, φαίνεται πως βρισκόταν στη Λούκερα της Απουλίας μαζί με την κόρη της και τους τρεις γιους της, υπό την προστασία του διοικητή της φρουράς της πόλεως. Η κόρη της Βεατρίκη ήταν περίπου πέντε ετών και οι γιοι της Ερρίκος, Φρειδερίκος και Azzolino, ακόμα μικρότεροι. Μαζί της ήταν επίσης η Κωνσταντία, η αδελφή του Μανφρέδου και χήρα του Ιωάννη του Γ' της Νίκαιας, η οποία είχε επιτέλους απελευθερωθεί από τη μακροχρόνια αιχμαλωσία της στην ανατολή και από τις «περιποιήσεις» του αυτοκράτορα Μιχαήλ του Η'.²⁰ Την Έλενα τη συνέλαβαν οι στρατιώτες του Καρόλου του Ανζού. Δεν ήξερε τι έπρεπε να πράξει. Η πρώτη ενστικτώδης κίνησή της ήταν να προσπαθήσει να επιστρέψει στην Ελλάδα. Όμως κανείς δεν θα τη συνέδραμε. Οι βαρώνοι και οι αυλικοί στη Λούκερα της γύρισαν τις πλάτες. Ήταν μόνη και απελπισμένη, μαραζωμένη για τον άνδρα της που πραγματικά αγαπούσε, και μέχρι το έπακρο αναστατωμένη από την ανησυχία για την ασφάλεια των ορφανών τώρα από πατέρα παιδιών της. Ο ανώνυμος χρονογράφος της Τράνης αναφέρει πως δυο μόνο καλοί άνθρωποι την πλησίασαν για να την παρηγορήσουν, ο Amerusio και ο Manualdo μαζί με τη γυναίκα του Amundilla. Της συνέστησαν να καταφύγει στην Τράνη, όπου θα μπορούσαν να της βρουν ένα πλοίο που θα έφερνε αυτήν και τα παιδιά της στους γονείς της, στην Ήπειρο. Ο καλός Amerusio ήλθε αμέσως σε επαφή με το φίλο του Lurone στην Τράνη λέγοντάς του να ετοιμάσει μυστικά μια γαλέρα ή κάποιο μικρό πλοίο και να το διατηρεί σε ετοιμότητα. Τη νύχτα της 3 Μαρτίου οι φίλοι της Έλενας συνόδευσαν αυτήν και τα παιδιά της στην Τράνη. Η κουινιάδα της Κωνσταντία είχε υποφέρει πολλά στο βυζαντινό κόσμο και δεν είχε καμιά διάθεση να πάει στην Ελλάδα. Προτίμησε να παραμείνει στην Ιταλία και να αντιμετωπίσει οτιδήποτε μπορούσε να της φέρει το μέλλον ως αιχμάλωτη των Ανδεγαυών.²¹

20. Δενδιάς, 264-6.

21. Anon. *Tranensis*, σελ. 22-3. Del Giudice, «La famiglia», ASPN, IV, 44-58. Η Κωνσταντία πέθανε πιθανώς στην Ισπανία. Schlumberger, «Le tombeau».

Η μοίρα στάθηκε εχθρική προς τη φτωχή Έλενα και τα παιδιά της. Έφτασαν στην Τράνη με σφοδρή καταιγίδα. Η θάλασσα ήταν φουρτουνιασμένη. Δεν υπήρχε ελπίδα να ανοίξουν πανιά. Ο φύλακας του κάστρου τους άφησε κρυφά να βρουν καταφύγιο εκεί· και φυσικά έπρεπε να περιμένουν μέχρι να καλυτερεύσει ο καιρός. Το μυστικό όμως δεν το φύλαξαν καλά. Ο χρονικογράφος της Τράνης υποστηρίζει ότι ορισμένοι μοναχοί που είχαν τοποθετηθεί από τον πάπα Κλήμη τον Δ' ως κατάσκοποι με σκοπό να βρουν τους φίλους και τους συγγενείς του μακαρίτη του Μανφρέδου, ανακάλυψαν την ταυτότητα των προσώπων που βρίσκονταν στο κάστρο και εκφόβισαν ή δωροδόκησαν το φύλακα ώστε να τους προδώσει. Ανασήκωσε την κρεμαστή γέφυρα και παγίδευσε την Έλενα και την οικογένειά της. Στις 6 Μαρτίου όλοι αυτοί, μαζί με τα κοσμήματα και τους θησαυρούς τους, τους οποίους ήταν έτοιμοι να μεταφέρουν στην Ήπειρο, παραδόθηκαν στους πράκτορες του Καρόλου του Ανζού και απομακρύνθηκαν μέσα στη νύχτα.²² Ο χρονικογράφος συγχέει τις ημερομηνίες και τα γεγονότα που εξιστορεί. Γιατί είναι γνωστό ότι την Έλενα την κράτησαν στο κάστρο της Τράνης για αρκετούς μήνες, προτού την οδηγήσουν στην αυλή του Καρόλου, στη Lago Pesole, στα Βασιλακάτα. Σίγουρα θα είχε πιο ευτυχισμένες αναμνήσεις απ' αυτό το μέρος, γιατί εδώ βρισκόταν η καλοκαιρινή κατοικία του Μανφρέδου. Από εκεί τη μετέφεραν το καλοκαίρι του 1266, στο κάστρο της Nocera, στην Καμπανία. Είχε κι εκεί επίσης διαμείνει κατά το παρελθόν, σε πιο ευτυχισμένους καιρούς. Όμως τώρα ήταν μόνη, στερημένη από την αγάπη και τη συντροφιά των παιδιών της. Τα είχαν μεταφέρει αλλού με άγνωστο προορισμό. Η Έλενα παρέμεινε στην απομόνωση.²³ Προς στιγμήν έγιναν κάποιες συζητήσεις ώστε να της βρουν ένα δεύτερο σύζυγο στο πρόσωπο του Ερρίκου της Καστίλλης, του μικρότερου αδελφού του βασιλιά Αλφόνσου του Ι'. Ο Κάρολος του Ανζού είχε δανειστεί χρήματα απ' αυτόν για τις εκστρατείες του στην Ιταλία και ήλπιζε να τον ξεφορτωθεί με την υπόσχεση μιας

22. Δενδιάς, 267-71.

23. Del Giudice, «La famiglia», ASPN, IV 57-73· V 50-2.

νεαρχής συζύγου και ίσως μερικών εδαφών στην Ήπειρο. Η πρόταση σύντομα λησμονήθηκε. Είναι φυσικά περιττό να πούμε πως δεν έγινε για το καλό της δύστυχης Έλενας. Σκοπός της ήταν να εξυπηρετηθούν τα πολιτικά σχέδια του Καρόλου του Ανζού, του πάπα Κλήμη του Δ' και του δολοπλόκου πατέρα της, Μιχαήλ της Ηπείρου.²⁴

Το κάστρο πάνω στο βράχο της Nocera de Cristiani ήταν ένα από τα καλύτερα οχυρωμένα κάστρα και τα ασφαλέστερα στο βασίλειο του Καρόλου του Ανζού. Η Έλενα δεν είχε καμιά δυνατότητα να αποδράσει απ' εκεί. Φρούραρχος ήταν ένας Φράγκος στρατιώτης, ο οποίος είχε διοριστεί το 1267 ειδικά για να τη φυλάει, που ονομαζόταν Ροδόλφο Fayella ή de la Faye. Διάδοχός του ήταν ο Ερρίκος de Porta.²⁵ Τον Κάρολο φαινόταν να καταδιώκει το φάντασμα του Μανφρέδου και κατετρύχετο από το φόβο ότι η χήρα του μπορεί να αποδράσει. Οι τρεις γιοι της, μολοντί ήταν ακόμη παιδιά, ήταν ενδεχομένως περισσότερο επικίνδυνοι. Είχαν φυλακιστεί σε άλλο σημείο. Δεν δόθηκε στην Έλενα καμιά ελευθερία αλλά δεν την κακομεταχειρίστηκαν. Της επέτρεψαν να έχει κάποιο μέρος από τα έπιπλά της, χαλιά, ασημένια κηροπήγια, ενδύματα και κοσμήματα και τουλάχιστον μπορούσε να παριστάνει πως είχε κατά κάποιο τρόπο μια αυλή. Της επέτρεψαν επίσης να έχει υπηρέτες και υπηρέτριες. Διασώζονται αναφορές για ορισμένα χρηματικά ποσά, τα οποία ο Κάρολος από καιρού εις καιρόν έδινε στο φρούραρχο της Nocera για τη συντήρηση και τα έξοδα της τέως «Πριγκίπισσας του Τάραντα», το 1269 και 1270.²⁶ Μετά το θάνατο του Κορραδίνου στο Tagliacozzo το 1268, καθώς και

24. E. G. Léonard, *Les Angevins de Naples* (Paris, 1954), σελ. 64-5· O Runciman, *Sicilian Vespers*, σελ. 99. Del Giudice, «La famiglia», ASPN, IV, 82-92, αμφιβάλλει αν η «κόρη του Μιχαήλ» που δόθηκε ως νύφη στον Ερρίκο της Καστίλης ήταν πράγματι η Έλενα. Clement V, *Les registres de Clément V*, έκδ. E. Jordan, I (Paris, 1893), σελ. 398, nos. 1164-5. Δενδιάς, 271-82· Geanakoplos, *Emperor Michael*, σελ. 192-3.

25. Del Giudice, «La famiglia», ASPN, IV, 299-311· R. Filangieri, *I Registri della Cancelleria Angioina*, I (Naples, 1950), σελ. 76.

26. Filangieri, *Registri*, I, σελ. 280, 283· II, σελ. 293, III, σελ. 36, 74· IV, σελ. 25, 217· V, σελ. 122· VII, σελ. 69-70.

του τελευταίου μέλους της οικογένειας του συζύγου της, εγκατέλειψε για κάθε ελπίδα πως θα μπορούσε ποτέ να ξαναδεί την ελευθερία της ή τη γενέθλια γη της. Ο Ερρίκος της Καστίλλης, τον οποίο ενδέχεται να υποχρεωθεί να παντρευτεί, πιάστηκε αιχμάλωτος στο Tagliacozzo και δεν τον ξαναείδε ποτέ κανείς. Η φυλάκισή της δεν παρατάθηκε για πολύ. Πέθανε το Φεβρουάριο ή το Μάρτιο του 1271, σε ηλικία μόλις τριάντα ετών. Ο φρουρός της Ερρίκος de Porta, ο φρούραρχος της Nocera, συνέταξε έναν κατάλογο των προσωπικών της πραγμάτων. Έχει χρονολογία 18 Ιουλίου 1271. Στους υπηρέτες και τις υπηρέτριες της επιτράπη να πάει ο καθένας στον τόπο της δικής του επιλογής με ασφάλεια. Τα υπάρχοντά της πουλήθηκαν και τα κέρδη εισήλθαν στο θησαυροφυλάκιο των Ανδεγαυών.²⁷

Την κόρη της Βεατρίκη τη φύλαγαν επίσης στενά. Μερικοί ισχυρίζονται ότι της επέτρεψαν να παραμείνει ως κρατούμενη μαζί με τη μητέρα της στη Nocera, όσο εκείνη ήταν ζωντανή. Μετά το 1271 τη μετέφεραν στη Νεάπολη, όπου και την έκλεισαν σε ένα σκοτεινό φρούριο, γνωστό ως κάστρο του Αβγού ή Castel dell'Uovo, το οποίο είχε θέα προς το λιμάνι. Δεν της συμπεριφέρθηκαν σκληρά και, όπως και η μητέρα της, απολάμβανε κάποιες περιορισμένες ανέσεις. Εκεί παρέμεινε περίπου δεκατρία χρόνια μέχρι το 1284, όταν, μετά τη διάψευση των φιλοδοξιών του Καρόλου με το Σικελικό Εσπερινό, την απελευθέρωσε ο ναύαρχος του Αραγωνέζικου στόλου, Ρογήρος de Lauria και τη μετέφερε στη Σικελία. Εκεί παντρεύτηκε το Μανφρέδο τον Θ', γιο του Μαρκησίου του Saluzzo.²⁸

Οι τρεις γιοι της Έλενας, ο Ερρίκος, ο Φρειδερίκος και ο Azzolino, καταδικάστηκαν να έχουν τη σκληρότερη και απανθρωπότερη μεταχείριση απ' όλους τους άλλους. Φυλακίστηκαν στον όμορφο λευκό πύργο του Φρειδερίκου του Β', στο Castel del Monte, σε ένα βουνό στην περιοχή του Μπάρι. Ζούσαν

27. Filangieri, Registri, V, σελ. 271· VI, σελ. 203, 378-9. Δενδιάς, 284-5. Del Giudice, «La famiglia», ASPN, IV, 332, λέει ότι πέθανε στο τέλος του Φεβρουαρίου ή στις αρχές Μαρτίου του 1271. Léonard, Les Angevins, σελ. 77. Runciman, Sicilian Vespers, σελ. 115.

28. Del Giudice, «La famiglia», ASPN, V, 541-7· Δενδιάς, 289-90.

αγνοώντας το χώρο και το χρόνο, πράγμα που σκόπιμα τους επιβλήθηκε από τον Κάρολο του Ανζού. Μόλις που πρόλαβαν να γνωρίσουν τη μητέρα τους και πιθανώς δεν άκουσαν ποτέ για το θάνατό της το 1271. Όμως το 1272 τουλάχιστον, ο Ερρίκος και ο Φρειδερίκος καταγράφονται μεταξύ των κρατουμένων στο φρούριο του Castel del Monte. Πολύ αργότερα, γύρω στο 1298, ήταν ακόμη εκεί και ήταν ακόμη αλυσοδεμένοι, επιζώντας μόνο χάρη στη λίγη τροφή, όση αρκούσε για τη στοιχειώδη συντήρησή τους που απρόθυμα τους έδινε ο δεσμοφύλακάς τους. Ο Κάρολος του Ανζού περίμενε πως θα πέθαιναν από πείνα λησμονημένοι απ' όλους. Οι διάδοχοί του μετά το 1282 φαίνεται πως υπέθεταν ότι ήταν ήδη νεκροί. Ωστόσο, μετά από τριάντα και πλέον χρόνια λησμονιάς, το 1300 μεταφέρθηκαν και οι τρεις στο Castel dell'Uono, στη Νεάπολη, εκεί που είχε εγκλειστεί για τόσο μεγάλο διάστημα η αδελφή τους. Η διαταγή για τη μεταφορά τους προήλθε από τον Κάρολο Β' Ανζού. Το μακρύ ταξίδι πάνω στην πλάτη ενός αλόγου, μέσα από ένα φυσικό τοπίο που δεν γνώριζαν, αποδείχτηκε πολύ σκληρό για τα δύσκαμπα και κάτισχνα σώματά τους. Φαίνεται πως μέσα σε έναν χρόνο ο Φρειδερίκος και ο Azzolino πέθαναν. Έμεινε μόνο ο Ερρίκος που θρισκόταν στην ηλικία των τριάντα οκτώ ετών. Έζησε ως κρατούμενος στην απομόνωση για άλλα δεκαοχτώ χρόνια. Κανείς δεν γνώριζε τι να τον κάνει. Αλλά και κανείς δεν ήταν διατεθειμένος να τον βγάλει απ' αυτή τη δυστυχία και φυσικά ακόμη λιγότερο, να τον ελευθερώσει. Πέθανε με έναν πραγματικά άθλιο θάνατο ενώ ήταν ήδη μισοπεθαμένος από την πείνα, σχεδόν τρελός και πιθανώς τυφλός, τον Οκτώβριο του 1318 σε ηλικία πενήντα έξι ετών στα μπουντρούμια του Castel dell'Uono, όπου είχε γεννηθεί. Οι φήμες ότι απέδρασε και πήγε στην Αίγυπτο ή, το παραδοξότερο, πως παρουσιάστηκε στην αυλή του Εδουάρδου του Β' της Αγγλίας, είναι σίγουρα φανταστικές.²⁹

Η μητέρα της Έλενας, η Θεοδώρα της Άρτας, πέθανε ως

29. Filangieri, *Registri*, IX, σελ. 262. Del Giudice, «La famiglia», ASPN, V, 489-541. Δενδιάς, 290-4. Οι μορφές του Μανφρέδου και των γιων του απεικονίζονται στον άμβωνα του καθεδρικού ναού του Bitonto.

μοναχή και με τη φήμη αγίας. Οπωσδήποτε πρέπει να σκεφτόταν συχνά την κόρη της και τα εγγόνια της στην Ιταλία, τα οποία ποτέ δεν είχε δει. Η κόρη της Έλενα πέθανε ως μάρτυς, κατατρεγμένη για την πίστη της όχι από απίστευτους αλλά από τους άνδρες της οικογένειάς της, εξαιτίας των απύθμενων πολιτικών και αυτοκρατορικών φιλοδοξιών τους. Ο πατέρας της Έλενας Μιχαήλ, ο ασυνείδητος Δεσπότης της Ηπείρου μπορεί να κατηγορηθεί ότι έκανε πολύ λίγα πράγματα για να τη σώσει. Ίσως δεν γνώριζε τι της είχε συμβεί. Γιατί πέθανε το 1267, όταν τα νέα του θανάτου του Μανφρέδου δύσκολα μπορούσαν να γίνουν γνωστά στην Ήπειρο και πριν ο Κορραδίνος, η τελευταία ελπίδα του οίκου των Χοχενστάουφεν, σκοτωθεί στο Tagliacozzo. Διάδοχος του Μιχαήλ ήταν ο μεγαλύτερος γιος του Νικηφόρος. Η κόρη του Θάμαρ, όπως και η Έλενα, έμελλε να θυσιαστεί στο βωμό της διπλωματίας. Κι αυτή επίσης πέθανε κάτω από άθλιες συνθήκες στην Ιταλία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΘΑΜΑΡ, ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑ ΤΟΥ ΤΑΡΑΝΤΑ, 1294-1309

Η Θάμαρ ή Ιθάμαρ ήταν η δεύτερη από τις δυο κόρες του Νικηφόρου Κομνηνού Δούκα, ο οποίος διαδέχτηκε τον πατέρα του Μιχαήλ το Β' ως Δεσπότης της Ηπείρου, το 1267. Ήταν ανιψιά της Έλενας, της συζύγου του Μανφρέδου της Σικελίας, αν και δεν συναντήθηκαν ποτέ, και όπως και της Έλενας, η ζωή της Θάμαρ επρόκειτο να καθορισθεί από τα γεγονότα στην Ιταλία, στην απέναντι από τη γενέθλια γη της ακτή της θάλασσας. Η Έλενα είχε παντρευτεί τον Χοχενστάουφεν ηγεμόνα της νότιας Ιταλίας και είχε γίνει Πριγκίπισσα του Τάραντα. Η Θάμαρ είχε παντρευτεί μέλος της οικογένειας των Ανδεγαυών, που είχε εκτοπίσει τους Χοχενστάουφεν, και έτσι είχε γίνει και η ίδια πριγκίπισσα του Τάραντα, κάτω από άλλο λάβαρο φυσικά. Η μητέρα της, η Άννα Παλαιολογίνα, ήταν ανιψιά του αυτοκράτορα Μιχαήλ του Η' και ήταν αφοσιωμένη στα συμφέροντα της αυτοκρατορικής οικογένειας που είχε πάρει την εξουσία στην Κωνσταντινούπολη το 1261. Παντρεύτηκε το Νικηφόρο της Ηπείρου το 1265, και τα επόμενα σαράντα χρόνια άσκησε κυριαρχική επιρροή στην πολιτική του Δεσποτάτου της Ηπείρου ως βασίλισσά του ή σύζυγος του Δεσπότη. Στα πρώτα χρόνια του γάμου της έπεισε τον άνδρα της να αμβλύνει την αδυσώπητη εχθρότητα του πατέρα του προς την παλινορθωμένη αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης. Το ένστικτό της και οι οικογενειακοί της δεσμοί με τον οίκο των Παλαιολόγων την ώθησαν να αναζητήσει μια ειρηνική λύση για τη συνεχιζόμενη ανεξαρτησία του πριγκιπάτου έναντι της Κωνσταντινιούπολεως, του πριγκιπάτου που αυτή και ο σύζυγός της κυβερ-

νούσαν ως Δεσπότης και βασίλισσα.¹

Ο βυζαντινός ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης λέει επιδοκιμαστικά ότι ο Δεσπότης Νικηφόρος δεν είχε αρχικά εδαφικές φιλοδοξίες και ήταν ευχαριστημένος να ζει ειρηνικά με τους γείτονές του.² Δύο γεγονότα όμως επρόκειτο να διαταράξουν την ειρήνη μεταξύ της Ηπείρου και της Κωνσταντινουπόλεως. Το πρώτο ήταν η ήττα του Μανφρέδου της Σικελίας από τον Κάρολο του Ανζού στο Βενεβέντο το 1266. Το δεύτερο ήταν η επιβολή της ενώσεως με τη Ρωμαϊκή Εκκλησία από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ τον Η'. Τα δύο αυτά γεγονότα συνδυάστηκαν. Γιατί αποτελούσε ματαιώση των φιλοδοξιών του Καρόλου να ανακτήσει την Κωνσταντινούπολη το γεγονός πως προσφέρθηκε ο αυτοκράτορας Μιχαήλ να ικανοποιήσει τον πάπα υποτάσσοντας την Ορθόδοξη Εκκλησία στην εξουσία της Ρώμης. Το 1267, στο παλάτι του πάπα στο Βιτέρμπο, κανονίστηκε μια συνθήκη μεταξύ των δυτικών δυνάμεων που ενδιαφέρονταν για μια «σταυροφορία» με σκοπό την παλινόρθωση της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης. Βρίσκονταν εκεί ο εκδιωγμένος λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουίνος ο Β', ο φράγκος πρίγκιπας της Αχαΐας Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος και ο Κάρολος του Ανζού, βασιλιάς της Σικελίας. Με τους όρους αυτής της συνθήκης ο Κάρολος έγινε κύριος όλων των περιοχών στην Ήπειρο και την Κέρκυρα, τις οποίες είχε αποκτήσει ο μακαρίτης ο Μανφρέδος της Σικελίας μέσω του γάμου του με την Έλενα. Ήταν σαφές ότι ο Κάρολος, ως παπικός ευνοούμενος για την ηγεσία της προτεινόμενης σταυροφορίας, είχε σκοπό να κάνει αυτές τις περιοχές βάση του για την προέλαση προς την Κωνσταντινούπολη.

Ο Δεσπότης Νικηφόρος βρισκόταν στο ίδιο δίλημμα το οποίο είχε αντιμετωπίσει ο πατέρας του, ο Μιχαήλ της Ηπείρου. Είχε

1. Περί της Άννας, που ήταν τόσο Καντακουζηνή όσο και Παλαιολογίνα, δες D.M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus)* (Washington, D.C., 1968) no. 16. Οι δυτικές πηγές την αποκαλούν Δέσποινα. Ο σωστός τίτλος της ως συζύγου του Δεσπότη ήταν *βασιλίσσα*.

2. George Pachymeres, *Relations historiques*, εκδ. A. Failler, II (Paris, 1984), iv. 26, σελ. 399.

τη δυνατότητα να θυσιάσει την ανεξαρτησία του ενώνοντας τις δυνάμεις του με εκείνες του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης ενάντια στην ιταλική απειλή, ή να ενώσει την τύχη του με εκείνη του εισβολέα. Αυτό που τον έπεισε να επιλέξει την τελευταία λύση, ήταν η βίαιη αντίδραση που εκδηλώθηκε στο Βυζάντιο εναντίον του σχεδίου του αυτοκράτορα να κερδίσει την παπική εύνοια προσφερόμενος να ενώσει την Ορθόδοξη Εκκλησία με τη Ρώμη. Το 1274 διακηρύχτηκε στη δεύτερη σύνοδο της Λυών η ένωση των Εκκλησιών. Ο αυτοκράτορας είχε κερδίσει τον πρώτο γύρο. Δεν θα γινόταν καμιά σταυροφορία με σκοπό τον εκτοπισμό του. Ωστόσο, η αναγγελία αυτού του διπλωματικού θριάμβου έκανε να αποξενωθούν απ' αυτόν χιλιάδες υπήκοοί του, οι οποίοι ένιωθαν ότι είχε προδοθεί η ορθόδοξη πίστη τους. Πολλοί από τους συγγενείς του ίδιου του αυτοκράτορα στράφηκαν εναντίον του. Η βασίλισσα Άννα, η σύζυγος του Νικηφόρου και η μητέρα της Ευλογίας, η αδελφή του αυτοκράτορα, μετείχαν στην αντίδραση. Η Άννα είχε προσπαθήσει να εργαστεί για την ειρήνη μεταξύ του συζύγου της και του θείου της, του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Όμως δεν μπορούσε συνειδησιακά να αποδεχτεί την ένωση και συγκλονίστηκε όταν άκουσε ότι η μητέρα της είχε εξοριστεί και φυλακιστεί με το αιτιολογικό ότι αντιστάθηκε σ' αυτήν. Η Άννα πήρε το μέρος του συζύγου της καταγγέλλοντας τον αυτοκράτορα και παρέχοντας προστασία στους πρόσφυγες από τους διωγμούς που αυτός εξαπέλυσε εναντίον των ανθενωτικών. Ο Δεσπότης Νικηφόρος, παριστάνοντας τον πρόμαχο της Ορθοδοξίας, δεν είχε πα ενδοιασμούς να συμμαχήσει με τους Ανδεγαυούς ηγεμόνες της Ιταλίας στον κοινό αγώνα για την ανατροπή του αυτοκράτορα Μιχαήλ. Το γεγονός πως κι αυτοί επίσης ήταν αιρετικοί, αφού πρέσβευαν τη ρωμαϊκή πίστη, δεν τον εμπόδισε. Είχαν γεννηθεί μέσα σ' αυτό το κλίμα και φυσικά δεν έφταιγαν αυτοί γι' αυτό. Το στέμμα της Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο είχε ξεφύγει από τον πατέρα του, θα μπορούσε τώρα να γίνει δικό του, αν πήγαινε στην πόλη καβάλα στη ράχη των Ιταλών συμμαχών του.

Το 1277 έστειλε πρέσβεις στην απέναντι ακτή με σκοπό να αρχίσουν συνομιλίες για την επίσημη συμμαχία μεταξύ του

Δεσποτάτου της Ηπείρου και του ανδεγαυικού βασιλείου της Νεαπόλεως και της Σικελίας. Δυο χρόνια αργότερα ο Νικηφόρος απέτισε φόρο τιμής στον Κάρολο ως υποτελής του και εκχώρησε ακόμα περισσότερες περιοχές, οι οποίες προστέθηκαν σ' αυτό που ο Κάρολος ευαρεστείτο τώρα να αποκαλεί Βασίλειο της Αλβανίας. Οι πρέσβεις από τη Νεάπολη ήλθαν στην Άρτα τον Απρίλιο του 1279 και εκεί δέχτηκαν τον όρκο τιμής του Δεσπότη καθώς και την υπογραφή του στο προσχέδιο της συνθήκης.³ Η συμμαχία μεταξύ του Νικηφόρου και του Καρόλου του Ανζού δεν τέθηκε ποτέ σε δοκιμασία. Η πολυπόθητη σταυροφορία του Καρόλου στην Κωνσταντινούπολη ανετράπη από το βυζαντινό στρατό στο Βεράτιο της Αλβανίας, τον Απρίλιο του 1281. Η απόπειρά του να εξαπολύσει μια καινούργια αρμάδα από τη θάλασσα ματαιώθηκε από την επανάσταση του Παλέρμμο, που είναι γνωστή ως Σικελικός Εσπερινός, το Μάρτιο του 1282· τρία χρόνια αργότερα, τον Ιανουάριο του 1285, πέθανε. Εκείνη την εποχή είχε πια πεθάνει και ο αιρετικός αυτοκράτορας Μιχαήλ ο Η'. Τη μισητή ένωση της Λυών αποκήρυξε και καταδίκασε ο γιος του και διάδοχος Ανδρόνικος ο Β' και έτσι ο Νικηφόρος της Ηπείρου δεν είχε τη δυνατότητα να εξακολουθεί να κρατά την υψηλή ηθική στάση του ως υπερασπιστής της Ορθοδοξίας. Όμως δεν ήταν ακόμη έτοιμος να θυσιάσει την ανεξαρτησία του πριγκιπάτου του, αφήνοντάς το να γίνει μια απλή επαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η σύζυγός του Άννα ένωσε ότι ήταν άκριτα ισχυρογνώμων.

Για μερικά χρόνια μετά το 1285 η συμμαχία μεταξύ της Ηπείρου και της Νεαπόλεως είχε περιπέσει σε αχρηστία. Ο Κάρολος ο Β', ο διάδοχος στο ανδεγαυικό βασίλειο, εκρατείτο ως αιχμάλωτος από τους Αραγωνέζους. Όταν απελευθερώθηκε το 1289, έστρεψε την προσοχή του στο να αναδημιουργήσει και σταθεροποιήσει την αποικιακή αυτοκρατορία την οποία κυβερνούσε ο πατέρας του. Η Σικελία είχε χαθεί, αλλά αξίωνε ακόμα την επικυριαρχία επί του φραγκικού Πριγκιπάτου της Αχαΐας

3. D.M. Nicol, «The Relations of Charles of Anjou with Nikephoros of Epiros», *BF*, IV (1972), 170-94· Nicol, *the Despotate of Epiros*, II (Cambridge, 1984), σελ. 18-24.

στην Πελοπόννησο και μεγάλων περιοχών της Ηπείρου και της Αλβανίας. Μπορούσε να στηρίξει την αξίωσή του αναβιώνοντας τη συμμαχία του πατέρα του με το Δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρο. Ο Κάρολος ο Β' ήταν εκείνος που ανέλαβε την πρωτοβουλία και έγινε με χαρά αποδεκτός. Τον Ιούνιο του 1291 ήρθαν οι απεσταλμένοι του στην Άρτα για να διαπραγματευτούν. Είχαν εξουσιοδοτηθεί να προτείνουν πως η συμμαχία μεταξύ της Ιταλίας και της Ηπείρου θα μπορούσε να ενδυναμωθεί μέσω των δεσμών του γάμου. Ένας από τους γιους του Καρόλου θα παντρευόταν μια από τις δύο κόρες του Νικηφόρου και της Άννας.

Είχαν περάσει τριάντα δύο χρόνια από την εποχή που ο Μανφρέδος της Σικελίας είχε νυμφευθεί την αδελφή του Νικηφόρου, Έλενα. Κανείς δεν μπορούσε να ισχυριστεί ότι ο γάμος της της είχε χαρίσει μεγάλη ευτυχία. Είχε προ πολλού πεθάνει. Όμως η εκτενής από εδαφικής απόψεως προίκα της βρισκόταν ακόμα στην κατοχή των διαδόχων του μακαρίτη του συζύγου της, δηλαδή στους Ανδεγαυούς βασιλείς της Νεαπόλεως και της Σικελίας. Αν ο Κάρολος ο Β' επρόκειτο να νυμφευθεί κάποια από τις θυγατέρες του Νικηφόρου, το ζήτημα της προίκας της θα απαιτούσε προσεκτική μελέτη. Οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν για μεγάλο διάστημα. Στο μεταξύ δέχτηκαν μεγάλες πιέσεις όταν ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Β' στην Κωνσταντινούπολη, αισθανόμενος πως είχε φτάσει ο καιρός να καθυποτάξει τη «στασιαστική επαρχία» της Ηπείρου, έδωσε το σύνθημα για μια εισβολή από ξηράς και θαλάσσης. Δεν είχε επιτυχία και η αποτυχία της ενθάρρυνε τους αντιιμπεριαλιστές στην Ήπειρο να συνεχίσουν να αψηφούν την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης. Η ανάγκη να υπάρχει κάποιος ισχυρός σύμμαχος στην απέναντι ακτή, στην Ιταλία, φαινόταν περισσότερο πιεστική από ποτέ. Αυτή ήταν η άποψη του Δεσπότη Νικηφόρου. Η σύζυγός του Άννα δεν συμμεριζόταν τις ίδιες απόψεις και υπήρχε, καθώς λέει ένας χρονικογράφος, «μεγάλη ένταση» μεταξύ του Νικηφόρου και της συζύγου του.⁴

Το 1291 οι απεσταλμένοι του Καρόλου του Β' στην Άρτα

4. Nicol, *Despotate of Epiros*, II, σελ. 36-46. *Livre de la Conquête de La*

πρότειναν πως μια από τις κόρες της Άννας θα ήταν κατάλληλη νύφη για κάποιον από τους γιους του, είτε τον τρίτο του γιο Ροβέρτο είτε τον τέταρτο γιο του, Φίλιππο του Ανζού. Οι κόρες της ήταν η Μαρία και η Θάμαρ. Η Μαρία, η μεγαλύτερη, έθεσε τον εαυτό της εκτός συναγωνισμού παίρνοντας σε γάμο, ή πέφτοντας θύμα απαγωγής, τον Ιωάννη Ορσίνι, γιο του επονομαζόμενου Κόμη της Κεφαλλονιάς. Το 1292-3 οι πρέσβεις πηγαينوέρχονταν μεταξύ της Ηπείρου και της αυλής του Καρόλου. Το Φεβρουάριο του 1294 ο Κάρολος έδωσε τον τίτλο του Πρίγκιπα του Τάραντα στον τέταρτο γιο του, Φίλιππο του Ανζού, και ανάγγειλε ότι αυτός θα νυμφευόταν τη Θάμαρ, τη μικρότερη κόρη του Νικηφόρου και της Άννας. Το εξόχως σημαντικό ζήτημα της προίκας της Θάμαρ είχε επιλυθεί. Βασική συνεισφορά για την επίλυσή του ήταν το κείμενο και το μέγεθος της προίκας που είχε φέρει στο σύζυγό της το 1259 η θεία της Θάμαρ, Έλενα. Επιπλέον η Θάμαρ θα εξασφάλιζε στο Φίλιππο ένα ετήσιο εισόδημα 100.000 υπερπύρων και τέσσερα κάστρα νότια της Ηπείρου, συμπεριλαμβανομένου και του επιλείου του Λεπάντο (Ναυπάκτου) και του φρουρίου της Βόνιτσας στον Αμβρακικό κόλπο, γύρω από τον κόλπο της Άρτας. Τον Αύγουστο του 1294 ο Φίλιππος του Ανζού, Πρίγκιπας του Τάραντα, διορίστηκε από τον πατέρα του ηγεμόνας όλων των ανδεγαυικών κτήσεων στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένων και του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, του Δουκάτου των Αθηνών, του Βασιλείου της Αλβανίας, του νησιού της Κέρκυρας και των κτήσεων στις ακτές της Ηπείρου, οι οποίες άλλοτε ανήκαν στο Μανφρέδο. Περιβλήθηκε ακόμη με το μεγάλο τίτλο του Δεσπότη της Ρωμανίας, που σημαίνει του συνόλου της λατινοκρατούμενης Ελλάδας.

Φαινόταν πως το Δεσποτάτο της Ηπείρου, με το να διατηρεί πεισματικά την ανεξαρτησία του από την αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, ξεπουλιόταν στο ανδεγαυικό Βασίλειο της Νεαπόλεως και της Σικελίας. Η μητέρα της Θάμαρ, η Άννα, είχε κατά νου ένα σχέδιο ώστε να εμποδίσει κάτι τέτοιο. Ήλπιζε

Princée de l' Amorée. Chronique de Morée, εκδ. J. Longnon (Paris, 1911), c. 657, σελ. 262: «si en fut grant division avec la despine sa femme».

πως η κόρη της, αντί να παντρευτεί έναν ξένο, θα μπορούσε να παντρευτεί τον επίδοξο διάδοχο του βυζαντινού θρόνου, Μιχαήλ τον Θ', γιο του Ανδρόνικου του Β'. Ο νεαρός Μιχαήλ στέφθηκε συναυτοκράτορας μαζί με τον πατέρα του, το Μάιο του 1294. Αν έπαιρνε σύζυγο τη Θάμαρ, η από καιρό αποκομμένη και «ανυπότακτη» επαρχία της Ηπείρου ενδέχεται να επανενσωματωθεί στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Αυτή ήταν η ελπίδα της Άννας και γι' αυτό ακριβώς το θέμα διαφώνησε με το σύζυγό της Νικηφόρο. Μόλις την τελευταία ώρα έστειλε αγγελιοφόρους στην Κωνσταντινούπολη για να τονίσουν τα οφέλη που θα προέρχονταν από την ένωση της Θάμαρ και του Μιχαήλ του Θ'. Η εκκλησή της δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα. Ο αυτοκράτορας αρνήθηκε να την εξετάσει και είχε σ' αυτό την υποστήριξη της Εκκλησίας. Ο πατριάρχης δήλωσε πως η ένωση δεν θα ήταν κανονική, αφού τα δυο μέλη της συγγένευαν, έστω και σαν μακρινά εξαδέλφια. Ο πατέρας της Θάμαρ θα πρέπει να ανακουφίστηκε· το δικό του σχέδιο για το γάμο της Θάμαρ θα εφαρμοζόταν χωρίς αργοπορία και χωρίς «εντάσεις» μεταξύ του ιδίου και της συζύγου του.⁵

Τον Ιούλιο του ιδίου έτους ο Φίλιππος του Τάραντα έστειλε δικούς του απεσταλμένους στην Άρτα για να ολοκληρώσουν τους διακανονισμούς και να συντάξουν τα απαραίτητα έγγραφα. Επικεφαλής της αντιπροσωπείας του αυτής ήταν ο Ρογήρος, αρχιεπίσκοπος της Santa Severina. Ήταν αυτός που είχε δεχτεί το φόρο τιμής που απέτισε ο Δεσπότης Νικηφόρος στον Κάρολο τον Α' του Ανζού το 1279. Πιθανώς ήταν αυτός επίσης που, κατ' επιμονή της μητέρας της Θάμαρ, έκανε το Φίλιππο να δηλώσει πως θα σεβόταν την ορθόδοξη πίστη της συζύγου του. Τον Αύγουστο του 1294 αυτός και ο συνάδελφός του Pierre de L'Isle συνόδευσαν τη Θάμαρ και τη μητέρα της στην Ιταλία. Ο γάμος τελέστηκε τον ίδιο εκείνο μήνα στην L'Aquila, στο Abruzzi, που είχε ξαναχτίσει ο παππούς του Φιλίππου. Η μητέρα της νύφης δεν θα ένωθε σίγουρα και

5. A.E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328* (Cambridge, Mass, 1972), σελ. 41-2. (Παραπέμπουμε παρακάτω ως εξής: Laiou, Andronicus II).

μεγάλη ευχαρίστηση για όλα αυτά. Θα προτιμούσε να πραγματοποιήσει η Θάμαρ έναν ενδοκρατικό γάμο στην Κωνσταντινούπολη. Τουλάχιστον εκτελούσε τη διαταγή του συζύγου της, όποιο κι αν ήταν το τίμημα. Έμεινε για λίγο στην Ιταλία για να ταχτοποιήσει την κόρη της και απέπλευσε και πάλι για την Άρτα από το Οτράντο με μια συνοδεία τριών γαλερών που της έδωσε ο Κάρολος ο Β'.⁶

Ανάμεσα στα γαμήλια δώρα που έφερε η Θάμαρ στο σύζυγό της, ήταν ένα χρυσό σματωμένο μενταγιόν σε σχήμα φύλλου κισσού, διακοσμημένο με fleur-de-lys από τον οίκο του Ανζού, και το δικέφαλο αετό του Βυζαντίου. Βρίσκεται τώρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Cividale del Friuli. Ήταν ένα γοητευτικό σύμβολο της ενώσεως μεταξύ των αντιπροσώπων των δύο πολιτισμών, μιας συμβίωσης η οποία αποδείχτηκε πως δεν ήταν περισσότερο ουσιαστική και στέρεη απ' ότι ένα φύλλο στον άνεμο. Στις αρχές του 1295 η Θάμαρ επέστρεψε στην Ήπειρο για να επισκεφθεί τους γονείς της. Ίσως την είχαν καλέσει εξαιτίας της κακής υγείας του πατέρα της. Αν πράγματι έτσι έχουν τα πράγματα, ήταν μάταιοι οι όποιοι φόβοι γιατί ο πατέρας της έζησε πολλούς ακόμη μήνες. Τελικά πέθανε στα τέλη του 1296.⁷ Η χήρα του Άννα απέμεινε έτσι μόνη να αναλάβει το κόστος της πολιτικής του. Διάδοχος στο Δεσποτάτο ήταν ο μοναχογιός τους Θωμάς, ο αδελφός της Θάμαρ. Του είχε ήδη απονεμηθεί ο τίτλος του Δεσπότη από τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Ήταν όμως μόνο έξι ετών. Η Άννα έγινε αντιβασιλεύς της Ηπείρου. Η μελλοντική πολιτική, τόσο σε σχέση με την Ιταλία, όσο και με την Κωνσταντινούπολη, βρισκόταν στα χέρια της. Ήταν, όπως την περιγράφει ένας φράγκος χρονικογράφος, «μια από τις ευφυέστερες γυναίκες στη Ρωμανία». Γνώριζε όμως πως σχεδόν όλη η Ρωμανία ή αλλιώς η Ελλάδα, βρισκόταν ουσιαστικά κάτω από την επικυριαρχία

6. Nicol, Despotate of Epiros, II, σελ. 44-8.

7. D.M. Nicol, «The date of the death of Nikephoros I of Epiros», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, I (= *Miscellanea Agostino Pertusi*, I: Bologna, 1981) 251-7.

του γαμπρού της Φιλίππου του Τάραντα.⁸

Το 1299 ο Φίλιππος πιάστηκε αιχμάλωτος στον πόλεμο εναντίον του Φρειδερίκου του Β' της Αραγωνίας και της Σικελίας. Παρέμεινε αιχμάλωτος για τρία χρόνια. Η Θάμαρ περίμενε αγωνιωδώς την απελευθέρωσή του και έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι της για να βρει τα απαραίτητα λύτρα. Λέγεται ότι έβαλε ενέχυρο το χρυσό και στολισμένο με κοσμήματα στέμμα της. Ζήτησε από τη μητέρα της να συνεισφέρει. Η Άννα αποφάσισε να βοηθήσει και προσέγγισε τους Βενετσιάνους, πιθανώς μέσω του προξένου τους στην Άρτα. Ήταν ευγενικοί αλλά μη συνεργάσιμοι. Η Άννα δεν νοιαζόταν μήπως φανεί δουλοπρεπής στους Ανδεγαυούς κυρίου της Ηπείρου και της Ρωμανίας. Όμως είχε ανάγκη τη βοήθειά τους και λυπόταν για την κόρη της Θάμαρ. Έκανε ό,τι μπορούσε για να εξασφαλίσει την απελευθέρωση του Φιλίππου του Τάραντα. Το 1302 ο πόλεμος μεταξύ των Ανδεγαυών και των Αραγωνέζων τερματίστηκε και ο Φίλιππος απελευθερώθηκε σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης της Caltabellotta, στις 31 Αυγούστου του ίδιου χρόνου.⁹

Η Θάμαρ δέχτηκε ελάχιστη ευγνωμοσύνη για όλες τις προσπάθειές της να ξαναπάρει πίσω τον άντρα της. Ήταν αρκετά βαρύ το γεγονός ότι υποχρεώθηκε να αλλάξει το όνομά της και να ονομασθεί Κατερίνα, Πριγκίπισσα του Τάραντα. Είχε επίσης λόγους να παραπονιέται για το ότι ο Φίλιππος δεν είχε κρατήσει την υπόσχεσή του να σεβαστεί την ορθόδοξη πίστη της.¹⁰ Η μητέρα της αισθανόταν ολοένα και λιγότερο διατεθειμένη να αποδεχτεί την επιβεβλημένη δια της βίας δουλικότητα του Δεσποτάτου της στην επικυριαρχία του Φιλίππου του Τάραντα και του πατέρα του. Για άλλη μια φορά αναζήτησε τη βοήθεια και την ανακούφιση από τους συγγενείς της στην Κωνσταντινούπολη. Ο γιος της Θωμάς, ο αδελφός της Θάμαρ, είχε μεγαλώσει. Η Άννα πρότεινε να νυμφευθεί μια κόρη του συναυτοκράτορα Μιχαήλ του Θ', τον οποίο είχε προτείνει άλλοτε ως περισσότερο φερέλπιδά σύζυγο για τη Θάμαρ. Θα

8. Livre de la Conquête έκδ. Longnon, c. 974, σελ. 381.

9. Nicol, Despotate of Epiros, II, σελ. 50-2.

10. Pachymeres, De Andronico Palaeologo, v. 30: II, σελ. 450 (CSHB).

μεταβίβαζε στο Θωμά και τη σύζυγό του την περιοχή της Ηπείρου η οποία αποτελούσε προίκα της Θάμαρ, απορρίπτοντας ως εκ τούτου απερίφραστα τις αξιώσεις του Φιλίππου του Τάραντα. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Β' είχε άλλα προβλήματα. Έδειξε πολύ λίγο ενδιαφέρον για την πρόταση της Άννας.¹¹ Όμως ο Κάρολος ο Β' και ο Φίλιππος αγανάκτησαν δικαιολογημένα, όταν άκουσαν για την κατάφωρη παραβίαση της συμφωνίας εκ μέρους της. Το 1304 ο Κάρολος έγραψε στην Άννα στην Άρτα με σκοπό να της υπενθυμίσει τους ακριβείς όρους του διακανονισμού του γάμου της Θάμαρ. Αφού ο πατέρας της Νικηφόρος είχε πεθάνει, ήταν καθήκον της χήρας του να παραδώσει το Δεσπάτο στο Φίλιππο του Τάραντα και να πείσει το γιο της να του είναι υποτελής. Ο Θωμάς μπορούσε στην περίπτωση αυτή να κρατήσει την κληρονομία του ως φέουδο του Βασιλείου της Νεαπόλεως και της Σικελίας. Η απάντηση της Άννας εξόργισε τον Κάρολο, γιατί έλεγε ότι ο νεαρός Θωμάς δεν μπορούσε σε καμιά περίπτωση να είναι υποτελής στον Πρίγκιπα του Τάραντα. Ο φυσικός αυθέντης του Θωμά ήταν ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης, από τον οποίον είχε δεχτεί τον τίτλο του Δεσπότη και την περιοχή που τον συνόδευε. Δεν είχε καμιά υποχρέωση στο γαμπρό του Φίλιππο, ο οποίος είχε φυσικά δικαίωμα στα τέσσερα κάστρα και στη μεγάλη ετήσια πρόσοδο που είχε λάβει μέσω της προίκας της Θάμαρ, αλλά σε τίποτα περισσότερο. Η Άννα δεν είχε καθόλου δίκιο. Όμως ήταν προκλητική και δεν είχε καθόλου διάθεση να κάνει παραχωρήσεις.¹²

Ο Φίλιππος και ο πατέρας του, πεπεισμένοι για το δίκιο τους σύμφωνα με το φεουδαρχικό νόμο, αντιλήφθηκαν ότι θα έπρεπε να την εξαναγκάσουν να συγκατατεθεί. Θα ήταν ένας πληκτικός αλλά εύκολος πόλεμος, αφού η Άννα ήταν μια απλή γυναίκα και ο γιος της Θωμάς δεν ήταν παραπάνω από δεκαπέντε ετών. Αποδείχτηκε πως έσφαλαν και στις δύο εκτιμήσεις τους. Ο στρατός που έστειλαν να πολιορκήσει την Άρτα το 1304

11. Το 1295 ο Μιχαήλ ο Θ' παντρεύτηκε μια πριγκίπισσα από την Αρμενία. Laiou, Andronicus II, σελ. 54-6.

12. Nicol, Despotate of Epiros, II, σελ. 56-7.

αποκρούστηκε και η Άννα δωροδόκησε τους αρχηγούς του ώστε να επιστρέψουν στην πατρίδα τους χωρίς να επιχειρήσουν δεύτερη προσπάθεια. Το 1306 ο Φίλιππος του Τάραντα ανέλαβε την ευθύνη άλλης μιας απόπειρας να ταπεινώσει το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Ο Δεσπότης Θωμάς απέδειξε τον ανδρισμό του. Ο στρατός του Φιλίππου υπέστη σοβαρές απώλειες. Υποχρέωσε το Θωμά να πληρώσει μεγάλη αποζημίωση. Όμως κατάλαβε πολύ καλά πως δεν ήταν η σαρωτική και η εύκολη νίκη που προσδοκούσε· και το φθινόπωρο του 1306 ο Φίλιππος αποσύρθηκε στην Ιταλία για να επουλώσει τις πληγές του.¹³ Εκεί ξεθύμανε άσχημα την οργή του πάνω στη Θάμαρ, γιατί ήταν πεπεισμένος ότι βοηθούσε και υποστήριζε τη μητέρα της Άννα και τον αδελφό της Θωμά πίσω από την πλάτη του. Αυτή είχε αναγκαστεί να βάλει ενέχυρο ό,τι της είχε απομείνει ακόμη από τα κοσμήματά της, για να τον βοηθήσει να πληρώσει τις εκστρατείες του στην Ήπειρο. Λίγα χρόνια αργότερα βρήκε κάποιο πρόσχημα για να τη χωρίσει. Το 1309 η Θάμαρ κατηγορήθηκε για μοιχεία και την ανάγκασαν να ομολογήσει πως είχε απατήσει το σύζυγό της με τουλάχιστον σαράντα εξέχοντες κυρίους της αυλής του. Ο μέγας ένοχος ήταν ο Κόμης της Caserta, Βαρθολομαίος Siginulfo, τον οποίο ο Κάρολος ο Β΄, είχε διορίσει Μέγα Αρχιθαλαμηπόλο της αυλής του μόλις δύο χρόνια νωρίτερα. Ήταν παντρεμένος και προχωρημένης ηλικίας. Φημολογείται ότι την κακοήθειά του συνόδευε και το μπλέξιμό του σε μια συνωμοσία για τη δολοφονία του Φιλίππου του Τάραντα. Μερικοί λένε πως οι κατηγορίες εναντίον του δεν αποδείχτηκαν ποτέ· άλλοι ότι δικάστηκε και καταδικάστηκε και για τις δύο υποθέσεις το 1311.¹⁴

Η Θάμαρ δεν είχε ελπίδα ούτε δίκης ούτε συγγνώμης. Ως

13. *Ibid.*, σελ. 57-61.

14. Την ιστορία της μοιχείας της Θάμαρ αφηγείται ο Πτολεμαίος της Lucca. *Ptolomaei Lucensis Historia Ecclesiastica*, έκδ. L.A. Muratori, *Perum Italicarum Scriptores*, XI (Milan, 1727), col. 1232. Δες R. Caggese, Roberto d'Angio e i suoi tempi, I (Florence, 1922), σελ. 644-5. Περί του Siginulfo, ο οποίος διορίστηκε μέγας αρχιθαλαμηπόλος από τον Κάρολο τον Β΄ στα 1306-7, δες R. Filangieri, I. *Registri della Cancelleria Angioina*, XXXI (Naples, 1980), σελ. 197, 198.

μοιχαλίδα ήταν καταδικασμένη και από την εκκλησία και από το κράτος. Ο σύζυγός της είχε κάθε δικαίωμα να τη χωρίσει. Το γεγονός αυτό τον έβγαζε έξω από έναν γάμο ο οποίος αποδεικνυόταν όλο και περισσότερο ενοχλητικός. Τον καθιστούσε ελεύθερο να βρει μια πιο κατάλληλη σύζυγο. Το 1313 νυμφεύθηκε την Αικατερίνη του Valois, που είχε κληρονομήσει τον τίτλο από την από καιρό νεκρή πια λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης. Η Θάμαρ, ατιμασμένη και χωρισμένη, είχε εκείνη την εποχή πεθάνει. Φαίνεται πως πέθανε ως μοναχή, αν και είναι δύσκολο να πούμε αν προσευχόταν για την αδυσώπητη ψυχή του συζύγου της ή αν μετανοούσε για τις δικές της αμαρτωλές πράξεις.¹⁵ Υπήρξε Πριγκίπισσα του Τάραντα για δεκαπέντε χρόνια, τρία από τα οποία ο σύζυγός της ήταν αιχμάλωτος. Του είχε γεννήσει πέντε παιδιά, δυο γιους και τρεις θυγατέρες.¹⁶ Κάμποσα χρόνια αργότερα, το 1328, ο Φίλιππος του Τάραντα προσπάθησε να κινήσει το ενδιαφέρον ενός από τους γιους του, που επίσης ονομαζόταν Φίλιππος, να αξιώσει την επιστροφή στο Βασίλειο της Νεαπόλεως και της Σικελίας της γενέθλιας γης της μητέρας του, και τον πρόπεμψε

15. Η Αραγωνέζικη εκδοχή για το χρονικό του Μορέως δεν αναφέρει τίποτα για το διαζύγιο της Θάμαρ· λέει μόνο ότι πέθανε σύντομα μετά την επιστροφή του Φιλίππου από την Ελλάδα, αφήνοντας δυο γιους και τρεις κόρες. *Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea*, έκδ. A. Morel-Fatio (Geneva, 1885), σελ. 124-5. J. Longnon, *L' Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée* (Paris, 1949), σελ. 302, λέει ότι το 1309 ο Φίλιππος την απαρνήθηκε και την έκλεισε στη φυλακή όπου και πέθανε λίγο μετά. Nicol, *Despotate of Epiros*, II, σελ. 61-2.

16. Τα παιδιά της Θάμαρ από το Φίλιππο ήταν δυο γιοι, ο Κάρολος και ο Φίλιππος, και τρεις κόρες, η Blanche, η Ιωάννα και η Βεατρίκη. *Libro di los Fechos*, c. 569, σελ. 125. Ο Κάρολος αρραβωνιάστηκε την Ματίλδα, χήρα του Γκυ του Β' Δούκα των Αθηνών, αλλά πέθανε ανύπαντρος το 1315. Ο Φίλιππος παντρεύτηκε πρώτα την Βεατρίκη του Μπουρμπόν-Κλερμόν και κατόπιν την Violante της Αραγωνίας· πέθανε το 1331. Η Blanche παντρεύτηκε τον Raymond Berengar, αδελφό του Πέτρου του Γ' της Αραγωνίας και πέθανε το 1328. Η Ιωάννα παντρεύτηκε τον Οσίν βασιλιά της Αρμενίας. Η Βεατρίκη παντρεύτηκε τον Walter τον Β' της Βρυέννης το 1325. Caggese, Roberto d'Angiò, I, σελ. 645-9. Longnon, *L' Empire latin*, σελ. 322· Nicol, *Despotate of Epiros*, II, σελ. 62 και σημείωση 114.

με έναν στόλο. Η καρδιά του νεαρού Φιλίππου δεν συμφωνούσε μ' αυτό. Έφτασε μέχρι το Λεπάντο και εκεί πέθανε το 1331.¹⁷ Τα υπόλοιπα παιδιά της Θάμαρ ανατράφηκαν στην Ιταλία. Δεν τα ενθάρρυναν να θυμούνται την ελληνική τους καταγωγή ούτε να κορπάζουν πως κυλούσε στις φλέβες τους το αίμα των αυτοκρατορικών βυζαντινών οικογενειών των Καντακουζηνών και των Παλαιολόγων. Οι γιοι του από το δεύτερο γάμο του με την Αικατερίνη του Valois αποτελούσαν πιο ελπιδοφόρο υλικό για την εκπλήρωση των φιλοδοξιών του· γιατί ήταν όχι μόνο κληρονόμοι του Πριγκιπάτου του Τάραντα αλλά επίσης, κληρονόμοι, τουλάχιστον κατ' όνομα αν όχι κατ' ουσίαν, και της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης.

Η Θάμαρ, όπως και πρωτίτερα η Έλενα Δούκαινα, έπεσε θύμα των διπλωματικών χειρισμών του πατέρα της. Εκείνη που είχε τον τελευταίο λόγο στη μάχη της ευφύιας που είχε διεξαγάγει μαζί με το σύζυγό της, ήταν η ισχυρή μητέρα της, η βασίλισσα Άννα Παλαιολογίνα. Γιατί στο τέλος πραγματοποίησε το σχέδιό της να συνδέσει στενότερα το Δεσποτάτο της Ηπείρου με την ηγεμονεύουσα οικογένεια της Κωνσταντινουπόλεως. Γύρω στα 1307, πριν από τα καταμαρτυρούμενα πταίσματα της Θάμαρ, ο γιος της Θωμάς, ο οποίος είχε αρνηθεί να κλίνει γόνυ στους Ανδεγαυούς ηγεμόνες της Ιταλίας, παντρεύτηκε μια άλλη Άννα Παλαιολογίνα, την κόρη του συναυτοκράτορα Μιχαήλ του Θ'.¹⁸ Παρέμεινε ως Δεσπότης στην Ήπειρο μέχρι το 1318, οπότε και δολοφονήθηκε από το Νικόλαο Ορσίνι της Κεφαλλονιάς. Ήταν ο τελευταίος άμεσος απόγονος της οικογένειας του Κομνηνού Δούκα που είχε δημιουργήσει το Δεσποτάτο της Ηπείρου, εκατό χρόνια πριν. Στην πόλη της Άρτας υπάρχει και σήμερα η μεγάλη εκκλησία της Παναγίας Παρηγορήτισσας, ως διαρκές μνημόσυνο στους γονείς της Θάμαρ. Μια επιγραφή πάνω από τη δυτική της θύρα αναγράφει τα ονόματα του Δεσπότη Νικηφόρου, της Άννας Παλαιολογίνας και του

17. Nicol, *Despotate of Epiros*, II, σελ. 96-7.

18. Nicol, *Despotate of Epiros*, II, σελ. 75· P.L.P., IX. no. 21344.

γιου τους, του Δεσπότη.* Η εκκλησία της Παρηγορήτισσας εγκαινιάστηκε συνεπώς ανάμεσα στο 1294 και στο 1296, γιατί ο γιος τους Θωμάς περιεβλήθη τον τίτλο του Δεσπότη το 1294 και ο Νικηφόρος πέθανε δύο χρόνια αργότερα. Μπορούμε άραγε να υποθέσουμε πως με την ευκαιρία αυτού του σημαντικού γεγονότος επέστρεψε η κόρη τους Θάμαρ από την Ιταλία το 1295, σε σύντομο διάστημα μετά τον κακότυχο γάμο της;¹⁹

19. D.M. Nicol, «Thomas Despot of Epiros and the foundation date of the Paregoritissa at Arta», *Byzantinian*, XIII, 2 (1985), 171-8.

* Για την ακρίβεια, μετά την αποκατάστασή της από τον Α. Ορλάνδο, η κτητορική επιγραφή έχει ως εξής: «Κομνηνοδούκας δεσπότης Νικηφόρος / Άννα βασίλισσα Κομνηνοδούκαινα / Κομνηνοβλαστός Θωμάς μέγας / Κομνηνοί Ελλάδος αυτάνακτες» (Σημ. του μεταφρ.).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΘΕΟΔΩΡΑ ΡΑΟΥΛΑΙΝΑ, ΜΟΝΑΧΗ ΚΑΙ ΛΟΓΙΑ, περίπου 1240-1300

Στις 25 Ιουλίου του 1261 ένα μικρό εκστρατευτικό σώμα βυζαντινών στρατευμάτων εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη και εξεδίωξε το λατίνο αυτοκράτορα Βαλδουίνο τον Β' και τους Βενετσιάνους συνεργάτες του. Η πόλη βρισκόταν σε ξένα χέρια για πενήντα επτά χρόνια, από τη στιγμή που την είχαν κατακτήσει οι ιππότες της Τετάρτης Σταυροφορίας και είχαν εγκαθιδρύσει το λατινικό καθεστώς τους. Στη διάρκεια αυτών των ετών επιβίωνε και ευημερούσε, ακόμα και στην εξορία, ένας μικρόκοσμος της βυζαντινής αυτοκρατορίας που πρωτεύουσά του είχε τη Νίκαια στη Μικρά Ασία. Η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης ήταν πάντοτε το όνειρο και η ελπίδα των ηγεμόνων του. Το 1261 αυτοκράτορας στη Νίκαια ήταν ο Μιχαήλ ο Η' της οικογένειας των Παλαιολόγων. Βασίλευε ως επίτροπος και συναυτοκράτορας του Ιωάννη Λάσκαρη, του μικρού ακόμα γιου τού μακαρίτη αυτοκράτορα Θεόδωρου του Β'. Όταν τον Ιούλιο έμαθε πως τα στρατεύματά του είχαν εισέλθει αιφνιδίως στην Κωνσταντινούπολη, δεν μπορούσε να το πιστέψει. Κοιμόταν στο στρατόπεδό του, κοντά στο Νυμφαίο της Μικράς Ασίας περίπου 200 μίλια μακριά. Η αδελφή του Ειρήνη τον ξύπνησε με διακριτική ευγένεια γαργαλώντας τον στα πόδια. Πίστεψε την ιστορία της μόνο όταν κατέφθασε από την Κωνσταντινούπολη ένας αγγελιοφόρος κομίζοντας τα βασιλικά εμβλήματα του δύστυχου λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουίνου. Ο Μιχαήλ πείστηκε τότε ότι ο Θεός είχε κάνει το θαύμα του.¹ Μερικές

1. George Akropolites, *Historia. Georgii Acropolitae Opera*, εκδ. A. Heisen-

εβδομάδες αργότερα, αφού πρώτα έκανε τις απαραίτητες προετοιμασίες για μια τόσο μεγάλη περίπτωση, εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη ως αυτοκράτορας των Ρωμαίων και στέφθηκε ως τέτοιος από τον πατριάρχη Αρσένιο. Ωστόσο, όλοι παρατήρησαν ότι στέφθηκε μόνο αυτός. Ο μικρός ακόμη αυτοκράτορας Ιωάννης Λάσκαρης, για τον οποίο υποτίθεται πως ενεργούσε ως αντιβασιλέας, είχε μείνει πίσω στη Νίκαια. Σύντομα διέρευσε η είδηση ότι τον είχαν τυφλώσει και τον είχαν εγκλείσει σε ένα κάστρο στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας. Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος έγινε έτσι ο μοναδικός ηγεμόνας της παλινορθωμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας, όμως η βασιλεία του στηρίχτηκε σε ένα έγκλημα.

Ο πατριάρχης Αρσένιος που είχε πραγματοποιήσει τη στέψη του, τον αφόρισε. Ο Μιχαήλ σύντομα βρήκε κάποια πρόφαση για να αποπέμψει τον Αρσένιο και να διορίσει έναν αντικαταστάτη, ο οποίος δεν θα είχε πρόβλημα να τον δεχτεί και πάλι στους κόλπους της εκκλησίας. Αυτός ήταν ο Ιωσήφ, ο ηγούμενος ενός μοναστηριού κοντά στην Έφεσο. Η εκκλησία και η κοινωνία διαιρέθηκαν μεμιάς ανάμεσα στους Αρσενίτες, οι οποίοι αρνούσαν να αποδεχτούν το νέο πατριάρχη και παρέμεναν πιστοί στο όνομα και τη μνήμη του αδικημένου προκατόχου του, και στους Ιωσηφίτες, οι οποίοι αποδέχονταν την αλλαγή. Το σχίσμα στη βυζαντινή εκκλησία επιδεινώθηκε από την αποφασιστικότητα του νέου αυτοκράτορα να αναγγείλει και να επιβάλει την ένωση με την Εκκλησία της Ρώμης. Οι Αρσενίτες και οι Ιωσηφίτες ένωσαν τις δυνάμεις τους καταδικάζοντάς την και αντιστεκόμενοι σ' αυτήν. Η αγαπημένη αδελφή του αυτοκράτορα Ειρήνη, η οποία τον είχε ξυπνήσει για να ακούσει τα καλά μαντάτα του θριάμβου του, στράφηκε εναντίον του. Ο σύζυγός της, ο Ιωάννης Καντακουζηνός, είχε

berg, I (Leipzig, 1903), σελ. 183-4· George Pachymeres, *Relations historiques*, εκδ. A. Failler, II (Paris, 1984), σελ. 206-7. Για την αρχή της σταδιοδρομίας του Μιχαήλ Παλαιολόγου, δες D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282* (Cambridge, Mass., 1959), σελ. 16-115. D. M. Nicol, «The last Centuries of Byzantium, 1261-1453», 2η έκδ. (Cambridge, 1993), σελ. 29-37.

πεθάνει γύρω στα 1258. Όπως ήταν συνήθεια ανάμεσα στις αριστοκράτισσες χήρες του Βυζαντίου, έγινε μοναχή, παίρνοντας το μοναχικό όνομα Ευλογία. Είχε τέσσερις κόρες: τη Θεοδώρα, την Άννα, τη Μαρία και την Ευγενία. Η Θεοδώρα και η Άννα κληρονόμησαν την αρετή της ευλαβείας της μητέρας τους και το ανεξάρτητό της πνεύμα και ένιωθαν περήφανες που έφεραν το όνομα των Καντακουζηνών από τον πατέρα τους, γιατί υπήρξε Μέγας Δομέστικος ή αλλιώς αρχιστράτηγος του στρατού της Νικαίας.²

Η παρούσα μελέτη ασχολείται με τη Θεοδώρα. Γεννήθηκε γύρω στα 1240 στην αυτοκρατορία της Νικαίας κατά τη διάρκεια των χρόνων της εξορίας.³ Το 1256 παντρεύτηκε το Γεώργιο Μουζάλωνα, έναν άνδρα που δεν είχε να παρουσιάσει καμιά ξεχωριστή καταγωγή αλλά είχε ανέλθει στο βαθμό του πρωτοβεσπάριου. Το γάμο της κανόνισε ο αυτοκράτορας Θεόδωρος ο Β', του οποίου πάγια πολιτική ήταν να εξυπώνει νέους ανθρώπους σε θέσεις εξουσίας και επιρροής.⁴ Όταν πέθανε ο Θεόδωρος το 1258, ο Μουζάλων ήταν ο πρώτος τη τάξει που θα αναλάμβανε την αντιβασιλεία για το νεαρό επίδοξο διάδοχο Ιωάννη τον Δ'. Όμως αυτό δεν συμβάδιζε με τις προτιμήσεις της παλαιάς αριστοκρατικής τάξης, την οποία είχε προσβάλει ή αγνοήσει ο μακαρίτης αυτοκράτορας, και στις τάξεις της οποίας συγκαταλεγόταν και ο Μιχαήλ Παλαιολόγος. Ο στρατός, ιδιαίτερα οι ξένοι μισθοφόροι τους οποίους διοικούσε ο Μιχαήλ, πήραν το νόμο στα χέρια τους. Είχαν κι αυτοί τα δικά τους παράπονα εναντίον του μακαρίτη αυτοκράτορα. Κατά τη διάρκεια ενός μνημοσύνου γι' αυτόν, εννέα μόνο ημέρες μετά το θάνατό του, τα στρατεύματα εισόρμησαν βίαια στο ναό της

2. Μια συνοπτική επισκόπηση της σταδιοδρομίας της Ειρήνης-Ευλογίας Παλαιολογίνας υπάρχει στο PLP, IX, no 21360.

3. Οι προηγούμενες βιογραφικές πληροφορίες για τη Θεοδώρα περιέχονται: Α. Χ. Χατζής, Οι «Ραούλ», «Ραλ», «Ράλαι» (1080-1800) (Kirchhain, 1909), no 8· Σπ. Π. Λάμπρος, Δύο Ελληνίδες βιβλιογράφοι, ΝΕ, X., (1913), 347-8. D. M. Nicol, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) (Washington, D.C., 1968), no 14· S. Fassoulakis, The Byzantine Family of Raoul Pal(l)es (Athens, 1973), no 11· PLP, v, no 10943.

4. Pachymeres, εκδ. Failler, I, σελ. 41.

Σωσάνδρας, κοντά στη Μαγνησία, και σφαγίασαν όσα μέλη της οικογένειας του Μουζάλωνος μπόρεσαν να θρουν. Η εκκλησία και το θυσιαστήριο μιάνθησαν από το αίμα. Το εκκλησίασμα έφυγε πανικόβλητο. Οι «κυρίες περιωπής και υψηλής κοινωνικής θέσεως», οι οποίες βρίσκονταν εκεί για να υποβάλουν τα σέβη τους, όρμησαν πανικόβλητες προς τις πόρτες. Η ακολουθία έμεινε στη μέση. Κανείς δεν φαινόταν ικανός ή πρόθυμος να σταματήσει την παραφορά των στρατιωτών. Ακούστηκε μόνο μια φωνή που διαμαρτυρόταν για την αγριότητά τους και έκανε εκκλήσεις να σταματήσει η σφαγή. Ήταν η φωνή της Θεοδώρας, της συζύγου του πρωτοβεστιάριου Γεωργίου Μουζάλωνος. Ο θεός της Μιχαήλ Παλαιολόγος με δυνατή και αποφασιστική φωνή την επιτίμησε και τη διέταξε να σωπάσει για να μην πέσει και η ίδια θύμα.⁵ Ήταν ο μόνος άνθρωπος που θα μπορούσε να είχε διατάξει ενδεχομένως τα στρατεύματα να σταματήσουν. Είναι πολύ δύσκολο να μην μπούμε στον πειρασμό να υποπτευθούμε πως είχε τους λόγους του για το ότι τους επέτρεψε να δράσουν ανενόχλητοι. Όταν αποκαταστάθηκε η τάξη, ο σύζυγος της Θεοδώρας ήταν νεκρός και τη θέση του ως αντιβασιλέα της αυτοκρατορίας την πήρε ο θεός της Μιχαήλ. Η σφαγή της οικογένειας του Μουζάλωνος δεν θα πρέπει να αποδίδεται άμεσα σ' αυτόν. Όμως αποτελούσε σίγουρα το πρώτο βήμα του για το θρόνο.

Αφού πρώτα εγκαταστάθηκε και στέφθηκε με όλους τους τύπους ως αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη, ο Μιχαήλ ο Η' εξέδωσε έναν τιμητικό κατάλογο ανταμείβοντας εκείνους που τον είχαν υποστηρίξει. Ανάμεσα σ' εκείνους που τιμήθηκαν ήταν και κάποιος Ιωάννης Ραούλ. Του δόθηκε ο βαθμός και ο τίτλος του πρωτοβεστιάριου τον οποίο είχε κάποτε ο πατέρας του, και τον οποίον αποστερήθηκε ο δυστυχής Μουζάλων με το θάνατό του. Ήταν επιθυμία του αυτοκράτορα να νυμφευθεί ο Ιωάννης Ραούλ τη χήρα του Μουζάλωνος Θεοδώρα.⁶ Γι' αυτήν ήταν ένας καλύτερος γάμος απ' ότι ο πρώτος

5. Pachymeres, εκδ. Failler, I, σελ. 63-89 Geanakoplos, Emperor Michael, σελ. 33-46.

6. Pachymeres, εκδ. Failler, I, σελ. 153-5.

της, ο οποίος είχε επίσης κανονιστεί με ή χωρίς τη συγκατάθεσή της. Η Θεοδώρα είχε έντονη συναίσθηση της κοινωνικής της θέσεως. Λόγω του γάμου της με τον Ιωάννη Ραούλ είχε δύο φορές το δικαίωμα να προσαγορευείται πρωτοβεστιάρια, πράγμα που έκανε κατά τον υπόλοιπο χρόνο της ζωής της. Πρόσθεσε επίσης το όνομα του νέου της συζύγου στον κατάλογο των επιθέτων της και ένιωθε περήφανη έκτοτε να είναι γνωστή ως Θεοδώρα Καντακουζηνού Παλαιολογίνα Ραούλαινα. Ήταν μια τιμητική προσθήκη. Η οικογένεια των Ραούλ διεκδικούσε μεγαλύτερα δικαιώματα στην προγονική αριστοκρατία απ' ότι ο νεόπλουτος οίκος των Μουζαλώνων και η Θεοδώρα δεν ήταν η μόνη ξιπασμένη ανάμεσα στις «κυρίες περιωπής και υψηλής κοινωνικής θέσεως» της βυζαντινής κοινωνίας κατά το δέκατο τρίτο αιώνα. Σε παλαιότερες εποχές, οι αυγούστες και οι πριγκίπισσες στην Κωνσταντινούπολη ήταν ευχαριστημένες να είναι γνωστές μόνο με τα επίθετα των συζύγων τους. Στις ημέρες της Θεοδώρας αρέσκονταν πολύ να είναι γνωστές με μακροσκελείς καταλόγους οικογενειακών ονομάτων, τα οποία είχαν αποκτήσει μέσω του γάμου ή μέσω συγγενείας. Η πρακτική αυτή γνωστοποιούσε την αλληλεγγύη τους με τους ευγενείς ή τη χρυσή καταγωγή της άρχουσας τάξης, όπως τους περιέγραφε ο Παχυμέρης.⁷ Η Θεοδώρα μερικές φορές περιέγραφε τον εαυτό της με το μεγάλο τίτλο: «Θεοδώρα, ανιψιά του αυτοκράτορος των Ρωμαίων, Θεοδώρα της οικογενείας των Καντακουζηνών, Αγγέλων, Δουκών, Κομνηνών, Παλαιολόγων και σύζυγος του Ιωάννη Ραούλ Δούκα Κομνηνού του πρωτοβεστιαρίου». Είναι σημαντικό το ότι ποτέ δεν ένιωσε την ανάγκη να γνωστοποιήσει τη σύντομη σχέση της με την οικογένεια του πρώτου της συζύγου. Οι Μουζάλωνες είχαν λίγες αξιώσεις φήμης ή ευγενικής καταγωγής, παρόλο που το δωδέκατο αιώνα είχαν αναδείξει έναν μάλλον αποτυχημένο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.⁸

Ο δεύτερος σύζυγός της Ιωάννης Ραούλ υπηρέτησε τον

7. Pachymeres, εκδ. Failler, I, σελ. 93.

8. Ο Νικόλαος Δ' Μουζάλων ήταν Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως από το 1147 ως το 1151.

αυτοκράτορα Μιχαήλ ως αξιωματικός στις εκστρατείες που έκανε στη βόρεια Ελλάδα για να επανενσωματώσει στην αυτοκρατορία τις ανυπότακτες επαρχίες της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, των οποίων οι ηγεμόνες μάχονταν για την ανεξαρτησία τους από το νέο καθεστώς της Κωνσταντινούπολης. Ήταν περήφανος για την αριστοκρατική του καταγωγή, και κόμπαζε για τη συγγενεία του με τις οικογένειες των Κομνηνών, των Αγγέλων και των Δουκών. Οι πρόγονοί του από την οικογένεια των Ραούλ ήταν, ωστόσο, Νορμανδοί από τη νότια Ιταλία, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα το δωδέκατο αιώνα και είχαν πλήρως ενσωματωθεί στη βυζαντινή κοινωνία, ασπάζομενοι την ορθόδοξη πίστη και παίρνοντας ως συζύγους βυζαντινές δεσποσύνες. Ο Ιωάννης συνδεόταν επίσης με την οικογένεια των Πετραλείφα, που ήταν άλλη μια εξελληνισμένη νορμανδική οικογένεια από την Ιταλία. Ο γάμος του με τη Θεοδώρα, ο οποίος έλαβε πιθανώς χώρα το 1261, λύθηκε με το θάνατό του, γύρω στα 1274. Απόχτησαν τουλάχιστον δύο κόρες, την Ειρήνη Ραούλαινα, που πήρε το όνομά της από τη γιαγιά της, και την Άννα. Ο ρήτωρ της Μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, Μανουήλ Χολόβολος, έγραψε μια παρηγορητική επιστολή στη Θεοδώρα για το θάνατο του συζύγου της. Πέθανε, θα μπορούσε ίσως να πει κανείς, την πιο κατάλληλη στιγμή. Γιατί μετά το 1274 η σύζυγός του ήλθε σε σύγκρουση με το θείο της αυτοκράτορα Μιχαήλ και έπεσε σε δυσμένεια.⁹

Ήταν η χρονιά κατά την οποία η ενωτική πολιτική του αυτοκράτορα με τη Ρωμαϊκή Εκκλησία απέφερε τους πρώτους καρπούς με το ενωτικό διάταγμα που επιβλήθηκε από τη δεύτερη σύνοδο της Λυών. Ο πάπας ήταν κατευχαριστημένος. Ο αυτοκράτορας έμεινε ικανοποιημένος. Αυτό που του απέμενε

9. Manuel Holobolos, Επιστολή στη Θεοδώρα Παλαιολογίνα Ραούλαινα στο Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, I (St. Petersburg, 1891), σελ. 345. Περί του Ιωάννη Ραούλ και των θυγατέρων του από τη Θεοδώρα, δεξ Fassoulakis, *Byzantine Family of Raoul*, nos. 6, 14, 15. Για την καταγωγή των οικογενειών των Ραούλ και των Πετραλείφα δεξ, D. M. Nicol, «Symbiosis and integration some Greco-Latin families in Byzantium in the 11th to 13th centuries» *BF*, VII (1979), 113-55 (= Nicol *Collected Studies II* (London, 1986), no III).

ήταν να πείσει το λαό και την Εκκλησία του πως είχε πράξει το σωστό. Αυτό όμως αποδείχτηκε πολύ δυσκολότερο απ' ό τι νόμιζε. Οι ορθόδοξοι ένιωθαν βαθιά προσβεβλημένοι από το γεγονός αυτό που το θεωρούσαν ως προδοσία της πατροπαράδοτης πίστεώς τους. Η αντίδραση κατά της ενώσεως ήταν δυνατή και έντονη, τόσο μεταξύ των λαϊκών, όσο και μεταξύ των κληρικών. Μια ηγετική φυσιογνωμία των ανθενωτικών ήταν η ίδια η αδελφή του αυτοκράτορα, η μοναχή εκείνη την εποχή Ευλογία, η μητέρα της Θεοδώρας. Μητέρα και κόρη ήταν πολύ δεμένες. Ευθύς μόλις πέθανε ο σύζυγός της, η Θεοδώρα ακολούθησε το παράδειγμα της Ευλογίας και έγινε μοναχή.¹⁰ Μαζί, οι δύο ευλαβικές κυρίες, υποδαύλιζαν τις αντιδράσεις κατά της ενωτικής πολιτικής του αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη και αλλού. Από την απομόνωση του μοναστηριού της, η Ευλογία οργάνωσε μια σκευωρία εναντίον του πλανεμένου αυτοκράτορα που κάποτε ήταν ο αγαπημένος της αδελφός. Δύο από τις κόρες της ζούσαν μακριά από το χώρο που θα μπορούσε να τις αγγίξει η δυσαρέσκεία του. Η Μαρία είχε εγκατασταθεί στη Βουλγαρία ως σύζυγος του τσάρου. Η Άννα ζούσε στην Ήπειρο ως σύζυγος του ανεξάρτητου Δεσπότη της, ο οποίος είχε λόγους να αντιτίθεται στον αυτοκράτορα Μιχαήλ. Και οι δυο τους εργάζονταν σαν πρόθυμοι πράκτορες της ανθενωτικής προπαγάνδας της μητέρας τους. Και οι δύο βοήθησαν τον αγώνα αυτό, καταγγέλλοντας τον αυτοκράτορα και τους λίγους υποστηρικτές του ως αιρετικούς, και δίνοντας άσυλο σε πρόσφυγες που είχαν ξεφύγει από τους διωγμούς που εξαπέλυσε εναντίον εκείνων τους οποίους θεωρούσε ως ετεροδόξους. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν η Θεοδώρα, που υποστήριζε την εκστρατεία της μητέρας της που γινόταν από το επίκεντρο της αντιστάσεως, την Κωνσταντινούπολη.¹¹

10. Το μοναχικό όνομα Κυριακή που συνήθως της αποδίδεται έχει ως αιτία τη λανθασμένη ανάγνωση της αναγγελίας του θανάτου της που περιέχεται στο χειρόγραφο. Δες παρακάτω σημ. 17.

11. D. M. Nicol, «The Byzantine reaction to the Second Council of Lyons, 1274», *Studies in Church History*, VII, εκδ. C. J. Cuning και D. Baker (Cambridge, 1971), 130 (Nicol, *Collected Studies*, I, (London 1972), no VI).

Λέγονται πολλές σκληρές ιστορίες για το βασίλειο του τρόμου του αυτοκράτορα Μιχαήλ. Όταν η πειθώ απέτυχε, αυτός και οι πράκτορές του στράφηκαν στις απειλές, στις φυλακίσεις και τους διωγμούς των αντιπάλων του. Αναδείχτηκαν μάρτυρες της αληθινής ορθόδοξου πίστεως, μερικοί από τους οποίους μνημονεύονται ως ομολογητές μέχρι και σήμερα. Μεταξύ των θυμάτων ήταν οι κουνιάδοι της Θεοδώρας, Ισαάκ και Μανουήλ Ραούλ. Και οι δύο φυλακίστηκαν για την προκλητική τους στάση και τυφλώθηκαν με διαταγή του αυτοκράτορα, όταν αρνήθηκαν να αποκηρύξουν τις πεποιθήσεις τους. Η Θεοδώρα και η μητέρα της, οι οποίες καταγγέλλθηκαν ως υποκινητές των διαφωνούντων, συνελήφθησαν, εκδιώχτηκαν από την Κωνσταντινούπολη και εγκλείστηκαν στο φρούριο του Αγίου Γρηγορίου, στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας.¹² Εκεί έλιωναν λίγο-λίγο μέχρι που σταμάτησε η καταιγίδα και αποκαταστάθηκε η ορθόδοξη πίστη, αμόλυνη από τις ρωμαϊκές διδασκαλίες. Ο αυτοκράτορας ανυπομονούσε να ενημερώσει τους πάπες για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε κατά την επιβολή της ενώσεως των εκκλησιών. Το 1278 έστειλε μια αναφορά στον πάπα Νικόλαο τον Γ' μέσω ενός δυτικού αγγελιοφόρου που είχε προσωπική αντίληψη του μεγέθους της απιστάσεως στην Κωνσταντινούπολη. Η αναφορά, γραμμένη στα λατινικά, καταγράφει τους ταραχοποιούς τους οποίους ο αυτοκράτορας ένιωθε υποχρεωμένος να τιμωρήσει σωματικά, να φυλακίσει ή να ακρωτηριάσει. Πολλοί από τους παραβάτες ήταν μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ανάμεσα σε εκείνους που κατονομάζονται είναι ο Ισαάκ και ο Μανουήλ Ραούλ, οι αδελφοί του Ιωάννη, του μακαρίτη συζύγου της Θεοδώρας, όπως επίσης και η ίδια η αδελφή του αυτοκράτορα μαζί με τις κόρες της, δηλαδή η Ευλογία και ιδιαίτερα η Θεοδώρα. Αυτές, μαζί με άλλες «βαρώνες» είχαν φυλακισθεί και όλη η περιουσία τους κινητή ή ακίνητη είχε δημευθεί.¹³

12. Pachymeres, de Andronico Palaeologo, II, σελ. 15 (CSHB). Περί του Ισαάκ και του Μανουήλ Ραούλ, δεσ Fassoulakis, Byzantine Family of Raoul, nos. 7, 8. Nicol, «The Byzantine Reaction», 131-2.

13. R. J. Loenertz, «Mémoire d'Ogier, protonotaire, pour Marco et Mar-

Η ένωση της Λυών που διακηρύχτηκε το 1274 εξυπηρέτησε το σκοπό της για μερικά χρόνια. Έσωσε το Βυζάντιο από τους δυτικούς του εχθρούς οι οποίοι είχαν αποφασίσει να ξανακερδίσουν το έπαθλο που ονομαζόταν Κωνσταντινούπολη και που είχαν χάσει το 1261. Αυτή ήταν και η πρόθεση του αυτοκράτορα Μιχαήλ, όταν πρότεινε μια επανασύνδεση της χριστιανοσύνης υπό παπικούς όρους. Όμως οι ίδιοι οι πάπες άρχισαν να διαβλέπουν ότι η ένωση ήταν μια υποκρισία κι ένα πολιτικό παιχνίδι. Το 1281 ο πάπας Μαρτίνος ο Δ' αφόρισε τον αυτοκράτορα Μιχαήλ και ως εκ τούτου αφαίρεσε από την ένωση οποιοδήποτε νόημα υπάρξεως. Τον ίδιο χρόνο η απειλή μιας νέας τετάρτης σταυροφορίας έγινε πραγματικότητα. Όμως ματαιώθηκε πριν ακόμα καλά-καλά προχωρήσει πέρα από τη Σικελία. Λίγους μήνες αργότερα πέθανε ο Μιχαήλ ο Η', το Δεκέμβριο του 1282. Μαζί του πέθανε και η τελευταία ελπίδα ότι η ένωση των εκκλησιών θα μπορούσε ποτέ να επιτευχθεί δια της βίας. Αμέσως μόλις αποχώρησε από τη σκηνή ο Μιχαήλ, ο γιος του και διάδοχος Ανδρόνικος ο Β' Παλαιολόγος διακήρυξε πως τέτοια ένωση δεν υπήρχε πια. Εκείνοι τους οποίους ο πατέρας του είχε κατατρέξει γιατί είχαν διαμαρτυρηθεί εναντίον της, έγιναν ξαφνικά οι ήρωες της εποχής. Η Θεοδώρα και η μητέρα της Ευλογία αφέθησαν ελεύθερες και έσπευσαν να γυρίσουν στην Κωνσταντινούπολη. Ο πατριάρχης Ιωσήφ επανήλθε στο θρόνο του. Μαθαίνουμε πως η Ευλογία επέμενε πολύ στο ότι ο νέος αυτοκράτορας, που ήταν ανιψιός της, θα έπρεπε να αποκηρύξει δημοσίως την ένωση με τη Ρώμη· και έπεισε την αυτοκράτειρα και χήρα του μακαρίτη Μιχαήλ του Η' ότι ήταν μάταιο να προσεύχεται για τη σωτηρία της ψυχής του συζύγου της.¹⁴ Οι επίσκοποι που δεν είχαν αρνηθεί την ορθόδοξη πίστη συναντήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη τον Ιανουάριο του

chetto nonces de Michel VIII Paléologue, après du Pape Nicolas III. 1278 printemps-été», OCP, XXXI (1965), 374-408, D. M. Nicol, «The Greeks and the union of the Churches: The report of Ogerius protonotarius of Michael VIII Paleologos», στο Nicol, *Collected Studies*, I, no VII.

14. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, II, σελ. 14-15, 17-19 (CSHB)· Nikephoros Gregoras, *History*, *Byzantina Historia*, εκδ. L. Schopen, I, σελ. 160 (CSHB).

1283 για να καταδικάσουν τον πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο, ο οποίος είχε εκτελέσει τις διαταγές του αυτοκράτορά του υποστηρίζοντας την ένωση. Αποκαταστάθηκε η ορθοδοξία στην πιο αδιάλλακτη μορφή της, απαλλαγμένη από όλες τις πλάνες και τις αιρέσεις της Ρωμαϊκής Εκκλησίας. Όμως η όλη προσπάθεια αποδείχτηκε πολύ βαριά για τον πατριάρχη Ιωσήφ. Ήταν ηλικιωμένος και άρρωστος. Παραιτήθηκε το Μάρτιο του 1283 και πέθανε λίγες εβδομάδες αργότερα. Έπρεπε να βρεθεί ένας νέος πατριάρχης.

Οι φανατικοί ορθόδοξοι ησύχασαν ικανοποιημένοι με την αποκήρυξη της ενώσεως. Οι Αρσενίτες, ωστόσο, δεν είχαν ικανοποιηθεί. Είχαν κι αυτοί καταδιωχτεί από το μακαρίτη αυτοκράτορα Μιχαήλ. Δεν είχαν αναγνωρίσει ποτέ τον Ιωσήφ ως πατριάρχη. Τώρα που είχε πεθάνει, έλπιζαν πια να δουν έναν από τις τάξεις τους να εγκαθίσταται ως αληθινός διάδοχος του πατριάρχη Αρσενίου. Απογοητεύτηκαν όταν ο νέος αυτοκράτορας Ανδρόνικος επέλεξε έναν άνθρωπο των γραμμάτων και της μαθήσεως, τον Γεώργιο Κύπρου. Δεν ήταν ούτε μοναχός ούτε και φανατικός· και λεγόταν πως, στο θεολογικό επίπεδο, τον υποψιάζονταν για ενωτικές αποκλίσεις. Με την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο πήρε το όνομα Γρηγόριος ο Β'. Οι Αρσενίτες αποφάσισαν να του κάνουν τη ζωή όσο το δυνατόν δυσκολότερη. Η Θεοδώρα, μολονότι βαθιά μέσα της ήταν αρσενίτισσα, ήταν περισσότερο μετριοπαθής και ανεκτική απ' ότι πολλοί από τους θερμοκέφαλους φίλους της· και θαύμαζε το Γρηγόριο Κύπρου για την πολυμαθειά του, κλίση στην οποία και η ίδια μετείχε πλήρως και την οποία πιθανώς της είχε εμφυτεύσει ο ίδιος. Στα μετέπειτα χρόνια ο Γρηγόριος επρόκειτο να γίνει πνευματικός της πατέρας και στενός φίλος και σύντροφός της στη συλλογή και ανταλλαγή χειρογράφων Ελλήνων κλασικών συγγραφέων. Συνειδησιακά, ωστόσο, η Θεοδώρα παρέμενε πιστή στη μνήμη του πατριάρχη Αρσενίου.¹⁵

15. Περί του Γεωργίου (Γρηγορίου) Κύπρου, δες Α. Papadakis, *Crisis in Byzantium. The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)* (New York, 1983).

Στις αρχές του 1284 ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια να φέρει την ειρήνη στην ορθόδοξη εκκλησία συγκαλώντας μια σύνοδο επισκόπων, κληρικών και λαϊκών και των δύο τάσεων, ώστε να επιλύσουν τις διαφορές τους. Συναντήθηκαν κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδος στο Αδραμύττιον, στα μικρασιατικά παράλια. Βρίσκονταν εκεί η Θεοδώρα και η μητέρα της Ευλογία, καθώς και η αδελφή της Άννα της Ηπείρου, η οποία είχε μπει στον κόπο να έλθει στην Κωνσταντινούπολη, όταν άκουσε τα χαρμόσινα νέα της απελευθέρωσης της μητέρας της και της αποκηρύξεως της ενώσεως. Η Θεοδώρα και η μητέρα της παρακολουθούσαν ως φίλες του νέου πατριάρχη Γρηγορίου και πιθανώς έτρεφαν ελπίδες να εκλογικεύσουν και να ασκήσουν επιρροή στο φανατισμό των Αρσενιτών. Σ' αυτό όμως απέτυχαν. Η σύνοδος του Αδραμυτίου, παρά τις συχνές εκκλήσεις στο θείο θαύμα, δεν κατέληξε σε συμφωνία και δεν απέφερε κανένα θετικό αποτέλεσμα. Η καταγίδα του Αρσενιτικού σχίσματος μόνο προσωρινά κόπασε. Ο αυτοκράτορας έκανε άλλη μια ασυνήθιστη χειρονομία για να κατευνάσει τα πνεύματα. Επέτρεψε στους Αρσενίτες να μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη το σώμα του ηρωικού τους μάρτυρα από τον τόπο της εξορίας του. Υπήρξε μεγάλη κινητικότητα για την περίπτωση. Τα λείψανα του Αρσενίου τα υποδέχτηκαν στις πύλες της πόλεως ο πατριάρχης Γρηγόριος και ο αυτοκράτορας, και τα μετέφεραν με μια λιτανεία υπό το φως των λαμπάδων στον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας για να τα εναποθέσουν εκεί.¹⁶

Η Θεοδώρα και η αδελφή της Άννα φαίνεται πως επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη μετά το Πάσχα του 1284. Η μητέρα της Ευλογία καθώς και ο πατριάρχης Γρηγόριος παρέ-

16. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, II, σελ. 69 (CSHB): Gregoras, I, σελ. 167 (CSHB). V. Laurent, *Les registes des actes des patriarches de Constantinople*, I: *Les actes des patriarches*, fasc. IV. (Paris, 1971), no. 1470. Περί της αγιοποίησης του πατριάρχη Αρσενίου, δεξ Ruth Macrides, «Saints and sainthood in the early Palaiologan period», στο *The Byzantine Saint*, έκδ. S. Hackel (University of Birmingham 14th Spring Symposium of Byzantine Studies: Studies supplementary to Sobornost, V (1981), 67-87, ειδικά 73-9.

μειναν στο Αδραμύττιο. Εκεί, αργότερα τον ίδιο χρόνο, πέθανε και η Ευλογία. Οι κόρες της επέστρεψαν έγκαιρα για την κηδεία της. Ο πατριάρχης, που είχε ανακληθεί στην πρωτεύουσα το Δεκέμβριο, έλπιζε να τις δει στο λιμάνι της Καλλιπόλης κατά το ταξίδι τους. Ταξίδευσαν όμως από διαφορετικό δρόμο· ωστόσο τους έγραψε θρηνώντας για την απώλεια που είχαν και λέγοντάς τους πόσο στενοχωρήθηκε που δεν διασταυρώθηκαν οι δρόμοι τους.¹⁷ Πιθανώς μετά το θάνατο της μητέρας της, η Θεοδώρα ζήτησε και πήρε την άδεια του αυτοκράτορα να αναστηλώσει έναν μοναστηριακό ναό και κτίρια στην Κωνσταντινούπολη. Η ιδιωτική της περιουσία της είχε μέχρι εκείνη την εποχή επιστραφεί και τη χρησιμοποίησε για τον ευλαβή αυτό σκοπό. Ήταν ένα αρχαίο κατεστραμμένο κτίσμα, αφιερωμένο στον Άγιο Ανδρέα Κρήτης. Βρισκόταν στην περιοχή της πόλεως που ήταν γνωστή ως Κρίσις. Η Θεοδώρα έγινε γνωστή ως ο δεύτερος κτήτοράς του. Το μετέτρεψε σε γυναικείο μοναστήρι και εκεί έζησε, προσευχόταν και μελετούσε για το υπόλοιπο της ζωής της. Ο αυλικός ποιητής Μανουήλ ή Μάξιμος Πλανούδης, που τη γνώριζε καλά και θαύμαζε τη σοφία της, έγραψε τρία επιγράμματα σε ηρωικά δίστιχα για το ναό του Αγίου Ανδρέα του εν τη Κρίσει που χτίστηκε από τη φίλη του και *πρωτοβεσιάρια* Θεοδώρα Καντακουζηνού Παλαιολογίνα Κομνηνή Ραούλαινα. Την εγκωμιάζε ιδιαιτέρως για τη σταθερή προσήλωσή της στην ορθόδοξη πίστη, για την οποία, όπως λέει, είχε υποφέρει πολλά. Πριν περάσει πολύς καιρός, ο αυτοκράτορας της επέτρεψε να κατασκευάσει ένα προσκυνητάρι στη μονή της για να τιμήσει τον άγιο πατριάρχη Αρσένιο, και έτσι μεταφέρθηκαν εκεί από την Αγία Σοφία τα λείψανά του. Τέτοιες χειρονομίες, μολονότι ήταν πολιτικά ριψοκίνδυνες, αποσκοπούσαν στο να εξευμενίσουν τους φανατικούς Αρσενίτες. Όμως αυτοί θα εξακολουθούσαν να τελούν σε σχισματική κατάσταση από την επίσημη εκκλησία για άλλα είκοσι πέντε χρόνια.¹⁸

17. Γρηγορίου Κύπρου, Επιστολές, εκδ. Σ. Ευστρατιάδης, Eph, IV (1909), αρ. ρνη', σελ. 116-18, Laurent, Regestes, IV, no 1477.

18. Pachymeres, De Andronico Palaeologo, II, σελ. 85-6 (CSHB). Μαξίμου

Στην ηρεμία της μονής της του Αγίου Ανδρέα, η Θεοδώρα ένιωθε επιτέλους ελεύθερη να ικανοποιήσει την αγάπη της για τη μάθηση και τη λογοτεχνία. Τον κόσμο και την ταραχή στους κόλπους της εκκλησίας τα είχε ήδη ζήσει αρκετά. Γύρω στα 1285 φαίνεται πως αποφάσισε να μοιράσει το χρόνο της μεταξύ των μοναστικών της καθηκόντων και της επιστημονικής της ζωής. Στο μεταξύ είχαν παντρευτεί και οι κόρες της, η μια τους μάλιστα με έναν αδελφό του αυτοκράτορα Ανδρόνικου.¹⁹ Είχε το χρόνο, τα χρήματα και τη διάθεση να αποχτήσει δική της βιβλιοθήκη και να ανταλλάσσει βιβλία και ιδέες με άλλους επιστήμονες. Βυζαντινές δεσποσύνες με έφεση για μάθηση ήταν σπάνιες αλλά όχι άγνωστες. Η Θεοδώρα Ραούλαινα, ωστόσο, ήταν απaráμιλλη στην κοινωνία του καιρού της. Ελλείπει δικών της μαρτυριών, δεν υπάρχουν φυσικά ενδείξεις για το πού, πώς ή από ποιον μορφώθηκε. Είναι πιθανόν να έμαθε τα περισσότερα από το λόγιο φίλο της Γρηγόριο Κύπρου. Η γνώση που είχε για την αρχαία κλασική λογοτεχνία ήταν καταπληκτική και το ενδιαφέρον της γι' αυτήν θα πρέπει να είχε διεγερθεί με ιδιαίτερα μαθήματα από μικρή ηλικία. Όλοι οι επιστήμονες και οι διανοούμενοι τους οποίους συγκέντρωνε γύρω της ή με τους οποίους αλληλογραφούσε, ήταν άνδρες. Αντιπροσώπευαν τους φωστήρες της αναβίωσης των κλασικών ελληνικών σπουδών στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του δεκάτου τρίτου αιώνα, οι οποίοι ανακάλυψαν και πάλι και επανεξέδωσαν χαμένα ή παραμελημένα χειρόγραφα από την αρχαιότητα. Πολλοί που ανήκαν στο μοναχικό κόσμο αντίτει-

Πλανούδη, *Επιγράμματα*, έκδ. Σπ. Π. Λάμπρος, ΝΕ, XIII, (1916), 412-21. Περί του Αγίου Ανδρέα της Κρίσεως: R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantine*, I: *Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*. III: *Les églises et les monastères*, 2η εκδ. (Paris, 1969), σελ. 32-5. V. Laurent, «*Les grandes crises religieuses à Byzance. La fin du schisme arsénité*». *Academie roumaine. Bulletin de la section historique*, XXVI, (1945), 225-313.

19. Η Ειρήνη Ραούλαινα Παλαιολογίνα παντρεύτηκε τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. PLP, X, no 24142. Η Θεοδώρα ίσως ήταν η μητέρα της Άννας Κομνηνής Ραούλαινας Στρατηγοπούλινας. Fassulakis, *Byzantin Family of Raoul*, nos. 14, 15.

ναν ότι η σπουδή μιας τέτοιας κοσμικής και ειδωλολατρικής ή ελληνικής λογοτεχνίας δεν ήταν δουλειά του μοναχού ή της μοναχής. Η Θεοδώρα δεν συμεριζόταν μια τέτοια άποψη. Ούτε και ο φίλος της, επιστολογράφος και συνεργάτης της Μάξιμος Πλανούδης, που ήταν ο ίδιος μοναχός και ταυτόχρονα δάσκαλος και λόγιος με ένα εκπληκτικό φάσμα γνώσεων. Ο Πλανούδης ήταν επίσης από τους λίγους λογίους της εποχής του που κατείχε τέλεια τα λατινικά και που μετέφραζε λατινικά κείμενα στα ελληνικά. Η Θεοδώρα φαίνεται πως δεν γνώριζε λατινικά. Όμως συμβουλευόταν τον Πλανούδη για τα αντίγραφα των ελληνικών χειρογράφων.

Δυστυχώς, δεν διασώθηκε καμιά από τις επιστολές της προς τους φίλους της, μολοντί ο Πλανούδης και άλλοι της έκαναν φιλοφρονήσεις για το επιστολογραφικό ύφος της. Η αλληλογραφία ανάμεσα σε βυζαντινούς διανοουμένους στόχευε συχνά στην επίδειξη πολυμάθειας και ύφους παρά στη μετάδοση πληροφοριών. Σε μια επιστολή του προς τη Θεοδώρα, ωστόσο, ο Πλανούδης περιγράφει το πεδίο των επιστημονικών ενδιαφερόντων της. Αναφέρεται σε ένα βιβλίο για τα αρμονικά, το οποίο είχε στη συλλογή της και στο οποίο έλπιζε ότι αυτός θα μπορούσε να επιφέρει κάποιες διορθώσεις και θα το συνέκρινε με το δικό του αντίγραφο του ίδιου χειρογράφου. Θρηνεί για το γεγονός πως το αντίγραφό του λείπει, αφού το δάνεισε σε κάποιον Αυτωρειανό, ο οποίος εγκατέλειψε μετά ταύτα την Κωνσταντινούπολη παίρνοντάς το μαζί του. Ο Πλανούδης έλπιζε μάλλον ότι η Θεοδώρα θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την επιρροή της για το θέμα του Αυτωρειανού, ώστε να ξαναπάρει το χειρόγραφο. Σ' αυτή και σ' άλλες επιστολές ο Πλανούδης προσφωνεί τη Θεοδώρα «Κυρία». Αυτό ήταν κάτι που υπερέβαινε κατά πολύ τη συνηθισμένη ρητορική αβρότητα που οφείλει κανείς σε μια αριστοκράτισα. Δικαιολογείται ωστόσο, επειδή η Θεοδώρα ήταν προστάτιδα και ευεργέτης του. Στα επιγράμματά του ο Πλανούδης εκθέτει προσεχτικά την ευγενική της καταγωγή, εκθειάζει τα παθήματά της για την υπόθεση της ορθόδοξου πίστεως, και τη χαρακτηρίζει ως την πιο μορφωμένη μεταξύ των γυναικών. Η υποκρισία και η κολακεία αποτελούσαν μέρος του συνηθισμένου ρεπερτορίου των

επιστολών που έστελνε κάποιος προς τον προστάτη του. Όμως σ' αυτή την περίπτωση ο Πλανούδης έλεγε σίγουρα την αλήθεια. Γιατί η Θεοδώρα ανήκε σε μια πάρα πολύ καλή οικογένεια· υπήρξε θύμα της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και ήταν αναμφίβολα η πιο πολυμαθής γυναίκα της εποχής της.²⁰

Συνέλεγε και κατέγραφε τις ιδέες πολλών άλλων μορφωμένων ανδρών και επιζητούσε τη συμβουλή τους για πολυάριθμα χειρόγραφα που έπεφταν στα χέρια της. Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, ο οποίος κληρονόμησε πλούτο αλλά και βιβλία από το μορφωμένο πατέρα του Γεώργιο, της είπε ελεύθερα τη γνώμη του για ένα αντίγραφο μιας μαθηματικής πραγματείας, την οποία του είχε στείλει να την εκτιμήσει. Η γνώμη του γι' αυτή την πραγματεία δεν ήταν και πολύ καλή. Απευθυνόταν επίσης στη Θεοδώρα ως την πιο ευγενική και μορφωμένη δέσποινα.²¹ Ένας άλλος λόγιος φίλος της ήταν ο Μανουήλ Χολόβολος, ο μοναχός Μάξιμος. Είχε κι αυτός υποστεί σκληρές τιμωρίες και εξορίες για τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Επέστρεψε κι αυτός στην Κωνσταντινούπολη το 1283 και αποκαταστάθηκε στην πρωτινή του θέση ως διδάσκαλος της ρητορικής στην Πατριαρχική Σχολή. Παρόλη την αντίστασή του κατά της ενώσεως με την Εκκλησία της Ρώμης, ο Χολόβολος μοιραζόταν μαζί με τον Πλανούδη την υψηλή διάκριση να είναι μελετητής των λατινικών και συγχρόνως εκδότης ελληνικών κειμένων. Μετέφρασε ορισμένα έργα του Βοήθιου και έγραψε σχόλια πάνω στον Αριστοτέλη και το Θεόκριτο. Δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία αν αλληλογραφούσε με τη Θεοδώρα. Όμως το ότι γνώριζε την οικογένειά της μπορούμε να το συμπεράνουμε από μια συλλυπητήρια επιστολή την οποία της έγραψε για το θάνατο του δεύτερου συζύγου της, γύρω στα 1274.²²

20. Maximos Planoudes Letters, έκδ. M. Treu, *Maximi monachi Planudis epistulae* (Breslau, 1890), no LXIX, σελ. 85-7, 230. 245-7. S. Kugéas, «Zur Geschichte der Münchener Thukydideshandschrift Augustanus F», BZ, XVI (1907), 601-2.

21. C. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth centuries (1204-ca. 1310)*, (Nicosia, 1982), Appendix, σελ. 164, No. 60.

22. M. Treu, «Manuel Holobolos» BZ, V (1906), 538-9. Constantinides,

Οι εξέχουσες φυσιογνωμίες των βυζαντινών λογίων που ακτινοβολούσαν στο βυζαντινό στερέωμα και ανήκαν σε νεότερη γενεά απ' ότι η ίδια, της ήταν λιγότερο οικείες. Φαίνεται πως δεν είχε σχέσεις με το Θεόδωρο Μετοχίτη, τον πολυμαθέστερο άνδρα του δεκάτου τετάρτου αιώνα. Ο πολιτικός, ακαδημαϊκός και κοινωνικός ανταγωνιστής του Νικηφόρος Χούμνος, σίγουρα αλληλογραφούσε μαζί της. Η Θεοδώρα γνώριζε πως ήταν ειδικός στα Αριστοτελικά κείμενα. Από μια επιστολή του προς αυτήν γνωρίζουμε ότι η Θεοδώρα παρακάλεσε το Χούμνο αν μπορούσε να της δανείσει το αντίγραφο του από ένα χειρόγραφο των Μετεωρολογικών του Αριστοτέλη μαζί με τα σχόλια του Αλέξανδρου Αφροδισιεύς.

Η Θεοδώρα διέθετε έναν σαγηνευτικό τρόπο και αναμφίβολα ο Χούμνος, όντας ένας νεαρός άνδρας, κολακευόταν από τις φιλοφρονήσεις μιας τόσο διαπρεπούς δεσποσύνης. Της δάνεισε το χειρόγραφο του, αν και ράγιζε η καρδιά του δανείζοντάς το. Την εγκωμίαζε ως τη σοφότερη και οξυδερκέστερη δεσποσύνη και, γνωρίζοντας ότι πρόσεχε την ποιότητα και την ομορφιά των χειρογράφων, ζήτησε συγγνώμη για την άτεχνη και ακαλίεργητη καλλιγραφία του αντιγράφου του.²³

Ο πιο σημαντικός άνθρωπος από τους φίλους της Θεοδώρας ήταν ο Γεώργιος Κύπρου, ο οποίος ήταν πατριάρχης με το όνομα Γρηγόριος ο Β' από το 1283 έως το 1289. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, της έγραψε ως ένας λυπημένος φίλος της οικογένειας για να την παρηγορήσει για το θάνατο της μητέρας της το 1284. Υπάρχουν σχεδόν τριάντα ακόμη επιστολές του προς τη Θεοδώρα, εκ των οποίων μόνο τρεις έχουν εκδοθεί πλήρως.²⁴ Ο

Higher Education, σελ. 50-9. PLP, IX, no 21047. Περί της επιστολής του Χολόβολου προς τη Θεοδώρα (ανέκδοτη), δεξ μο πάνω, σημείωση 9.

23. Nikephoros Choumnos, *Letters*, εκδ. J. F. Boissonade, *Anecdota nova* (Paris, 1844), nos. 76, 77, σελ. 91-3. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos, homme d'état et humaniste byzantine* (ca. 1250/1255-1327) (Paris, 1959), σελ. 54, 67, 73-4. P.M.L. Leone, «Le epistole di Niciforo Chumno nel cod. Ambros gr. c71 sup.», *EEBS*, XXXIX-XL (1972-3), 75-95.

24. W. Lameere, *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283-1289)* (Brussels-Rome, 1937), σελ. 150-61. Σημαντικά αποσπάσματα των επιστολών του Γρηγορίου

Γρηγόριος ήταν πνευματικός της και εξομολόγος, όμως συμμεριζόταν επίσης και καλλιεργούσε τον ενθουσιασμό της για την κλασική παιδεία. Απευθυνόταν σ' αυτήν όχι ως «κυρία» του, αλλά ως μοναχοπαίδι του, ως κόρη του. Προσευχόταν στο Θεό να πολλαπλασιάζει τη σοφία και τη μόρφωσή της και να κάνει τους ανθρώπους να τη θεωρούν μα και να είναι πεπεισμένοι πως είναι ανώτερη από τις γυναίκες του παρελθόντος για τη φιλολογική της μόρφωση. Ισχυριζόταν πως η βιβλιοθήκη της ήταν μεγαλύτερη από τη δική του. Αλληλογραφούσαν σαν μανιώδεις βιβλιόφιλοι για τα δεσίματα των βιβλίων, για τα χειρόγραφα του Δημοσθένη, του Αριστείδη και για τα ηθικά έργα του Μεγάλου Βασιλείου. Η Θεοδώρα μια φορά τον παρακάλεσε να αναθέσει στο δικό του αντιγραφέα Μελίτα να της κάνει ένα αντίγραφο του Δημοσθένη και να φροντίσει να μην το λερώσει με λεκέδες και βαφές. Ο Γρηγόριος φάνηκε πολύ πρόθυμος να το κάνει, την κατάλληλη όμως στιγμή, όταν οι άνθρωποι, μετά το Πάσχα θα έτρωγαν και πάλι κρέας και θα υπήρχαν περισσότερα δέρματα διαθέσιμα για την κατασκευή της περγαμηνής. Η Σαρακοστή αποτελούσε άσχημη εποχή για να βρεθεί γραφικό υλικό. Πάντως ένιωσε και λίγο πικραμένος για το γεγονός πως έδινε οδηγίες στον αντιγραφέα του· γιατί ο Μελίτας ήταν επαγγελματίας και προσεχτικός κάτοχος της τέχνης του, και όλα τα έργα του ήταν άψογα.²⁵

Ο Γρηγόριος Κύπρου ήταν από τους πιο μορφωμένους άνδρες της εποχής του τόσο στη θεολογία, όσο και στην κλασική παιδεία. Ακριβώς αυτή του η θεολογική πολυμάθεια τον οδήγησε στην πτώση του. Το 1285 εξέδωσε έναν Τόμο στον οποίο προσπάθησε να προσδιορίσει με περισσότερη σαφήνεια το ορθόδοξο δόγμα περί της Αγίας Τριάδος με τρόπο που ίσως ήταν λιγότερο προσβλητικός για τους χριστιανούς της Ρωμαϊ-

προς τη Θεοδώρα έχουν εκδοθεί από τον Kugéas, «Zur Geschichte», 595-600. Δες επίσης Planoudes, εκδ. Tres, Planudes, σελ. 261.

25. Γρηγορίου Κύπρου, Επιστολές, εκδ. Σ. Ευστρατιάδης, Eph, V. (1910), αρ. ρηλ', σελ. 450-2 σελ. 197-9 στην έκδοση της Αλεξάνδρειας· Laurent, Les régestes, IV, no 1547. N. G. Wilson, «Books and readers in Byzantium», Byzantine Books and Bookmen (Washington, D.C. 1975), σελ. 2.

κής Εκκλησίας. Μερικοί επίσκοποι θεώρησαν πως ο ορισμός που έδινε ήταν αιρετικός. Ο Γρηγόριος εξαναγκάστηκε να παραιτηθεί.²⁶ Αποσύρθηκε στη μονή της Παναγίας Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη. Έγραψε στη Θεοδώρα παραπονούμενος για το νέο του κατάλυμα εκεί, το οποίο, πέρα απ' όλες τις άλλες ελλείψεις, στέγαζε έναν ολόκληρο στρατό από ποντίκια. Η Θεοδώρα τον λυπήθηκε και τον προσκάλεσε να φτιάξει το μοναστικό του κελί σε ένα μικρό οίκημα που ονομαζόταν Αριστινή, το οποίο το είχε ανακαινίσει και βρισκόταν παραπλεύρως της δικής της μονής του Αγίου Ανδρέα. Εκεί πέθανε ο φίλος και παρηγορητής της μετά από μακροχρόνια ασθένεια το 1289. Η θεολογική του απόπειρα να διεισδύσει στη φύση της Αγίας Τριάδος είχε μέχρι τότε δημιουργήσει ένα τόσο εριστικό κλίμα, ώστε ο αυτοκράτορας φοβήθηκε τις δημόσιες διαδηλώσεις, στην περίπτωση που θα ενταφίαζε με όλους τους τύπους τον πρώην πατριάρχη. Η Θεοδώρα επιθυμούσε να θάψει το φίλο της με μια αρμόζουσα τελετή. Της απαγορεύτηκε ρητώς να πράξει κάτι τέτοιο.²⁷

Μολονότι καμιά από τις επιστολές της Θεοδώρας, στις οποίες αναφέρονται πολλοί από τους επιστολογράφους της, δεν έχει έλθει ακόμα στο φως, έχουν διασωθεί κάποια άλλα γραφτά της. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον και ζωηρό κείμενο είναι ο Βίος των αγίων του ενάτου αιώνας Θεοδώρου και Θεοφάνη.²⁸ Η συγγραφή συναξαριών αποτελούσε μια από τις αναγνωρισμένες μορφές λογοτεχνικής ασκήσεως μεταξύ των βυζαντινών διανοουμένων. Οι βίοι των αγίων βοηθούσαν στη βελτίωση της αναγνωστικής ικανότητας, αλλά και αποτελούσαν το μέσον για τη δημοσιοποίηση του ύφους και της πολυμάθειας ενός συγγραφέα. Η Θεοδώρα, ωστόσο, επέλεξε ως θέμα της τους αδελφούς Θεόδωρο και Θεοφάνη, προφανώς γιατί η δική τους μοίρα

26. Papadakis, *Crisis in Byzantium*, σελ. 79 f. 132 f.

27. Gregoras, I, σελ. 178-9 (CSHB): Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, II, σελ. 131-52 (CSHB). Επιστολή του Γρηγορίου (απόσπασμα), στο Kugéas, «Zur Geschichte», 600. Για το μονύδριο της Αριστινής: Janin, *La géographie «écclésiastique»*, σελ. 56-7.

28. Εκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα, Ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας IV* (St. Petersburg, 1897), σελ. 185-223· V. σελ. 397-9.

ανακαλούσε στη μνήμη κατά τραγικό τρόπο τη μοίρα των δικών της συγγενών. Ο Θεόδωρος και ο Θεοφάνης είχαν καταδιωχτεί ανηλεώς από τον αυτοκράτορα Θεόφιλο εξαιτίας της αρνήσεώς τους να αποδεχτούν το εικονομαχικό διάταγμα. Τους χτύπησαν και αποτύπωσαν στο μέτωπό τους δώδεκα στίχους που δήλωναν ότι ήταν αιρετικοί. Γι' αυτό έμειναν γνωστοί ως Γραπτοί.²⁹ Η ίδια η Θεοδώρα είχε καταδιωχτεί γιατί υπερασπιζόταν με όλη της την ειλικρίνεια αυτό που εκείνη πίστευε πως είναι αλήθεια. Μάρτυρες για την ίδια αιτία στη δική της οικογένεια ήταν οι δυο κουνιάδοι της, Ισαάκ και Μανουήλ Ραούλ, τους οποίους είχαν τυφλώσει και ρίξει στη φυλακή. Θα ήταν ίσως αντίθετο με ό,τι συνηθίζεται στη λογοτεχνία, αν τους ανέφερε με τ' όνομά τους. Κάνει μόνο μια έμμεση αναφορά του ανάλογου θρησκευτικού σάλου της εποχής της και του κατατρεγμού εκείνων που, όπως και οι Γραπτοί, αρνήθηκαν πεισματικά να εκτελέσουν τις διαταγές του αυτοκράτορά τους για ένα θέμα συνειδησιακό. Ο Βίος του Θεοφάνη του Ομολογητή και του αδελφού του Θεοδώρου είναι το μόνο γνωστό αυθεντικό έργο που έγραψε η Θεοδώρα. Ήταν ένα έργο ευλαβείας αλλά επίσης αποτελούσε και το μέσον για να δείξει πόσο πολύ είχε μελετήσει τους έλληνες κλασικούς συγγραφείς. Παρέθετε αποσπάσματα όχι μόνο από τη Γραφή αλλά επίσης και από τον Ησίοδο, τον Όμηρο, το Διογένη το Λαέρτιο, το Διονύσιο τον Αλικαρνασέα, τον Ευριπίδη και το Στράβωνα. Δεν προξενεί λοιπόν κατάπληξη το γεγονός ότι θαύμαζαν τόσο πολύ την πολυμάθειά της.³⁰

Η αγάπη της για τα βιβλία εκτεινόταν και στην αγάπη για την εικονογράφηση και την καλλιγραφία. Είναι γνωστά τουλάχιστον δύο χειρόγραφα τα οποία έχουν γραφτεί από το ίδιο της το χέρι. Το ένα είναι αντίγραφο των Λόγων του Αίλιου Αριστεΐδη, βρίσκεται στη βατικανή βιβλιοθήκη και αποτελείται από

29. Δες W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842*, (Stanford, Calif., 1988), σελ. 310-11.

30. Εκδ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, σελ. 190, 192, 196, 197, 202, 204, 205, 207, 208, 211.

425 φύλλα (Κωδ. Vat. gr. 1899).³¹ Τον Αριστείδη, τον έλληνα ρήτορα του δευτέρου μ.Χ. αιώνας, τον αγαπούσαν πολύ οι βυζαντινοί λόγιοι και τον παραδέχονταν ως κομψοτέχνη και υπόδειγμα του ελληνικού πεζού λόγου. Το χειρόγραφο, που είναι σαφώς ένα αυτόγραφο, προλογίζεται από μια αφιέρωση οκτώ γραμμών σε οκτασύλλαβο στίχο, η οποία εξηγεί ότι είναι το βιβλίο του Αριστείδη «αντιγραμμένο όσο το δυνατόν ακριβέστερα από τη Θεοδώρα, τέκνο της αδελφής του αυτοκράτορος της Νέας Ρώμης και ενός Καντακουζηνού που συγγένευσε με τις αυτοκρατορικές οικογένειες των Αγγέλων, των Δουκών και των Παλαιολόγων, και σύζυγος του πρωτοβεστιάριου Ιωάννη Ραούλ Δούκα Κομνηνού». Η αφιέρωση μπορεί να έχει γίνει από άλλο χέρι, αλλά το κείμενο είναι γραμμένο από την ίδια τη Θεοδώρα. Η αναφορά στον αυτοκράτορα θείο της θα πρέπει να υπαινίσσεται το Μιχαήλ τον Η', που πέθανε το 1282. Η αναφορά στο σύζυγό της Ιωάννη Ραούλ χρονολογεί το χειρόγραφο πριν από το 1274, που είναι κατά προσέγγιση το έτος του θανάτου του. Θα πρέπει να το έγραψε σε πιο ευτυχημένες μέρες, πριν γίνει μοναχή και πριν εξοριστεί από την Κωνσταντινούπολη. Το άλλο γνωστό αυτόγραφο χειρόγραφο της Θεοδώρας είναι ένα αντίγραφο των Σχολίων του Συμπλίκιου στα Φυσικά του Αριστοτέλη που βρίσκεται τώρα στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας.³² Κι αυτό επίσης προλογίζεται από μία αφιέρωση οκτώ γραμμών-στίχων που κατονομάζει την καλλιγράφο του κειμένου ως «ανιψιά του αυτοκράτορα, δώρο του Θεού [Θεοδώρα], από τις οικογένειες των Δουκών, των Κομνηνών, των Παλαιολόγων, και σύζυγο του Ιωάννη Ραούλ». Κι αυτό επίσης θα πρέπει να το αντέγραψε πριν από το 1274. Αν δεχτούμε ότι γεννήθηκε γύρω στα 1240, θα πρέπει να αντέγραψε και τα δύο αυτά χειρόγραφα όταν διήνυσε τη δεκαετία των τριάντα και ήταν ακόμη παντρεμένη και ευτυχημένη.

31. A. Turyn, *codices Graeci Vaticani Saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi* (Vatican City, 1964), σελ. 63-5 και εικόνες 36 και 168 c.

32. B. L. Fonkić, «Zametki o grečeskich rukopisjach Sovietskich chranilišč», VV, XXXVI, (1974), 134.

Αργότερα πια, αφού επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη από την εξορία και εγκαταβίωσε στο μοναστήρι της του Αγίου Ανδρέα, μεγάλωσε την ήδη πλούσια βιβλιοθήκη της αλλά και δημιούργησε ένα εργαστήριο αντιγραφών και καλλιτεχνών που τελούσαν υπό την προστασία της. Μια ομάδα δεκαπέντε (τουλάχιστον) εξάισια γραμμένων ευαγγελίων, αναγνωστικών και ψαλτηρίων με εντυπωσιακές προσωπογραφίες των Ευαγγελιστών αποδίδεται στο *scriptorium* και στο εργαστήριο που είχε ιδρύσει και χρηματοδοτούσε η Θεοδώρα. Το μονόγραμμα «Παλαιολογίνα» στην κορυφή δύο αγιολογικών πινάκων σ' αυτή την ομάδα χειρογράφων, φαίνεται να επιβεβαιώνει τη σχέση του μαζί της, έστω κι αν συνήθως προτιμούσε να υπογράφει ως Καντακουζηνή ή Ραούλαινα.³³ Είναι πολύ πιθανόν να μπορεί τώρα να προσδιορισθεί η ταυτότητα ενός ακόμη αναγνωστικού που παρήγαγε η ίδια ομάδα καλλιγράφων και διακοσμητών.³⁴ Αυτά ήταν μάλλον πολυδάπανα έργα τέχνης παρά επιστημονικά έργα. Δείχνουν με πολύ γλαφυρό τρόπο τις αισθητικές προτιμήσεις της Θεοδώρας, το συμπλήρωμα της αγάπης της προς τις πιο «ξηρές» εκδηλώσεις επιστημοσύνης.

Λίγο πριν το θάνατό της, η Θεοδώρα δώρισε ένα χειρόγραφο από τη βιβλιοθήκη της στο μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου, τη

33. H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft* (Heidelberg, 1970), σελ. 57, 66-7· H. Buchthal and H. Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An atelier of Late Byzantine book illumination and calligraphy* (Dumbarton Oaks Studies, XVI: Washington, D.C., (1978), σελ. 6, 100 και εικόνα 19.

34. Kathleen Maxwell, «Another lectionary of the «atelier» of the Palaiologina, Vat. Gr. 532», *DOP*, XXXVII (1983), 47-54· H. Hunger, *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur* (Munich, 1989), σελ. 49, 90, 131. Άλλο ένα χειρόγραφο που ανήκει στην ίδια ομάδα, ίσως είναι το Ευαγγέλιο του τέλους του δέκατου τρίτου αιώνα που βρίσκεται στην εθνική βιβλιοθήκη των Αθηνών (κωδ. 2546). Προέρχεται από το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου κοντά στις Σέρρες. Άννα Μάραβα – Χατζηνικολάου και Χριστίνα Τουφεξή-Πιάσχου, *Κατάλογος Μικρογραφικών Βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, II, (Αθήνα, 1985), αρ. 12, σελ. 60-75, εικόνες 121-39. Δες τώρα: R. S. Nelson, and J. Lowden, «The Palaiologina Group. Additional manuscripts and new questions», *DOP*, XLV (1991), 59-68.

Μεγίστη Λαύρα, στο Άγιον Όρος. Το χειρόγραφο, που τώρα βρίσκεται στο Παρίσι, περιέχει τα Σχόλια στα τέσσερα Ευαγγέλια του Θεοφύλακτου Οχρίδας, του μορφωμένου αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας που έζησε στα τέλη του ενδέκατου αιώνα.³⁵ Είναι πιθανόν το χειρόγραφο να βρισκόταν κάποτε στη βιβλιοθήκη του Γρηγορίου Κύπρου, ο οποίος θαύμαζε τα έργα του Θεοφύλακτου. Η τελευταία καταγεγραμμένη πράξη της Θεοδώρας μας αποκαλύπτει όχι έναν εραστή της τέχνης, της λογοτεχνίας και της επιστήμης, ούτε μια απομονωμένη στο μοναστήρι καλόγρια, αλλά μια δραστήρια γυναίκα που διαδραμάτιζε το δικό της ρόλο στα δημόσια πράγματα. Το 1295 ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός, ένας στρατιώτης που είχε πολλές επιτυχίες στις μάχες εναντίον των Τούρκων στη δυτική Μικρά Ασία, επευφημήθηκε ως αυτοκράτορας από τα ενθουσιώδη στρατεύματά του, με την υποστήριξη των ντόπιων Ελλήνων κατοίκων που ένιωθαν για πολύ καιρό παραμελημένοι από τους αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης. Η Θεοδώρα είχε μια μακρινή συγγένεια με το Φιλανθρωπηνό, καθώς και με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο τον Β'. Αυτός ήταν που την επιφόρτισε να πάει στη Μικρά Ασία και να συζητήσει με το στασιαστή. Η Θεοδώρα πήρε μαζί της τον κουνιάδο της Ισαάκ Ραούλ, που είχε τυφλωθεί για τις δικές του υπονομευτικές δραστηριότητες. Ίσως να χρησίμευε ως προειδοποίηση. Γιατί ο Φιλανθρωπηνός θα πρέπει να γνώριζε ότι η τιμωρία που εκ παραδόσεως επιβαλλόταν στους ανεπιτυχείς μνηστήρες του θρόνου, ήταν η στέρηση της οράσεώς τους. Είναι λυπηρό το γεγονός ότι η ειρηνευτική αποστολή της Θεοδώρας απέτυχε. Η εξέγερση του Φιλανθρωπηνού συνεντρίβη το Δεκέμβριο του 1295 και ο ίδιος τυφλώθηκε.³⁶

Η Θεοδώρα επέστρεψε στην προσευχή και στην επιστημο-

35. R. Devreesse, *Bibliothèque Nationale Catalogue des manuscrits grecs: II Le fond Coislin* (Paris, 1945), σελ. 122. Τα σχόλια του Θεοφύλακτου βρίσκονται στο MPG, τομ. 123.

36. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, II, σελ. 208-20, 220-32. (CSHB). D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, 2η εκδ. (Cambridge, 1993), σελ. 130-2.

νική της εργασία στο μοναστήρι της στην Κωνσταντινούπολη και τίποτα πια δεν μας είναι γνωστό για τη σταδιοδρομία της. Πέθανε πέντε χρόνια αργότερα, στις 6 Δεκεμβρίου του 1300. Η αναγγελία του θανάτου της καταγράφεται σε ένα χειρόγραφο του Θουκυδίδη, το οποίο ανήκε άλλοτε στο φίλο και προστατευόμενο της Μάξιμο Πλανούδη. Πιθανώς του το έδωσε πριν πεθάνει, και αυτός μόνος του κατέγραψε την ώρα, την ημέρα, το μήνα και το έτος του θανάτου της.³⁷ Γι' αυτόν, όπως και για πάμπολλους διανοουμένους της εποχής της, ήταν η «σεβάσμια κυρία μου, η ευγενικής καταγωγής μοναχή Θεοδώρα Ραούλαινα Καντακουζηνού Κομνηνή Παλαιολογίνα, εξαδέλφη του ευλαβεστάτου αυτοκράτορα Ανδρόνικου». Σίγουρα θα ευχαριστιόταν ακούγοντας την εξιστόρηση της αριστοκρατικής της καταγωγής. Θα ένιωθε περήφανη που η νεκρολογία της γράφτηκε από έναν τόσο διάσημο λόγιο.

37. M. Théarvič, «Notes de chronologie byzantines» ED, IX (1906), 298-300. Kugéas, «Zur Geschichte», 590-1. Η σημείωση έχει αντιγραφεί λανθασμένα από τον Λάμπρο, ΝΕ, XVIII (1924), 275.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΥΤΟΚΡΑΤΕΙΡΑ ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΙΝΑ (ΓΙΟΛΑΝΤΑ Η ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΙΚΗ), 1288/9-1317

Η Γιολάντα, όπως ήταν γνωστή στην Ιταλία, έγινε μέσω του γάμου της Βυζαντινή και αυτός ο γάμος, όπως κι εκείνοι των ελληνίδων πριγκιπισσών Έλενας και Θάμαρ, ήταν μια διπλωματική και πολιτική διευθέτηση που είχε υπολογισθεί ώστε να ικανοποιήσει τις επιδιώξεις του πατέρα και του συζύγου της. Η οικογένεια των Μομφερρατικών της Λομβαρδίας εντός της οποίας γεννήθηκε, είχε σχέσεις με το Βυζάντιο, ήδη από την εποχή της Τέταρτης Σταυροφορίας. Στο Βονιφάτιο, μαρκήσιο του Μομφερρά και αρχηγό εκείνης της εκστρατείας, είχε παραχωρηθεί ως μερίδιό του από τα κέρδη της λατινικής κατακτήσεως της Κωνσταντινούπολης και της βυζαντινής αυτοκρατορίας, το 1204, εκείνο το τμήμα των βυζαντινών εδαφών που αυτός αρεσκόταν να αποκαλεί «βασιλείο» της Θεσσαλονίκης. Ήταν ένα βραχύβιο βασίλειο. Ωστόσο ο τίτλος αυτός παρέμενε στην οικογένεια των Μομφερρατικών. Είχε πράγματι, ή τουλάχιστον έτσι ισχυρίζονταν, απονεμηθεί στους προγόνους τους πριν από την Τέταρτη Σταυροφορία, γύρω στα 1180, όταν ο αυτοκράτορας Μανουήλ ο Α' τον απένευσε στον αδελφό του Βονιφάτιου, Ραινιέρο (Rainier) το Μομφερρατικό, ο οποίος είχε νυμφευθεί την κόρη του αυτοκράτορα.¹

1. Υπάρχουν δύο μονογραφίες που αναφέρονται στην Ειρήνη: C. Diehl, *Figures Byzantines, series II* (Paris, 1908), σελ. 226-45 (επίσης στο Diehl, *Impératrices de Byzance* (Paris, 1959)). Héléne Constantinidi - Bibikou, «Yolande de Montferrat impératrice de Byzance». *L'Hellénisme Contemporain*, 2 ser. IV (1950), 425-42. Δες επίσης S. Runciman, «Thessalonica and

Πατέρας της Γιολάντιας ήταν ο μαρκήσιος Γουλιέλμος ο Ζ'. Μητέρα της ήταν η Βεατρίκη της Καστίλλης. Παντρεύτηκε τον Ανδρόνικο Β' τον Παλαιολόγο, που είχε ανέλθει στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης το Δεκέμβριο του 1282. Ο πατέρας του, ο Μιχαήλ ο Η' είχε χάσει την εμπιστοσύνη του λαού του καταγεραζόμενος την ένωση της ανατολικής με τη δυτική Εκκλησία. Η πρώτη σχεδόν πράξη του γιου του ήταν να δηλώσει πως η ένωση ήταν εντελώς άκυρη. Μπορεί να φαίνεται παράδοξο το γεγονός πως αμέσως αναζήτησε μια σύζυγο που ήταν δυτική τόσο στην καταγωγή, όσο και στην πίστη της. Η πολιτική μάλλον παρά η θρησκεία υπαγόρευε την επιλογή του. Η πρώτη σύζυγός του ήταν η Άννα της Ουγγαρίας, που πέθανε το 1281 αφήνοντάς του δύο γιους, το Μιχαήλ και τον Κωνσταντίνο. Ο γάμος με ένα βυζαντινό αυτοκράτορα εξακολουθούσε να θεωρείται μεταξύ των ηγετικών τάξεων της δύσεως ως μια καλή ευκαιρία ανόδου. Οι πάπες φυσικά τον αποδοκίμαζαν, ιδιαίτερα αν οι άρρενες σύντροφοι ήταν τόσο απροκάλυπτα δεσμευμένοι, όπως ο Ανδρόνικος, ώστε να απορρίψουν τις αξιώσεις της εκκλησίας της Ρώμης. Οι διπλωμάτες της βυζαντινής αυλής ήταν πολύ καλά ενημερωμένοι, ώστε να γνωρίζουν το δρόμο που θα ακολουθούσαν μέσα από το λαβύρινθο της δυτικής πολιτικής και της θρησκείας, στη διαμάχη ανάμεσα στους Ανδεγαυούς και τους Αραγωνέζους. Ο δυτικός μονάρχης προς τον οποίο τους έστρεψε ο Ανδρόνικος, ήταν ο Αλφόνσος ο Ι' της Καστίλλης. Δεν είχε δική του κόρη να στείλει στην Κωνσταντινούπολη. Όμως ήταν ευχαριστημένος που έστειλε την εγγονή του Γιολάντια του Μομφερρά. Στην Κωνσταντινούπολη την συνόδευσαν τρία γενουατικά πλοία και ο γάμος της πραγματοποιήθηκε το 1284 σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό. Ήταν περίπου έντεκα ετών και ο σύζυγός της και αυτοκράτορας είκοσι πέντε ή είκοσι έξι.²

the Montferrat inheritance», Γρ. Παλαμάς, XLII (1959), 27-34· PLP, IX, no. 21361.

2. George Pacymeres, *De Andronico Palaeologo*, II, σελ. 87 (CSHB)· Nikephoros Gregoras, *History. Byzantina Historia*, έκδ. L. Schopen, I, σελ. 168 (CSHB), ο οποίος αναφέρει ειδικά ότι ο γάμος κανονίστηκε χωρίς την

Η Γιολάντα έγινε μετέπειτα γνωστή με το ελληνικό όνομα Ειρήνη. Ο πατέρας της ως Μαρκήσιος του Μομφερρά είχε κληρονομήσει τον τίτλο του βασιλέως στο «βασίλειο» της Θεσσαλονίκης αλλά ομολογούσε πως δεν αποκόμιζε κανένα πρακτικό όφελος απ' αυτόν. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Β' το θεώρησε πολιτικά ωφέλιμο να αναγνωρίσει ότι ο οίκος των Μομφερρατικών είχε κάποιου είδους κληρονομικά δικαιώματα στη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας του. Ο γάμος του με τη Γιολάντα-Ειρήνη επέλυσε το ενοχλητικό πρόβλημα που δημιουργούσαν αυτά τα δικαιώματα. Γιατί του παραχωρήθηκαν ως προίκα της Γιολάντας. Ως αντάλλαγμα ο αυτοκράτορας κατέβαλε στον πατέρα της ένα σημαντικό χρηματικό ποσό και ανέλαβε την ευθύνη να συντηρεί ένα λόχο 500 ιππέων στη Λομβαρδία ανά έτος. Ήταν ένα δαπανηρό συμβόλαιο και τα μερίσματα τα οποία αποκόμιζε ο αυτοκράτορας δεν ήταν εκείνα που προσδοκούσε. Όταν ήταν ακόμη μια μικρή νύφη, η Γιολάντα-Ειρήνη λεγόταν πως ήταν γοητευτική, με καλούς τρόπους και όμορφη.³ Στη μετέπειτα ζωή της έγινε ματαιόδοξη, στριφνή, ζηλιάρα και ενοχλητική και έφτασε στο σημείο να θεωρεί την προίκα της στη Θεσσαλονίκη ως δική της ιδιοκτησία. Ο σύζυγός της που αρχικά τη λάτρευε, δυσκολευόταν όλο και περισσότερο να την καταλάβει. Αναμφίβολα, εξωτερικά είχε εκβυζαντινισθεί. Δεν επειγόταν να επιστρέψει στη γενέθλια γη της. Όμως πνευματικά και πολιτιστικά, παρέμενε μια δυτική, με μια διαφορετική θεώρηση για το γύρω της κόσμο.

Στα πρώτα χρόνια του γάμου της του γέννησε τρεις γιους, τον Ιωάννη, το Θεόδωρο, και το Δημήτριο, καθώς και μια κόρη, τη Σιμωνίδα. Εκείνος την έστεψε ως αυτοκράτειρα, μετά τη γέννηση του πρώτου της γιου, το 1286.⁴ Εθεωρείτο δεδομένο στη βυζαντινή κοινωνία, ότι οι δύο γιοι του αυτοκράτορα από

αποδοχή ή συγκατάθεση του Πάπα. Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328* (Cambridge, Mass., 1972), σελ. 45-8 (που θα παρατίθεται στο εξής ως Laiou, *Andronicus II*).

3. Gregoras, I, σελ. 168.

4. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, II, σελ. 87-8.

τον πρώτο του γάμο θα είχαν την προτεραιότητα έναντι των τέκνων της Ειρήνης. Ίσως να το καταλάβαινε αυτό, αλλά, καθώς τα χρόνια περνούσαν, δυσανασχετούσε πολύ γι' αυτό. Πριν τη νυμφευθεί, ο αυτοκράτορας είχε καταστήσει γνωστό ότι κληρονόμος και διάδοχός του στο θρόνο θα ήταν ο πρωτότοκος γιος του Μιχαήλ, και επικύρωσε αυτό το γεγονός παρακινώντας τον πατριάρχη να τον στέψει ως συναυτοκράτορα (Μιχαήλ ο Θ΄) το Μάιο του 1294. Τον ίδιο χρόνο απένειμε στο δεύτερο γιο του Κωνσταντίνο τον αυτοκρατορικό τίτλο του Δεσπότη.⁵ Η Ειρήνη άρχισε να αισθάνεται πως οι γιοι που του είχε γεννήσει έμεναν εκτός λογαριασμού. Ήταν ακόμη μικροί. Ο μεγαλύτερος, ο Ιωάννης Παλαιολόγος, είχε γεννηθεί το 1286 και συνεπώς δεν ήταν μεγαλύτερος από οκτώ χρονών, την εποχή που ο ετεροθαλής αδελφός του Μιχαήλ στέφθηκε συναυτοκράτορας. Η Ειρήνη, ωστόσο, δημιούργησε τόση φασαρία, ώστε ο σύζυγός της αναγκάστηκε να την κατευνάσει απονέμοντας στο μικρό ακόμα αγόρι τον τίτλο του Δεσπότη.⁶ Η Ειρήνη ούτε και μ' αυτό έμεινε ικανοποιημένη. Ο ιστορικός Νικηφόρος Γρηγοράς μας δίνει μια ελάχιστα κολακευτική εικόνα γι' αυτήν. Ο Νικηφόρος αντιπαθούσε γενικά τους δυτικούς. Όμως όσον αφορά την Ειρήνη, γίνεται πιο συγκεκριμένος, και λέει ότι ήταν εκ φύσεως αλαζονική και φιλόδοξη, τόσο για τον εαυτό της, όσο και για την ευημερία και το μέλλον των παιδιών της· γιατί θεωρούσε τα τρία αγόρια και τη μια της κόρη μόνο δικά της. Ήθελε να είναι βέβαιη ότι οι γιοι και η κόρη της, καθώς και τα παιδιά των παιδιών τους, θα διαγωνίσουν τη μνήμη της μητέρας τους βασιλεύοντας στην αυτοκρατορία των Ρωμαίων. Αυτό, πίστευε, μπορούσε να επιτευχθεί αν διαιρούσε την αυτοκρατορία σε πριγκιπάτα, ένα για κάθε παιδί, ώστε να κυβερνά ως ανεξάρτητος αυτοκράτορας, μολονότι θα ήταν υποκείμενος θεωρητικά στον πρωτότοκο Μιχαήλ.

Αυτό που πρότεινε η Ειρήνη δεν ήταν τίποτ' άλλο παρά ο

5. *Ibid.*, σελ. 195· Gregoras, I, σελ. 193. P.L.P., IX, nos. 21499 (Κωνσταντίνος), 21529 (Μιχαήλ Θ΄). Laiou, Andronicus II, σελ. 32, σημείωση I.

6. Pachymeres, De Andronico Palaeologo, II, σελ. 197. P.L.P., IX, no. 21475 (Ιωάννης).

διαμελισμός της μοναδικής αυτοκρατορίας ή μοναρχίας των Ρωμαίων, ενός θεσμού καθαγιασμένου από την αρχαιότητα του ρωμαϊκού δικαίου, σε έναν αριθμό κληρονομικών ιδιοκτησιών, ένα για τον κάθε της γιο, σαν να ήταν ιδιωτική τους περιουσία. Ο σύζυγός της τρομοκρατήθηκε. Της εξήγησε ότι δεν μπορούσε να συζητήσει καν την πρότασή της. Ήταν αδιανόητο και παντελώς αδύνατο να δημιουργήσει μια πολυαρχία από τη μοναρχία των Ρωμαίων, την οποία είχε ορίσει ο Θεός τόσους αιώνες πριν. Δεν θα επέτρεπε ποτέ να συμβεί κάτι τέτοιο.⁷

Ο Γρηγοράς, αναφέροντας όλα αυτά καθ' υπόδειξη της Ειρήνης, την κατηγορεί πως επιθυμούσε να εισαγάγει δυτικούς τύπους διακυβέρνησης στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. «Γιατί ήταν λατινίδα στην καταγωγή, και ακριβώς από τους λατίνους είχε πάρει αυτή την καινοφανή ιδέα». Η καινοφανής ιδέα ερμηνευόταν ως μια μορφή φεουδαρχίας, και αναμφίβολα ήταν, ακόμα κι αν η Ειρήνη δύσκολα μπορούσε να έχει συνείδηση του γεγονότος αυτού. Είχε αφήσει την Ιταλία όταν ήταν μόνο ένδεκα ετών, και έκτοτε ζούσε στην Κωνσταντινούπολη, πιθανώς στην απομόνωση του γυναικωνίτη, στο παλάτι του αυτοκράτορα. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε πως περνούσε τον καιρό της μελετώντας φεουδαρχικό δίκαιο και πολιτική θεωρία στα σπάνια διαλείμματα ανάμεσα στη γέννηση των παιδιών του αυτοκράτορα. Το Γρηγορά δεν τον έλκυαν οι Λατίνοι ούτε και ο τρόπος ζωής τους, αλλά ως διανοούμενος μπορεί κάλλιστα να γνώριζε πως η ιδέα της Ειρήνης, να διαιρέσει την αυτοκρατορία σε αυτόνομα και κληρονομικά πριγκιπάτα, «μύριζε» δυτικοευρωπαϊκή πολιτική θεωρία και πρακτική. Στα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα η ιδέα εξακολουθούσε, καθώς ο ίδιος λέει, να θεωρείται «καινοτομία» για τους Βυζαντινούς, οι οποίοι ήταν εμποτισμένοι με τη γνήσια ρωμαϊκή αντίληψη για τέτοια ζητήματα, και ξένα προς την παράδοσή τους. Πενήντα χρόνια αργότερα, οι ίδιοι οι αυτοκράτορές τους επρόκειτο να

7. Gregoras, I, σελ. 233-5. Pseudo-Phrantzes, *Chronicon maius*, έκδ. V. Grecu, σελ. 172. Laiou, *Andronicus II*, σελ. 229. J. W. Barker, «The problem of Byzantine appanages during the Palaiologan period», *Byzantina*, III (1971), 103-22.

εισαγάγουν κάτι παρόμοιο με αυτή την καινοτομία, μοιράζοντας ό,τι είχε απομείνει από τις επαρχίες της αυτοκρατορίας τους ως ιδιοκτησίες στους γιους της ίδιας της οικογένειάς τους, αν και όχι ως κληρονομική τους ιδιοκτησία. Ακόμα κι αν η ιδέα της φεουδαρχίας ήταν έμφυτη στην Ειρήνη από την τρυφερή της ακόμα ηλικία, είναι κατά τα άλλα δύσκολο να υποθέσουμε ότι την κατανοούσε ως τέτοια. Θα πρέπει μάλλον να της φαινόταν ως ένας τέλεια απλός και εφαρμόσιμος τρόπος να ικανοποιήσει το μητρικό της ένστικτο, που της υπαγόρευε να διασφαλίσει την ενεστώσα και μελλοντική σταδιοδρομία των παιδιών της. Ενδέχεται να είχε προτείνει μια τέτοια ιδέα από εκδικητικότητα κατά του συζύγου της. Γιατί είχε φθάσει πα στο σημείο να τον απεχθάνεται. Ο Ανδρόνικος ο Β' ήταν ένας πολύ ευλαβής αυτοκράτορας, αφοσιωμένος στη θεολογία και τη φιλοσοφία, και προστάτης της επιστήμης και των τεχνών. Όμως ήταν απαιτητικός άνδρας ως σύζυγος και σίγουρα θα ήταν δύσκολο να ζεις μαζί του. Οι σεξουαλικές του επιδόσεις ήταν ανεξάντλητες και είχε τουλάχιστον δύο παράνομα παιδιά. Η Ειρήνη τον κατηγορούσε πως ήταν ένας γέρο-τράγος όταν συνευρίσκετο μαζί του.⁸

Σίγουρα εμποδιζόταν από την πεισματική του άρνηση να ικανοποιήσει τις επιθυμίες της σε σχέση με τους γιους της. Έβαλε σε ενέργεια όλους τους τρόπους των γυναικείων πανουργιών μαζί του, πότε ξεσπώντας σε υστερικά δάκρυα, πότε απειλώντας να αυτοκτονήσει, πότε βάζοντάς τον σε πειρασμό με τις φιλάρεσκες κινήσεις της και έπειτα αρνούμενη να μοιραστεί μαζί του το κρεβάτι, μέχρι που ο αυτοκράτορας δεν μπόρεσε να αντέξει πα τα μπουρίνια της. Η αγάπη του γι' αυτήν έσβησε. Ανησυχούσε και φοβόταν μήπως η θορυβώδης διαφωνία τους γίνει κοινό μυστικό και προκαλέσει σκάνδαλο.⁹ Η σχέση τους έγινε περισσότερο τεταμένη, όταν ο αυτοκράτορας επέμενε πως, για κρατικούς λόγους, θα έπρεπε να θυσιαστεί η κόρη τους Σιμωνίς, ώστε να εξευμενίσει τον κράλη της Σερβίας, Στέφανο Μιλουτίν (1281-1321), του οποίου οι δραστηριότητες απειλού-

8. Laiou, Andronicus II, σελ. 8.

9. Gregoras, I, σελ. 235.

σαν τα σύνορα της Μακεδονίας και της πόλεως της Θεσσαλονίκης. Ο Μιλουτίν είχε ζητήσει το χέρι μιας βυζαντινής πριγκίπισσας ως τίμημα για να κρατήσει την ειρήνη. Ο αυτοκράτορας σκέφτηκε πως θα μπορούσε να χρησιμεύσει η ίδια του η αδελφή, η Ευδοκία, αλλά η Ευδοκία αρνήθηκε με αγένεια να γίνει το πiónι στη διπλωματία του αδελφού της. Η κόρη του από την Ειρήνη αποτελούσε τη μόνη διαθέσιμη εναλλακτική του λύση. Η Σιμωνίς δεν θα μπορούσε να παραπονεθεί, γιατί ήταν μόνο πέντε ετών. Ωστόσο, άλλοι παραπονέθηκαν και διαμαρτυρήθηκαν εκ μέρους της, ιδιαίτερα ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως που αντιτίθετο έντονα εξαιτίας της ηλικίας του Μιλουτίν και του έκλυτου βίου του. Γιατί ο Σέρβος βασιλιάς ήταν πενήντα ετών και είχε ζήσει έναν πολυτάραχο ηθικό βίο, από προηγούμενους γάμους και διγαμίες. Οι αντιδράσεις της Ειρήνης δεν αναφέρονται. Ωστόσο, θα πρέπει να σκεφτόταν πως αυτό αποτελούσε άλλο ένα δείγμα της περιφρονήσεως του συζύγου της για τα παιδιά που του είχε γεννήσει, αργότερα όμως έμελλε να ανακαλύψει πως το να έχει το ένα πόδι στη σερβική αυλή της πρόσφερε άλλο ένα όπλο με το οποίο μπορούσε να τον βασανίζει. Ο σκανδαλώδης γάμος της Σιμωνίδος, που ακόμη ήταν παιδί, με το μεσόκοπο και έκφυλο Μιλουτίν έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1299. Ήταν πιθανόν η τελευταία φορά που η Ειρήνη και ο σύζυγός της εμφανίστηκαν μαζί δημοσίως.¹⁰

Είχε χάσει τη μικρή της κόρη με περισσότερο από έναν τρόπο. Γιατί ο βασιλιάς Μιλουτίν αποδείχτηκε ανίσχυρος να συγκρατηθεί ώστε να μην ολοκληρώσει αμέσως το γάμο τους και κατέστησε το φτωχό κορίτσι ανίκανο να γεννήσει κάποτε παιδιά. Η Ειρήνη ήταν αποφασισμένη να κανονίσει μόνη της τους γάμους και τη σταδιοδρομία των γιων της, του Ιωάννη, του Θεοδώρου και του Δημητρίου. Για τον Ιωάννη, το μεγαλύτερο, οραματιζόταν ένα γάμο με την Ισαβέλλα Βιλλεαρδουίνου, χήρα του φράγκου πρίγκιπα της Αχαΐας στην Πελοπόννησο. Όμως για άλλη μια φορά παρενέβη ο αυτοκράτορας και όρισε

10. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, II, σελ. 275-7· Gregoras, I, σελ. 203-4. Laiou, *Andronicus II*, σελ. 95-100.

πως ο Ιωάννης θα έπρεπε να νυμφευθεί την Ειρήνη Χούμναινα, την κόρη του ευνοούμενού του πρωθυπουργού Νικηφόρου Χούμνου, και τον έστειλε μαζί με τη νύφη να κυβερνήσει τη Θεσσαλονίκη.¹¹ Αποτελούσε μεγάλη τιμή για την οικογένεια των Χούμνων αλλά και πικρή απογοήτευση για τη μητέρα του Ιωάννη. Ένωσε πως δεν μπορούσε πλέον να υποφέρει τις παρεμβάσεις του συζύγου της. Γύρω στο Πάσχα του 1303 μάζεψε τα πράγματά της και εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη και το παλάτι για να εγκατασταθεί πια στη Θεσσαλονίκη.¹² Στο κάτω κάτω ήταν μέρος της προίκας της ως κληρονομιά των Μομφερρατικών στο Βυζάντιο. Από εκεί θα βρισκόταν κοντύτερα στην κόρη της Σιμωνίδα και στο γιο της Ιωάννη και εκεί παρέμεινε ως επί το πλείστον για το υπόλοιπο της ζωής της, διατηρώντας αυλή ως αυτοκράτειρα ιδίω δικαίωματι. Τον Ιανουάριο του 1305 ο αδελφός της, ο μαρκήσιος του Μομφερρά στη Λομβαρδία, πέθανε. Ο τίτλος πέρασε σ' αυτήν και αυτή με τη σειρά της σχεδίαζε να τον απονεμίσει στο γιο της Ιωάννη. Σχεδόν έπεισε το σύζυγό της ότι ο Ιωάννης θα είχε καλύτερο μέλλον ως μαρκήσιος του Μομφερρά, παρά ως κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης. Όμως ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιος σκανδαλίστηκε όταν άκουσε αυτό το σχέδιο. Ο Αθανάσιος ήταν ένα κράμα αγίου και πουριτανού μεταρρυθμιστή. Ήταν επίσης αδιόρθωτα φανατικός κατά των Λατίνων. Ο αυτοκράτορας ήταν γοητευμένος απ' αυτόν και γρήγορα άλλαξε γνώμη για το μέλλον του γιου του Ιωάννη. Ο πατριάρχης μπήκε στον κόπο να του γράψει μια επιστολή προειδοποιώντας τον πως δεν θα ήταν καθόλου καλό για την αθάνατη ψυχή του Ιωάννη να τον στείλει να ζήσει ανάμεσα σε υπεροπτικούς και αναίσθητους βαρβάρους, σε έναν ξένο τόπο. Του συνέστησε επίσης πως θα ήταν καλύτερα αν ο Ιωάννης δεν έβλεπε τη μητέρα του για κάποιο διάστημα. Ο νεαρός άνδρας πέθανε δύο χρόνια αργότερα στη Θεσσαλονίκη με την αθάνατη ψυχή του ακηλίδωτη από τη ζωή στην Ιταλία.¹³

11. Περί της Ειρήνης Χούμναινας, δεξ παρακάτω, σελ. 105-122.

12. Gregoras, I, σελ. 235, 241-4.

13. Athanasios I, Letters. The Correspondence of Athanasios I Patriarch of

Η Ειρήνη είχε εμποδισθεί για άλλη μια φορά. Ίσως να ένιωθε πως η καθαρότητα της ορθοδόξου πίστεως, την οποία υπηρετούσε πάνω από οτιδήποτε άλλο ο πατριάρχης Αθανάσιος, αποτελούσε μια μικτή ευλογία. Άρχισε να σκέφτεται το μέλλον του δεύτερου γιου της Θεοδώρου. Νόμιζε πως μπορούσε να νυμφευθεί μια από τις κόρες του Γκυ de la Roche του Β', του φράγκου δούκα των Αθηνών. Ο δούκας όμως δεν ενδιαφερόταν. Έπειτα από αυτό η Ειρήνη σχεδίαζε το ενδεχόμενο ο Θεόδωρος να κληρονομήσει τον τίτλο του μαρκήσιου του Μομφερρά στη θέση του Ιωάννη. Ο Θεόδωρος έφυγε για την «ξένη χώρα» της Ιταλίας το 1306 και νυμφεύθηκε μια δεσποσύνη από την οικογένεια των Spinola (Σπινόλα) της Γένουας. Σπάνια έκτοτε ξαναφάνηκε στους βυζαντινούς κύκλους, εκτός από την περίπτωση που ερχόταν να ζητήσει χρήματα από τους γονείς του για να πληρώσει τα χρέη του, και καταδικάστηκε στα μάτια του πατριάρχη ασπαζόμενος τη ρωμαϊκή πίστη. Πέθανε στη Λομβαρδία το 1338.¹⁴ Η Ειρήνη θεωρούσε τη Θεσσαλονίκη ως ιδιοκτησία της και δική της επικράτεια. Εκεί είχε, ως αυτοκράτειρα, τον έλεγχο των οικονομικών της και εκεί διεξήγαγε τη δική της εξωτερική πολιτική χωρίς αναφορά στο σύζυγό της στην Κωνσταντινούπολη. Είχε τα δικά της εξοχικά κτήματα στη Δράμα, στην ανατολική Μακεδονία, στα οποία αποσυρόταν από καιρού εις καιρόν. Αρχικά και για δύο σχεδόν χρόνια, από το 1303 ως το 1305, ο σύζυγός της επέμενε πως θα έπρεπε να δεχτεί τις υπηρεσίες του Θεόδωρου Μετοχίτη ως συμβούλου και διαχειριστή της αλλά επίσης και ως κατασκόπου, για να παρακολουθεί τις υπονομευτικές δραστηριότητές της. Γιατί δεν την εμπιστευόταν.¹⁵

Οι υποψίες του ήταν δικαιολογημένες. Η Ειρήνη εξαπέλυσε

Constantinople, εκδ. Alice-Mary Maffry Talbot (CFHB, VII: Washington, D.C., 1975), no 84, σελ. 220-7, 410-14. Gregoras, I, σελ. 241. Laiou, Andronicus II, σελ. 173.

14. Angeliki E. Laiou, «A Byzantine prince latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Monferrat», Β, XXXVIII (1968), 386-410. F. Cognasso, «Una crisobolla di Michaele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato», Studi Bizantini, II (1927), 39-47.

15. Δες I. Sevčenko, La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les

στη Θεσσαλονίκη μια εκστρατεία ανήθικων υπονοούμενων και ανοιχτού διασυρμού του. Οι κατηγορίες τις οποίες τόσο ξεδιάντροπα απέδιδε κατά της ηθικής και του χαρακτήρα του συζύγου της, θα μας ήταν σχεδόν απίστευτες, αν δεν καταγράφονταν με κάποια νοστιμάδα, από τον μετέπειτα βυζαντινό ιστορικό Νικηφόρο Γρηγορά, που ο ίδιος ήταν μαθητής του Θεόδωρου Μετοχίτη. «Η κόλαση» όπως σχολιάζει με μάλλον παρόμοια γλώσσα, «δεν έχει τόση μανία όπως έχει μια καταφρονεμένη γυναίκα». Οι διηγήσεις της Ειρήνης για τη συμβίωσή της με τον αυτοκράτορα, που τις διέδιδε τόσο κατ' ιδίαν όσο και δημόσια χωρίς φόβο Θεού ή ανθρώπων, ήταν τέτοιες που θα έκαναν να κοκκινίσουν τα μάγουλα και της πιο αναίσχυρης εταίρας. Ακόμα και στους μοναχούς και στις ευγενικής καταγωγής δεσποσύνες που σύχναζαν στην αυλή της, πρόσφερε το σκανδαλώδες και κακόβουλο κουτσομπολιό της για την ιδιωτική ζωή του συζύγου της.¹⁶ Η πιο απειλητική και καταστρεπτική ασχολία της ήταν η σχέση της με το γαμπρό της στη Σερβία. Ένας από τους λόγους για τους οποίους είχε εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη ήταν για να ξεφύγει από τον άνδρα της, κι ένας άλλος ήταν για να βρίσκεται εγγύτερα στην κόρη της Σιμωνίδα, την οποία είχαν εξαναγκάσει να παντρευτεί το Σέρβο κράλη Στέφανο Μιλουτίν. Η Ειρήνη είδε στο πρόσωπο του Μιλουτίν άλλο ένα όργανο που θα χρησιμοποιούσε στη βεντέτα της εναντίον του συζύγου της. Του συγχώρεσε την κακομεταχείριση της κόρης της. Αλληλογραφούσε μαζί του, τον γέμιζε με χρήματα και δώρα και τον προσκάλεσε στην αυλή της. Του χάρισε ακόμη ένα στέμμα, το οποίο αντικαθιστούσε κάθε χρόνο με μια πιο πλούσια διακοσμημένη έκδοσή του. Γνώριζε πολύ καλά πως υποδαύλιζε μια υφισταμένη από καιρό σερβική φιλοδοξία κατάληψης της Μακεδονίας και της πόλεως της Θεσσαλονίκης. Έπαιζε ένα επικίνδυνο διπλωματικό παιχνίδι υπολογίζοντας να φέρει σε δύσκολη θέση τον αυτοκράτορα και σύζυγό

premiers Paléologues. Etudes sur la polémique entre Théodore Métochites et Nicéphore Choumnos (Brussels, 1962), Appendix III, σελ. 275-9.

16. Pachymeres, De Andronico Palaeologo, II, σελ. 378-9· Gregoras, I, σελ. 235-7.

της. Όταν πια είχε γίνει σαφές πως ο Μιλουτίν δεν επρόκειτο ποτέ να αποκτήσει γιο από τη σύζυγό του, η οποία ήταν ακόμη παιδί, και της οποίας το μέλλον είχε καταστρέψει εντελώς, η Ειρήνη τον έπεισε να υιοθετήσει ως κληρονόμο του τον τελευταίο, ανύπαντρο ακόμη γιο της Δημήτριο, που βρισκόταν μαζί της στη Θεσσαλονίκη. Τον έστειλε στη Σερβία φορτωμένο με δώρα και χρήματα. Όμως ο Δημήτριος ένιωσε πως η βαρβαρότητα και η μονοτονία της σερβικής αυλής ήταν κάτι πολύ περισσότερο από αυτό που εκείνος μπορούσε να αντέξει, και σε διάστημα όχι μεγαλύτερο του ενός χρόνου επέστρεψε πίσω.¹⁷ Αργότερα ανάγκασε τον άλλο της γιο, το μαρκήσιο Θεόδωρο, σε μια από τις σπάνιες επισκέψεις του σ' αυτήν, να περάσει λίγο χρόνο στη σερβική αυλή. Όμως και αυτός επίσης το βρήκε ανυπόφορο, και έσπευσε στη γυναίκα του στη Λομβαρδία. Ο Γρηγοράς φτάνει μέχρι το σημείο να πει πως η Ειρήνη έλπιζε ότι οι Σέρβοι θα καταλάμβαναν τελικά τη Θεσσαλονίκη και σύνολη τη βυζαντινή αυτοκρατορία, γιατί αυτό θα ήταν κάτι που θα ωφελούσε τα παιδιά της.¹⁸

Ο Στέφανος Μιλουτίν της Σερβίας ήταν ο στενότερος και πιο ισχυρός σύμμαχος της Ειρήνης στην έχθρα της με το σύζυγό της Ανδρόνικο. Αλλά επρόκειτο να υπάρξουν κι άλλοι. Το 1303, όταν οι Τούρκοι λεηλατούσαν τα ανατολικά του σύνορα, αυτός απερίσκεπτα εξασφάλισε τις υπηρεσίες μιας συμμορίας επαγγελματιών μισθοφόρων από τη Δύση, που ήταν γνωστή ως Καταλανική Εταιρεία. Ήταν ένα ανυπότακτο σύνολο κι έκαναν περισσότερο κακό παρά καλό στις σποραδικές τους μάχες στη Μικρά Ασία. Στασίασαν και εγκαταστάθηκαν στη Θράκη, από όπου οι Βυζαντινοί αναγκάστηκαν να τους εκδιώξουν με τη βία. Η μονιμότερη επιτυχία τους ήταν η κατάκτηση από μέρους τους του Φραγκικού Δουκάτου των Αθηνών και της Θήβας, το 1311. Όμως υπήρχαν κι εκείνοι στη Δύση που θεωρούσαν τους Καταλανούς ως την εμπροσθοφυλακή μιας σταυροφορίας για την ανασύσταση της από καιρό χαμένης λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως. Το εγχείρημα αυτό θα μπο-

17. Gregoras, I, σελ. 241-4.

18. Περί του Δημητρίου Παλαιολόγου, δεσ PLP, IX, no. 21546.

ρούσε να συγκαλυφθεί κάτω από το πρόσχημα μιας σταυροφορίας εναντίον των Τούρκων προς διάσωση της Κωνσταντινουπόλεως. Ο ηγετικός πρόμαχος αυτού του εγχειρήματος ήταν ο Κάρολος του Valois, αδελφός του Φιλίππου του Δ' της Γαλλίας, ο οποίος είχε παντρευτεί την Αικατερίνη του Κουρτεναί, κληρονόμο του τίτλου των λατίνων αυτοκρατόρων της Κωνσταντινουπόλεως. Είχε συμμαχήσει με το Φρειδερίκο Β' της Αραγωνίας και με τη Σερβία. Τις ελπίδες του αναρρίπιζαν ορισμένοι αξιωματούχοι στο βυζαντινό κόσμο, προσβλέποντας όχι τόσο σε έναν ξένο αυτοκράτορα, όσο σε μια βοήθεια εναντίον των Τούρκων. Διασώζονται επιστολές τις οποίες μερικοί απ' αυτούς είχαν γράψει στον Κάρολο του Valois. Ένας απ' αυτούς ήταν ο Ιωάννης Μονομάχος, που εκείνη την εποχή ενεργούσε ως διοικητής της Θεσσαλονίκης. Υπάρχουν ελάχιστες άμεσες μαρτυρίες για το αν η Ειρήνη ήταν αναμειγμένη στα σχέδιά τους. Όμως θα εξυπηρετούσε απόλυτα τους σκοπούς της, αν ήταν δυνατόν να αναβιώσει μια λατινική αυτοκρατορία στην Κωνσταντινούπολη· και φυσικά αυτό θα ήταν επωφελές για τα παιδιά της.¹⁹

Η όλη επιχείρηση παρέμεινε στη σφαίρα της φαντασίας και σύντομα αναβλήθηκε επ' αόριστον, αν δεν λησμονήθηκε κίόλας. Η οργή της Ειρήνης εναντίον του άνδρα της φαίνεται να μειτριάστηκε, καθώς τα σχέδιά της για την προαγωγή της οικογένειάς της δεν κατέληξαν πουθενά. Ο γιος της Θεόδωρος είχε λύσει το πρόβλημα κληρονομιάς του στην Μομφερρά. Ο άλλος της γιος, ο Δημήτριος, είχε αποποιηθεί την πρόταση να γίνει κληρονόμος του σερβικού θρόνου και, πριν περάσει πολύς χρόνος, εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη, όπου εντρυφούσε στις ειρηνικές ασχολίες της συγγραφής και της ζωγραφικής. Ο Ιωάννης ο Δεσπότης είχε πεθάνει στη Θεσσαλονίκη το 1307, και η χήρα του, την οποία ποτέ δεν συμπάθησε η Ειρήνη, αποφάσισε να ζήσει μια καινούργια ζωή ως μοναχή.²⁰ Πιθανόν να ήταν μετά το θάνατο του Ιωάννη που η Ειρήνη, νιώθοντας

19. Constantinidi-Bibikou, «Yolande de Montferrat», 435-9. Laiou, Andronicus II, σελ. 213, 219.

20. Δες παρακάτω, σελ. 105-122.

εγκαταλελειμμένη και απογοητευμένη, σκέφτηκε να επιστρέψει αυτοπροσώπως στην Κωνσταντινούπολη για να προσπαθήσει να αποκαταστήσει έστω και πρόχειρα τις σχέσεις της με το σύζυγό της και να ξαναπάρει τη θέση της στη ζωή του παλατιού. Φαίνεται πως δεν ήταν επαρκώς ενημερωμένη για τους κινδύνους που είχαν δημιουργηθεί στην περιοχή, γιατί δεν είχε προχωρήσει και πολύ στο ταξίδι της, όταν της ήλθε μήνυμα πως κινδύνευε να συλληφθεί από τους Καταλανούς, οι οποίοι είχαν στην κατοχή τους το δρόμο. Επανήλθε εσπευσμένα στη Θεσσαλονίκη, η οποία γλίτωσε από τις Καταλανικές επιθέσεις χάρις στην έγκαιρη παρέμβαση του στρατού από την Κωνσταντινούπολη.²¹

Σίγουρα επισκέφτηκε το σύζυγο της αργότερα, αλλά η συμφιλίωση ήταν κατά πάσα πιθανότητα αδύνατη. Είχε ξεπεράσει τα όρια με τις καταγγελίες που εκτόξευε εναντίον του. Ο πατριάρχης Αθανάσιος θλιβόταν βαθιά μέσα του για τη ρήξη ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τη σύζυγό του. Έγραψε στην Ειρήνη υπαινισσόμενος ότι ο διαλυμένος γάμος της αποτελούσε κακό παράδειγμα για τις λιγότερο τυχερές κοινωνικές τάξεις. Αφού το γράμμα του απευθύνεται σ' αυτήν, μετά την άφιξή της στην πρωτεύουσα, επιβεβαιώνει το γεγονός ότι έκανε τουλάχιστον μια απόπειρα να δει το σύζυγό της. Ο πατριάρχης αναφέρεται στο «μακροχρόνιο χωρισμό» τους και προσεύχεται ώστε να τερματισθεί πια και να θριαμβεύσει η αγάπη επί της έχθρας. Παραπονεείται πως δεν γνώριζε τη μεγάλη σοβαρότητα του ζητήματος. Ο αυτοκράτορας είχε προσπαθήσει να το κρατήσει μυστικό, πράγμα που πιθανώς ήταν ευκολότερο να κάνει στην Κωνσταντινούπολη παρά στη Θεσσαλονίκη, όπου οι ανατριχιαστικές ιστορίες της Ειρήνης για τη διαγωγή του θα πρέπει να αποτελούσαν κοινό μυστικό.²² Σε μια άλλη επιστολή προς τον αυτοκράτορα, ωστόσο, ο πατριάρχης κάνει υπαινιγμούς για τις κατηγορίες που μερικά άτομα ψιθυρίζουν εναντίον του, και συστήνει εγκράτεια τονίζοντας την ειρήνη που τη συνοδεύει.

21. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo II*, σελ. 586-7· Gregoras, I, σελ. 245.

22. Talbot. *Correspondence of Athanasios I*, no. 75, σελ. 187-91, 397-8.

Είναι φυσικά πιθανόν να αναφέρεται εδώ στην ερωμένη που είχε ο Ανδρόνικος για να τον παρηγορεί. Τελικά, αφού δε φαινόταν να επέρχεται η συμφιλίωση μεταξύ του Ανδρόνικου και της Ειρήνης, ο πατριάρχης πρότεινε να έχουν αυτός και ο αυτοκράτορας όσο το δυνατόν συντομότερα μια κατ' ιδίαν συνομιλία, είτε στο παλάτι είτε σε μια από τις εκκλησίες της πόλεως, ώστε να τον συμφιλιώσει και να τον φέρει σε αρμονία με τη γυναίκα που ο Θεός του είχε χαρίσει. Γνώριζε πως θα ήταν δύσκολο, γιατί αυτή ήταν ισχυρογνώμων και διακατείχeto από αλαζονία, πράγμα που ήταν κοινό γνώρισμα των ανθρώπων του γένους της.²³ Έλεγε την αλήθεια για την ισχυρογνωμοσύνη και την έπαρση της Ειρήνης, αν και αυτά ήταν ελαττώματα τα οποία δεν περιορίζονταν στους δυτικούς. Δεν υπάρχουν μαρτυρίες για το αν η συμβουλή και η μέριμνά του είχαν οποιοδήποτε αποτέλεσμα στο γάμο της Ειρήνης. Η αλληλογραφία του πατριάρχη τελειώνει με το τέλος της δευτέρας περιόδου διακονίας του στον οικουμενικό θρόνο, το Σεπτέμβριο του 1309· κι οι σύγχρονοί του ιστορικοί δεν έχουν τίποτε περισσότερο να μας πουν σχετικά με την Ειρήνη, εκτός από το ότι πέθανε στην ιδιωτική αυτοκρατορία της της Θεσσαλονίκης το 1317, στην έπαυλή της στη Δράμα, όπου είχε αρρωστήσει. Η Σιμωνίς κατέφθασε από τη Σερβία για την κηδεία της μητέρας της, και αργότερα πραγματοποίησε την ανακομιδή των λειψάνων της στην Κωνσταντινούπολη για να εναποτεθούν στη μονή του Παντοκράτορος.²⁴

Στη διαθήκη της διένειμε το μεγαλύτερο μέρος από το μεγάλο της πλούτο μεταξύ των παιδιών της. Το υπόλοιπο επρόκειτο να ξοδευτεί για απαραίτητες επισκευές στο ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Οι μονωδίες ή οι επικήδειοι λόγοι γι' αυτήν γράφτηκαν από τον Αλέξιο Λαμπηνό στη Θεσσαλονίκη και από το Θεόδωρο Υρτακηνό στην Κωνσταντινούπολη. Ποιήματα για τη ζωή και το θάνατό της συνέθεσαν ο αυλικός ποιητής Μανουήλ Φιλής και ο Θεόδωρος Μετοχίτης,

23. *Ibid.*, nos. 97, 98, σελ. 252-5, 427-8.

24. Gregoras, I, σελ. 273.

που την είχε γνωρίσει στη Θεσσαλονίκη.²⁵ Ο Υρτακηνός την περιγράφει ως «άνθος όλων των αρετών και ως τον ευγενέστερο καρπό των αρχόντων». Ο Φιλής είναι περισσότερο ρεαλιστής, τουλάχιστον όσον αφορά τους προγόνους της και τους απογόνους της. Μόνο αυτός καταγράφει τα ονόματα των τριών άλλων παιδιών της: Ισαάκ, Βαρθολομαίου και Θεοδώρας, που φαίνεται πως πέθαναν στη βρεφική τους ηλικία. Και οι δύο συγγραφείς είναι διακριτικά λιγόλογοι για τη θυελλώδη προσωπική της ζωή. Ωστόσο, παρόλα τα ελαττώματα και τις αδυναμίες του χαρακτήρα της, οι θρησκευτικές της πεποιθήσεις ήταν σωστές. Ποτέ δεν επανήλθε στην προγονική ρωμαϊκή της πίστη, και το όνομά της εγγράφηκε και μνημονευόταν στον κατάλογο των ευλαβέστερων Ορθόδοξων Αυγουστών.^{26*} Το γεγονός ότι διοικούσε την ιδιοκτησία της στη Θεσσαλονίκη ως αυτοκράτειρα ιδίω δικαίω, μαρτυρείται από έναν αριθμό εγγράφων που εκδόθηκαν απ' αυτήν ως Αυγούστα ή Δέσποινα. Ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας της στη Μακεδονία, της είχε μεταβιρασθεί ως κτήμα που ανήκε στην κυριότητα του συζύγου της από τον ίδιο, είτε για να κερδίσει την αγάπη της είτε για να κατευνάσει την εχθρότητά της προς αυτόν.²⁷ Χρησιμο-

25. Αλέξιος Λαμπνός, *Μονωδίες*, έκδ. Σπ. Π. Λάμπρος, ΝΕ, XI(1914), 359-400 (377-82). Hyrtakenos, έκδ. J. F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, I (Paris, 1829), σελ. 269-81. Manuel Philes, έκδ. Ae. Martini, *Manuelis Philae Carmina Inedita* (Naples, 1900), no. 7, σελ. 13-17. Μετοχίτης: δεξ I. Ševčenko, «Theodore Metochites, the Chora, and the intellectual trends of his time», στο P. Underwood, έκδ. The Kariye Djami, IV (Princeton, N.J., 1975), σελ. 19-91 (ειδικά σελ. 28).

26. J. Gouillard, «Le Synodikon de l'Orthodoxie. Edition et commentaire», TM, II (1967), 101.

27. Χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β' στην Ειρήνη: MM, V (Vienna, 1887), σελ. 268-70· DR, V, no. 2158 (όπου το έγγραφο χρονολογείται μόλις πριν από τη στέψη του Μιχαήλ Θ' το Μάιο του 1294). Constantinidi-Bibikou, «Yolande de Montferrat», 434-5.

* Στο Συνοδικό της Ορθοδοξίας το οποίο αναγιγνώσκεται κατά την Α' Κυριακή των Νηστειών και στο οποίο αναπτύσσεται η θεολογία της Ανατολικής Εκκλησίας, διαβάζουμε: «Ειρήνης της εν ευσεβεί τη μνήμη γενομένης αιοδίμου Δεσποίνης ημών, Αιωνία η μνήμη». (Σημ. του μεταφρ.).

ποίησε τον οικονόμο της καθώς και τους λογιστές της για να διαχειριστούν τα κτήματά της, τα οποία συμπεριελάμβαναν την περιφέρεια των Σερρών και το εξοχικό της καταφύγιο στη Δράμα.²⁸ Διασώζονται αρκετές από τις μολυβένιες σφραγίδες της, με τις οποίες σφράγιζε τα επίσημα έγγραφά της. Την δείχνουν εστεμμένη και τη χαρακτηρίζουν ως Ειρήνη ευλαβεστάτη Αυγούστα Κομνηνή Δούκαινα Παλαιολογίνα. Ένωθε προφανώς περήφανη που ανήκε στην αυτοκρατορική οικογένεια του συζύγου της, αν όχι και στον ίδιο τον άντρα της.²⁹

Η κόρη της Σιμωνίς ήταν το τελευταίο δυστυχημένο θύμα στο βωμό της διπλωματίας της Ειρήνης. Αφού παρακολούθησε την ταφή της μητέρας της στην Κωνσταντινούπολη, δεν εξεδήλωσε την επιθυμία να επιστρέψει στην αγκαλιά του βάρβαρου συζύγου της στη Σερβία. Ένωθε ελεύθερη. Ομολογούσε πως τον φοβόταν. Μετά από έναν περίπου χρόνο, εκείνος έστειλε αγγελιοφόρους να την φέρουν πίσω, και να απειλήσουν με πόλεμο, αν δεν επέστρεφε αμέσως σε αυτόν. Ο πατέρας της και αυτοκράτορας της είπε πως θα έπρεπε να φύγει, και την παρέδωσε στους Σέρβους που είχαν έλθει γι' αυτήν. Ωστόσο, στο δρόμο της επιστροφής ξέφυγε από την περιφρούρησή τους και ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα. Ως μοναχή δεν μπορούσαν πια να την προσβάλουν. Οι συνοδοί της τα είχαν χαμένα. Δεν μπορούσαν ούτε να της ασκήσουν βία ούτε και να επιστρέψουν χωρίς αυτήν. Φοβήθηκαν ότι θα τους συνέβαινε το χειρότερο, αν επέστρεφαν στη Σερβία με τα χέρια αδειανά. Ήταν ο ετεροθαλής αδελφός της Κωνσταντίνος, τότε κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης, εκείνος που έλυσε το πρόβλημα αποσχηματίζοντάς την βίαια και παραδίδοντάς την στη συνοδεία της για να συνεχίσει το ταξίδι της προς τη σερβική αυλή. Σύρθηκε μέχρις εκεί μέσα

28. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale* (Paris, 1945), σελ. 187-9. P. Lemerle, έκδ., *Actes de Kutlumus* (Archives de l' Athos, II² (Paris, 1988)), nos. 8, 11, σελ. 50-53, 60-4. F. Barišić, «Povelje vizantijskih carica», ZRVI, XIII (1971), 159-65.

29. G. Zacos και A. Veglery, *Byzantine Lead Seals, I. μέρος I* (Basel, 1972), no 125, σελ. 120-1. J. Touratzoglou, «Les sceaux byzantins en plomb de la collection Michael Ritzos au Musée de Thessaloniki», *Byzantina*, V (1973), 272-3.

σε ποταμούς δακρύων. Αναγκάστηκε να υπομείνει τρία ακόμη χρόνια τρόμου και δυστυχίας, πριν πεθάνει, τον Οκτώβριο του 1321, ο τρομερός και γέρος πια άντρας της Στέφανος Μιλουτίν. Έσπευσε να επιστρέψει γρήγορα στην Κωνσταντινούπολη για να ευχαριστήσει το Θεό για την απελευθέρωσή της εισερχόμενη σε κάποια μονή, όπου και πέθανε είκοσι χρόνια αργότερα ως μια ολόθερμα αφιερωμένη και όχι στους τύπους μόνο μοναχή, μακριά επιτέλους από κάθε προσβολή.³⁰

30. Gregoras, I, σελ. 287-8, 318. Laiou, Andronicus II, σελ. 282-3. Περί της Σιμωνίδος Παλαιολογίνας, δες M. Laskaris, *Vizantische prinzeze u srednerekovnoj Srbiji* (Belgrade, 1926), σελ. 53-82· H. Hunger και O. Kresten, «Archaïsierende Minuskel und Hodegonstil im 14. Jahrhundert. Der Schreiber Theoktistos und die κράλαινα των Τριβαλών», *JÖB*, XXIX (1980), 187-236, ειδικά 223-33· P.L.P., IX, no. 21398. Σύγχρονες τοιχογραφίες της Σιμωνίδος ως *κράλαινας* του Στεφάνου Μιλουτίν μπορεί να ιδεί κανείς στις εκκλησίες του Staro Nagoričino, Studenica και Cračanica στη Σερβία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΕΙΡΗΝΗ-ΕΥΛΟΓΙΑ ΧΟΥΜΝΑΙΝΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΙΝΑ, ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑ ΚΑΙ ΗΓΟΥΜΕΝΗ, ΠΕΘΑΝΕ (περίπου) ΤΟ 1355

Η Ειρήνη ήταν η δεύτερη κόρη του Νικηφόρου Χούμνου. Γεννήθηκε το 1291. Πολύ λίγα είναι γνωστά για τη μητέρα της και ακόμα λιγότερα για την ανατροφή και τη μόρφωσή της. Κατά τη διάρκεια όμως της ζωής της υπήρξαν κι εκείνοι που την κατέκλυσαν με επαίνους για τη γνώση που είχε γραφής και αναγνώσεως και για την εν γένει παιδεία της. Οι μαρτυρίες των ίδιων των κειμένων της, ωστόσο, δεν αποκαλύπτουν πολύ υψηλό επίπεδο γνώσεων στη γραμματική και την ορθογραφία της ελληνικής γλώσσας. Ως παιδί πολύ δύσκολα θα μπορούσε να μην είχε αναπνεύσει την ακαδημαϊκή ατμόσφαιρα του περιβάλλοντος του πατέρα της· γιατί ο Νικηφόρος Χούμνος ήταν πολύ μορφωμένος και γόνιμος λόγιος. Ήταν ένας λαμπρός και έμπιστος κρατικός υπάλληλος, ο οποίος ανήλθε στον υψηλό βαθμό του πρώτου γραμματέα (επί του κανικλείου) και έγινε πρωθυπουργός του αυτοκράτορα Ανδρόνικου του Β' του Παλαιολόγου το 1295, μέχρι που εκτοπίστηκε από τον πρώην φίλο του και κατοπινό ανταγωνιστή του Θεόδωρο Μετοχίτη. Για μια σύντομη περίοδο από το 1309-10 ενεργούσε ως διοικητής της Θεσσαλονίκης, όπου ζούσε η οικογένειά του, που ήταν μεγάλοι γαιοκτήμονες. Αυτός και η σύζυγός του ήταν πολύ πλούσιοι. Μέσα στην πολυάσχολη πολιτική του σταδιοδρομία έβρισκε χρόνο να συνθέτει πολυάριθμα ρητορικά, φιλοσοφικά και θεολογικά έργα, να έχει μια ευρεία αλληλογραφία και, πάνω απ' όλα, να βοηθά ενθαρρύνοντας την αναβίωση των

κλασικών ελληνικών σπουδών, οι οποίες άνθιζαν στην αυλή του Ανδρόνικου του Β'. Ως νέος ήταν μαθητής του Γεωργίου Κύπρου, του μετέπειτα πατριάρχη Γρηγορίου του Β' (1283-9)· και αναμφίβολα ο Νικηφόρος μυήθηκε από το δάσκαλό του στη χαρά να εκφράζει τις σκέψεις του στην αττική διάλεκτο και στην προσπάθεια να προσαρμόζει όσο το δυνατόν περισσότερο την αρχαία ελληνική φιλοσοφία στις Άγιες Γραφές της χριστιανικής αποκαλύψεως.¹

Η κόρη του Ειρήνη προφανώς κληρονόμησε κάτι από την αγάπη του πατέρα της για την παιδεία. Όμως πολύ περισσότερο κληρονόμησε την ευλάβεια της μητέρας της και την αφοσίωση στη χριστιανική θρησκεία. Ήταν σπάνιο εν πάση περιπτώσει για ένα κορίτσι να λάβει στην παιδική του ηλικία την τυπική εκπαίδευση που θα το προετοίμαζε για μια επιστημονική σταδιοδρομία· και στην Ειρήνη μόλις και μετά βίας διέθεσαν λίγο χρόνο γι' αυτό. Οι γονείς της είχαν άλλες ιδέες κατά νου για το μέλλον της. Είχαν νιώσει την ευχαρίστηση, γιατί ήταν και οι δύο ευλαβέστατοι χριστιανοί, να δουν τη μεγαλύτερη αδελφή της σε μικρή ηλικία να εισέρχεται ως δόκιμη σε κάποιο μοναστήρι. Εκεί πέρασε όλη της τη ζωή μέσα στην ανεύθυνη

1. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos homme d'état et humaniste byzantin* (ca 1250/1255-1327) (Paris, 1959)· J. Verpeaux, «Notes prosopographiques sur la famille Choumnos», *BS*, XX (1959), 253-66. Στις μελέτες για την Ειρήνη, την μοναχή Ευλογία, συμπεριλαμβάνονται οι ακόλουθες: V. Laurent, «Une princesse byzantine au cloître. Irène-Eulogie Choumnos Paléologue, fondatrice du couvent de femmes του Φιλανθρώπου Σωτήρος», *EO*, XXIX (1930), 29-60· V. Laurent, «La direction spirituelle à Byzance. La correspondance d' Irène-Eulogie Choumnaina Paléologue avec son second directeur», *REB*, XIV (1956), 48-86· Angela C. Hero, «Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina Abbess of the Convent of Philanthropos Soter in Constantinople», *BF*, IX (1985), 119-47· A.C. Hero, *A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina* (Brookline, Mass., 1986)· A.C. Hero, «The unpublished letters of Theoleptos Metropolitan of Philadelphia (1283-1322)», *Journal of Modern Hellenism* III (1986), 1-31· IV (1987), 1-17. Δες επίσης, I. Ševčenko, *La vie intellectuelle et politique sous les premiers Paléologues. Etudes sur la polémique entre Théodore Métochites et Nicéphore Choumnos* (Brussels, 1962), σελ. 118-25.

αφάνεια του μοναστηριού. Για την Ειρήνη διατηρούσαν πιο υλιστικές φιλοδοξίες. Δεν τους έλειπαν ούτε τα χρήματα ούτε η επιρροή, αφού ο Νικηφόρος ήταν από τους στενότερους μυστικοσυμβούλους του αυτοκράτορα Ανδρόνικου του Β'. Ήταν επίσης ένας κοινωνικός αριθίστας, όπως αγενώς παρατηρούσε ο πουριτανός πατριάρχης Αθανάσιος.² Ο αυτοκράτορας ήταν εκείνος που έκαμε την πρόταση η νεαρή Ειρήνη να παντρευτεί τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Αλέξιο τον Β', ο οποίος είχε ανέλθει στο θρόνο της μικροσκοπικής αυτοκρατορίας του το 1297. Ωστόσο, η πρότασή του ναυάγησε τελικά, όταν ο Αλέξιος ανάγγειλε ξαφνικά πως θα νυμφευόταν μια πριγκίπισσα από τη Γεωργία.³ Η Ειρήνη είχε μόλις περάσει το στάδιο της βρεφικής ηλικίας. Όμως προς ευχαρίστηση του πατέρα της, προτάθηκε τότε να γίνει σύζυγος του γιου τού αυτοκράτορα, Ιωάννη Παλαιολόγου, στον οποίον ήδη είχε δοθεί ο τίτλος του Δεσπότη και μαζί μ' αυτόν και η προσδοκία να διαδεχθεί τον πατέρα του στο θρόνο, όταν ερχόταν η ώρα. Οι γονείς της Ειρήνης, έχοντας χάσει την ευκαιρία να κάμουν γαμπρό τους έναν επαρχιακό αυτοκράτορα, έσπευσαν γρήγορα να αδράξουν την καινούργια και πιο λαμπρή ευκαιρία να ανυψώσουν την κόρη τους στη θέση μιας ενδεχόμενης αυτοκράτειρας της Κωνσταντινουπόλεως. Η σύζυγος του αυτοκράτορα, η Γιολάντα του Μομφερρά, απέρριψε το σχέδιο. Ο Δεσπότης Ιωάννης ήταν γιος της και έτρεφε ελπίδες πως θα νυμφευόταν κάποιαν ανώτερη κοινωνικά από την κόρη ενός απλού δημοσίου υπαλλήλου, όσο σπουδαίος κι αν ήταν αυτός.

Η Γιολάντα αποδοκίμαζε τα περισσότερα σχέδια του άντρα της, ωστόσο ο γάμος έλαβε χώρα αμέσως μετά το Πάσχα του 1303. Η Ειρήνη μόλις είχε φτάσει στην κανονική για γάμο ηλικία των δώδεκα ετών. Ο σύζυγός της, ο Δεσπότης Ιωάννης Παλαιολόγος ήταν δεκαεπτά. Ως σύζυγος του Δεσπότη είχε το δικαίωμα να αποκαλεί τον εαυτό της βασίλισσα· τίτλος για τον οποίο ένιωθε πολύ υπερήφανη και τον οποίο διατήρησε κατά το

2. Verpeaux, Nicéphore Choumnos, σελ. 44-52.

3. George Pachymeres, De Andronico Palaeologo, II, σελ. 287-9 (CSHB). Laurent, «Une princesse byzantine», 39-40.

υπόλοιπο της ζωής της, ακόμα κι όταν υποτίθεται πως είχε αφήσει πίσω της όλες τις λαμπρότητες αυτού του κόσμου. Ήταν ένας ευτυχημένος γάμος, «που αληθινά έγινε στους ουρανοί», καθώς έλεγε ένας σύγχρονος συγγραφέας. Όμως έληξε απότομα σε διάστημα λιγότερο από τέσσερα χρόνια. Γιατί στις αρχές του 1307 πέθανε στη Θεσσαλονίκη ο Δεσπότης Ιωάννης.⁴

Η Ειρήνη ήταν μόνο δεκαέξι ετών. Κλονίστηκε. Ο μορφωμένος πατέρας της της έγραψε μια άτεγκτη και υπολογισμένη επιστολή παρηγοριάς. Είχε περισσότερο την πρόθεση να επιδείξει τη ρητορική του δεινότητα παρά να παρηγορήσει τη δυστυχημένη και αμήχανη κόρη του. Γιατί δεν την καταλάβαινε και θεωρούσε τη νωπή και απαρηγόρητη θλίψη της ως ένδειξη αδυναμίας. Ένωθε περήφανος να την προσφωνεί βασίλισσά του και να την διαβεβαιώνει πως ολόκληρη η πόλη, από την παλατιανή οικογένεια μέχρι και τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, συμμερίζονταν τη θλίψη της. Της υπενθύμισε ότι είχε τιμήσει εξαιρετικά την οικογένειά της· δεν θα έπρεπε τώρα να τους απογοητεύσει υπερβαίνοντας τα όρια του τραγικού της ρόλου. Θα έπρεπε, για να μιλήσουμε με σύγχρονους όρους, να γίνει συνεργάσιμη. Γιατί είχε αποτραβηχτεί σε μια νοσηρή απομόνωση από την κοινωνία, ακόμα και από τους γονείς της, ενώπιον των οποίων αρνιόταν να εμφανιστεί με το πέπλο της χηρείας της. Αυτό που δεν κατάφερε να βρει ήταν η εγκαρτέρηση· η υπομονή να αντέξει και να κατανικήσει τη μελαγχολική μοίρα που της είχε επιβληθεί. Έπρεπε να θυμηθεί πως ήταν καθήκον της να τιμήσει και να υπακούσει τους γονείς της, αντί να κλείνεται στον εαυτό της και να μην δέχεται καμιά συμβουλή ή παρηγοριά απ' αυτούς.⁵

Δεν μπορούσε να ξαναπαντρευτεί χωρίς προηγούμενος να

4. Pachymeres, *De Andronico Palaeologo*, II, σελ. 289, 377-9· Nikephoros Gregoras, *History, Byzantina Historia*, έκδ. L. Schopen, I, σελ. 241 (CSHB), που υπαινίσσεται ότι ο Χούμνος παραπλάνησε με κολακείες και ραδιουργίες το στρατό του αυτοκράτορα. Περί του Ιωάννου Παλαιολόγου που γεννήθηκε στα 1286, δεξ PLP, IX, no. 21475.

5. Nikephoros Chumnos, *Letter of Consolation to his daughter*, εκδ. J.F. Boissonade, *Anecdota Graeca e Codicibus Regiis*, I (Paris, 1829), σελ. 293-305· MPG, CXL, cols. 1437-49. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos*, σελ. 102-3.

χάσει το βαθμό και να ντροπιάσει έτσι την αυτοκρατορική οικογένεια· προοπτική η οποία ήταν αποκρουστική για τον πατέρα της. Φαινόταν πως ήταν καταδικασμένη, τόσο νέα καθώς ήταν, να περάσει τις μέρες της ως μια ευπειθής χήρα κόρη, ως το καύχημα των γονιών της, ζώντας σύμφωνα με τον επίκτητο τίτλο της βασίλισσας. Δεν μαθαίνουμε πόσο κράτησε η απομόνωση και η θλίψη της. Όμως στο τέλος, προς μεγάλη απογοήτευση του πατέρα της, πήρε την απόφαση να ακολουθήσει το δρόμο της αδελφής της και να γίνει νύφη του Χριστού. Ο άνθρωπος που την επηρέασε σε μεγάλο βαθμό γι' αυτή της την απόφαση, ήταν ένας μοναχός, φίλος της οικογένειάς της, που ονομαζόταν Θεόληπτος. Ήταν γεννημένος για πνευματικός ηγέτης και είχε διοριστεί Επίσκοπος Φιλαδελφείας στη Μικρά Ασία το 1283. Είχε υποστεί διωγμούς για την ανοιχτή του αντίθεση στην επιβεβλημένη ένωση της βυζαντινής εκκλησίας με τη Ρώμη κατά τη δεκαετία του 1270. Είχε γίνει κάτι σαν ήρωας με τους αγώνες του για την υπεράσπιση της έδρας του της Φιλαδελφείας εναντίον των καταπατητών Τούρκων στα 1310. Ο αυτοκράτορας τον θαύμαζε πολύ, και ήταν εξομολόγος και πνευματικός πολλών δυνατών και γνωστών ατόμων στην Κωνσταντινούπολη. Ο Θεόληπτος ήταν ένας φλογερός μυστικός με αγάπη για τη μοναστική ζωή την οποία είχε ενστερνισθεί όταν ήταν είκοσι πέντε ετών, εγκαταλείποντας τη νεαρή και κλαμένη σύζυγό του και αφήνοντάς την να ζήσει για πολλά χρόνια μέσα στην άτεκνη χηρεία της. Ίσως η πώρωσή του του έδινε τη δυνατότητα να καταλαβαίνει τη μοναξιά της νεαρής Ειρήνης που τόσο απότομα είχε στερηθεί τη μόνη αγάπη της ζωής της. Βοήθησε στο να την πείσει πως η σωτηρία της βρισκόταν στο γεγονός της αφιερώσεώς της στο Θεό και στην απάρνηση εκ μέρους της του κόσμου και κάθε μεγαλοπρέπειας που αυτός της είχε υποσχεθεί μέσω του γάμου της.⁶

Ο Θεόληπτος ήταν τελικά εκείνος που οδήγησε το βασανισμένο της πνεύμα στην ειρήνη και την ησυχία του μοναστηριού. Αυτός την έκειρε μοναχή, κόβοντας «τους πλούσιους χρυσαφένιους της βοστρύχους» με τα ίδια του τα χέρια και

6. Περί του Θεόληπτου, δεσ PLP, IV, no. 7509.

δεχόμενος τους μοναχικούς της όρκους για πτωχεία, αγνότητα και υπακοή. Ως πνευματικός της πατέρας, της έγγραψε ένα μάλλον αυστηρό γράμμα για τα προβλήματα και τις ευθύνες που θα αντιμετώπιζε στη νέα της κλήση.⁷ Από την αρχή, ωστόσο, η Ειρήνη κατέστησε σαφές πως η μοναστική της ζωή θα υπέκειτο στη δική της ερμηνεία των κανονισμών και θα περνούσε μέσα σε ένα μοναστήρι το οποίο θα είχε ιδρύσει με δικά της έξοδα. Έπεισε τους γονείς της να συνεισφέρουν, μολονότι είχε η ίδια μεγάλη περιουσία. Διέθεσε κάποια από τα πλούτη της για την ανακούφιση απόρων και την καταβολή λύτρων για απελευθέρωση αιχμαλώτων πολέμου. Τα υπόλοιπα τα αφιέρωσε στην ανοικοδόμηση και την ανακαίνιση ενός εγκαταλελειμμένου μοναστηριακού κτιρίου όχι μακριά από τη Μεγάλη Εκκλησία της Αγίας Σοφίας. Το αφιέρωσε στο Φιλάνθρωπο Χριστό. Ήταν αρκετά συνηθισμένη πρακτική για τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας ή για τους ευγενείς στο Βυζάντιο να προικοδοτούν ή να ανοικοδομούν μοναστικά ιδρύματα και να γίνονται γνωστοί μετέπειτα ως ιδρυτές (κλήτωρ ή κτητόρισα). Επειδή δεν υπήρχαν καθιερωμένα τάγματα μοναχών ή μοναστριών, ο κλήτωρ ήταν αυτός που συνέτασσε τους κανόνες ή το τυπικό του νέου καθιδρύματος. Διασώζεται μόνο ένα απόσπασμα από το *Τυπικό* της Ειρήνης για το μοναστήρι της του Φιλανθρώπου Χριστού, αρκετό όμως για να μας δώσει μια σαφή εικόνα της θέσης που είχε η ίδια σ' αυτό. Αναφέρεται στον εαυτό της ως ευλαβής βασίλισσα Ειρήνη Λασκαρίνα Παλαιολογίνα, γνωστή ως Ευλογία αφότου έγινε μοναχή, γιατί αυτό ήταν το όνομα που διάλεξε, όταν πήρε το «άγιον και αγγελικόν σχήμα» της μοναχής. Παραδέχεται την υποχρέωσή της στους γονείς της. Όμως κατά τα άλλα οι κανόνες που θεοπίστηκαν για τη διαγωγή στο γυναικείο μοναστήρι της, είναι δικοί της, μολονότι είναι βασισμένοι σε προηγούμενους. Ίσως να είχε λάβει το όνομα Ευλογία εις ανάμνηση της θείας

7. S. Salaville, «Une lettre et un discours inédits de Théolepte de Philadelphie», REB, v (1947), 101-15· Hero, «The unpublished letters», III, 6-31. Δες επίσης Theodore Hyrtakenos, Letters, έκδ. J.F. Boissonade, Anecdota Graeca, I, (Paris, 1829), σελ. 287.

του μακαρίτη του συζύγου της, της αδελφής του Μιχαήλ του Η', η οποία είχε κοπιάσει και υποφέρει υπερασπιζόμενη την ορθόδοξη πίστη της.⁸

Εικάζεται πως εγκαινίασε το μοναστήρι της γύρω στα 1312. Δεν μπορεί να ήταν πάνω από είκοσι ενός ετών. Αυτό ακριβώς το γεγονός αποτελεί μέτρο του σεβασμού που ενέπνεε ως πλούσια με αυτοκρατορική συγγένεια πριγκίπισσα και με εντυπωσιακές οικογενειακές διασυνδέσεις, αφού σε μια τόσο νεανική ηλικία είχε την ικανότητα να επιβάλει τη θέλησή της σε μια ολόκληρη αδελφότητα. Γιατί αναμφίβολα αισθανόταν πως είχε την ευθύνη της μονής ως ηγουμένη της. Τόνιζε το γεγονός ότι ήταν ένα κοινόβιο, μια κοινοβιακή αδελφότητα μοναστριών που είχαν τα πάντα από κοινού, που λάτρευαν, προσεύχονταν, έτρωγαν και ζούσαν μαζί κάτω από τη φροντίδα και την επίβλεψή της. Ωστόσο αυτό που το απόσπασμα από το *Τυπικό* της δεν αποκαλύπτει, είναι πως το μοναστήρι του Χριστού Φιλανθρώπου τελούσε υπό ένα ασυνήθιστο καθεστώς, πως ήταν δηλαδή ένα μεικτό μοναστήρι μοναχών και μοναστριών, που ζούσαν χωριστά και στεγάζονταν σε χωριστά αν και παρακείμενα κτίρια. Τέτοια καθιδρύματα καταδικάζονταν από καιρού εις καιρόν ή ακόμα και απαγορευόταν η λειτουργία τους από την Εκκλησία. Έγιναν αποδεκτά και πάλι το δέκατο τρίτο και δέκατο τέταρτο αιώνα. Ο πουργιανός πατριάρχης Αθανάσιος, που βρισκόταν στην ενεργό δράση την εποχή της Ευλογίας, δεν τα ενέκρινε. Ωστόσο ίδρυσε ο ίδιος δυο μεικτά μοναστήρια, το ένα από τα οποία βρισκόταν στην περιοχή του Ξερόλοφου, στην Κωνσταντινούπολη. Ένα από τα πλεονεκτήματά τους ήταν ότι η οικογένεια του ιδρυτή είχε τη δυνατότητα να ζήσει τη θρη-

8. Ph. Meyer, «Bruchstücke zweier typικά κτητορικά, BZ, IV (1895) 45-58 (κείμενο: 48-9). R. Janin, «Les monastères du Christ Philanthrope à Constantinople», REB, IV (1946), 135-62. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I: Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, III: Les églises et les monastères*, 2η έκδ., (Paris, 1969), σελ. 541-2. R. Trone, «A Constantinopolitan Double Monastery of the fourteenth century: The Philanthropic Saviour», *Byzantine Studies/Etudes Byzantines*, X, (1983), 81-7. Περί της Ειρήνης-Ευλογίας, αδελφής του Μιχαήλ Η', δες σελ. 33-40.

σκευτική της ζωή σε κοντινά καταλύματα, όπως επρόκειτο να γίνει και με τους γονείς της Ευλογίας, όταν έδωσε ο καθένας τους τους μοναχικούς όρκους στα 1320.⁹ Η κόρη τους, η βασίλισσα Ευλογία όπως προσαγορευόταν, ήταν η κτητόρισσα και η προστάτιδα του κοινού ιδρύματος. Ο Θεόληπτος Φιλαδελφείας παρέμεινε πνευματικός της καθοδηγητής, μολονότι βρισκόταν συχνά μακριά από την Κωνσταντινούπολη διακονώντας το πολιορκημένο του ποίμνιο στη Μικρά Ασία. Τη συμβούλευε μέσω επιστολών, μέθοδος για την οποία αυτή παραπονοιόταν πως δεν ήταν καθόλου το ίδιο με το να ακούει άμεσα τις συμβουλές του και να παρηγορείται με το ζωντανό λόγο του. Νέα όπως ήταν, η Ειρήνη-Ευλογία οργάνωσε το μοναστήρι της με αυστηρή και ζηλωτική ικανότητα. Ακόμα και ο Θεόληπτος, που ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος στα χρόνια και πολύ πιο έμπειρος, την προσφώνουσε *καθηγουμένη*. Ποτέ, ωστόσο, δεν ισχυρίστηκε πως η δικαιοδοσία της επεκτεινόταν επίσης και στους παρακείμενους μοναχούς. Κι αυτοί επίσης τελούσαν υπό την πνευματική καθοδήγηση του Θεόληπτου· και αυτός ετοίμαζε κηρύγματα και ομιλίες τόσο για τους μοναχούς όσο και για τις μοναχές. Ήταν ένας αυστηρός πνευματικός, ιδιαίτερα για τους μοναχούς, των οποίων τη χαλαρή και κακή διαγωγή συνήθιζε να επικρίνει δριμύτητα.¹⁰

Η μονή έγινε σύντομα ευρύτερα γνωστή. Ήταν χτισμένη, όπως ανέφερε λεπτομερώς η κτητόρισσά της, σύμφωνα με το μεγαλοπρεπές ύφος που άρμοζε σε ένα αυτοκρατορικό ίδρυμα, όχι, όπως έλεγε, εξαιτίας της αγάπης της για την πολυτέλεια αλλά γιατί η αρετή έρχεται ευκολότερα σε ένα καλά διευθετημένο περιβάλλον. Λέγεται πως πριν πεθάνει υπήρχαν περισσότερες από εκατό μοναχές υπό τη φροντίδα της.¹¹ Διαιρούνταν σε δύο κατηγορίες: τις μητέρες και τις αδελφές. Οι μητέρες ήταν αφιερωμένες στην προσευχή και στις ιερές ακολουθίες· οι αδελφές ασχολούνταν με τις εσωτερικές οικιακές υποθέσεις της αδελφότητας. Στις πρεσβύτερες μοναχές επιτρεπόταν ευκαιρι-

9. Trone, «A Constantinopolitan Double Monastery».

10. Laurent, «Une princesse byzantine», 52-4.

11. Gregoras, *History*, XXIX, 22: III, σελ. 238-9.

ακά η έξοδος πέρα από τα τείχη της μονής, για να επιτελέσουν φιλανθρωπικά έργα. Ο Θεόληπτος συνέστηνε πράγματι επισκέψεις σε αρρώστους και φυλακισμένους υπό τον όρο να ήταν αυστηρά ρυθμισμένες. Η Ευλογία ως ηγουμένη δεχόταν επισκέπτριες στο δωμάτιό της κάθε Σάββατο και Κυριακή, όπου οι αριστοκράτισσες φίλες της την ενημέρωναν για τα τελευταία γεγονότα στην πόλη, ενώ ταυτόχρονα επιζητούσαν την πνευματική συμβουλή και ευλογία της. Ο πατέρας της επίσης ερχόταν να τη δει τα Σαββατοκύριακα και μέσω αυτού διατηρούσε επαφή με μερικούς από τους εξέχοντες άνδρες της εποχής, όπως ο λόγιος και ιστορικός Νικηφόρος Γρηγοράς και ο Μαθαίος, επίσκοπος Εφέσου από το 1329 μέχρι το 1351, που ο ίδιος ήταν μαθητής του Θεόληπτου. Γιατί το έβρισκε εξαιρετικά σκληρό να ζει τη ζωή της ολοκληρωτικά αποκομμένη από τον κόσμο και την αυλή.¹²

Ο Θεόληπτος την προειδοποίησε για τον κίνδυνο αυτών των συναντήσεων, υπενθυμίζοντάς της ότι, ως μοναχή, υποτίθεται πως έχει απαρνηθεί την οικογένεια και τους φίλους της. Το καθεστώς που είχε επιβάλει ωστόσο, ήταν αυστηρό. Ακολουθούσε απαράβατα τους κανόνες και συχνά ήταν αδιάλλακτη. Απαιτούσε απόλυτη υπακοή και υποταγή από τις μοναχές της και συχνά έχανε την υπομονή της με οποιονδήποτε παρεξέκλινε κάπως από τη σαφώς καθορισμένη αυτή πορεία. Ο Θεόληπτος συχνά τη συμβούλευε να ελέγχει την ευέξαπτη παραφορά και την ανυπομονησία της, και μερικές φορές αμφισβητούσε την κρίση της που καταδίκαζε πολύ γρήγορα όσους είχαν αντιστρατευτεί στη θέλησή της. Υπήρχαν στιγμές που ένιωθε υπερφορτωμένη από την ένταση της διοικήσεως. Είχε μια τριετή διαμάχη με τους δικηγόρους για να προστατεύσει την προίκα της από το ενδεχόμενο να την ιδιοποιηθούν. Το όλο ζήτημα διευθετήθηκε μόνο όταν ο πατέρας της ανέφερε προσωπικά στον αυτοκράτορα την αδικία. Έπειτα αρρώστησε και ανήγγειλε στο σύμβουλό της πως σκεφτόταν να εγκαταλείψει τη μονή και όλα τα καθήκοντα και τις ευθύνες, με σκοπό να

12. Choumnos, *Letters*, έκδ. Boissonade, *Anecdota Nova* (Paris, 1844), no. 163, σελ. 181-2. Hero, *A Woman's Quest*, σελ. 147-8.

αποσυρθεί στη μοναχική ειρήνη ενός ερημητηρίου. Ο Θεόληπτος τρομοκρατήθηκε και χωρίς καθυστέρηση της απαγόρευσε να ξαναβάλει ποτέ στο νου της μια τόσο παράλογη ιδέα.¹³

Τον υπάκουσε, μολονότι η μοίρα τής κατάφερε πολλά ακόμη χτυπήματα. Ο Θεόληπτος, που ήταν ο στυλοβάτης, αν όχι ο δημιουργός της πνευματικής της ζωής, ήταν ο μοναδικός άνθρωπος που μπορούσε να την κάνει να είναι υπάκουη, ταπεινή και με διάθεση μετανοίας. Πέθανε στη μακρινή Φιλαδέλφεια το 1322. Λίγο πριν από το θάνατό του, όταν ήταν πια πολύ γέρος, της έγραψε μια συγκινητική αποχαιρετιστήρια επιστολή.¹⁴ Τον Ιανουάριο του 1327 πέθανε ο πατέρας της Νικηφόρος Χούμνος ως μοναχός πια Ναθαναήλ, σε ένα μοναστήρι κοντινό προς αυτό στο οποίο εκείνη είχε αποσυρθεί· σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα πέθανε και η μητέρα της στα χέρια της κόρης της, ως μοναχή, στο δικό της μοναστήρι. Για άλλη μια φορά ένωσε χαμένη και απροστάτευτη. Θρηνούσε την απώλεια των δύο πατέρων της, του φυσικού και του πνευματικού. Όμως ήταν η απώλεια του Θεόληπτου, ο οποίος συχνά την αποκαλούσε θυγατέρα του εν Χριστώ, που τη συγκίνησε πιο βαθιά.¹⁵ Έπειτα, στα 1332 πέθανε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Β', τον οποίο πάντοτε σεβόταν ως πεθερό της. Έγινε για άλλη μια φορά θύμα της κατάθλιψης και της απόγνωσης που είχε δοκιμάσει την εποχή που είχε μείνει, νέα

13. Την είχε προικίσει ο πατέρας της τόσο καλά ώστε δεν θεώρησε απαραίτητο να επιδείξει επιπλέον μέριμνα γι' αυτή στη διαθήκη του, μολονότι αναφέρεται σ' αυτήν ως «αγαπητή του βασίλισσα». Choumnos, Testament, έκδ. Boissonade, *Anecdota Graeca*, II, σελ. 314-30. Verpeaux, Nicéphore Choumnos, σελ. 105-6. Laurent, «Une princesse byzantine», 55-8. Hero, «Irene-Eulogia», 124-5.

14. Laurent, «Une princesse byzantine», 58. Hero, «The unpublished letters», IV (1987), 1-17. Ο Νικηφόρος Χούμνος, ο πατέρας της Ευλογίας κατά παράκλησή της έγραψε έναν μακρύ επιτάφιο λόγο για το Θεόληπτο, έκδ. Boissonade, *Anecdota Graeca*, V (Paris, 1823), σελ. 183-239. Verpeaux, Nicéphore Choumnos, σελ. 97.

15. Ο Ματθαίος, Επίσκοπος Εφέσου, έγραψε για να την παρηγορήσει για το θάνατο του Θεόληπτου. L. Previale, «Due Monodie inedite di Matteo di Efeso», BZ, XLI (1941), 4-34 (text: 26-31). Hero, *A Woman's Quest*, επιστολή αρ. 7. Verpeaux, Nicéphore Choumnos, σελ. 67-8.

ακόμη, χήρα. Ήταν περίπου σαράντα ετών. Αυτό που χρειαζόταν και της έλειπε πάνω απ' όλα ήταν η συνεχής υποστήριξη και η φιλία ενός πνευματικού πατέρα, τέτοιου όπως ο μακαρίτης ο Θεόληπτος.

Βρήκε έναν στο πρόσωπο ενός νεότερου μοναχού, του οποίου το καταφύγιο βρισκόταν στα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης και όχι μίλια μακριά στις επαρχίες. Η Ευλογία είχε πολλές φορές παραπονεθεί στο Θεόληπτο για το πόσο δυσάρεστο ήταν να αναγκάζεται να του αποκαλύπτει την ψυχή της μέσω της αλληλογραφίας. Σύντομα όμως έμελλε να ανακαλύψει πως και ο νέος της αυτός σύμβουλος προτιμούσε κάτι τέτοιο. Στην αρχή έδειχνε διστακτικότητα να αποδέχεται τις προσκλήσεις της. Ίσως και να τη φοβόταν. Θα πρέπει να είχε τη φήμη αριστοκράτισσας και αυταρχικής ηγουμένης. Ο μοναχός αυτός φαίνεται πως καταγόταν από τη Θεσσαλονίκη, όπου η οικογένεια της Ευλογίας είχε κεκτημένα δικαιώματα. Δεν γνώρισε ποτέ προσωπικά το Θεόληπτο και το όνομά του παραμένει άγνωστο. Όμως έχουν διασωθεί τα κείμενα από 22 επιστολές, 14 δικές του και 8 της Ευλογίας, γραμμένες όλες στο διάστημα των δώδεκα μηνών του έτους 1334-35.¹⁶ Συγκαταλέγονται μεταξύ των πιο προσωπικών, ενδόμυχων και εμπιστευτικών κειμένων όλης της βυζαντινής γραμματείας. Το περιεχόμενο ορισμένων είναι περισσότερο διανοουμενίστικο παρά πνευματικό. Στα κατοπινά χρόνια η Ευλογία εμφανίζεται να έχει αναπτύξει ένα ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία, αυτό δηλαδή που οι μοναχοί του Βυζαντίου συνήθιζαν να αποκαλούν «θύραθεν σοφία» ειδωλολατρικής ή «ελληνικής» παιδείας, για να τη διακρίνουν από την «ιερή σοφία» του πνεύματος. Ο πατέρας της υπήρξε πρωτόπυργος στην αναβίωση της σπουδής της αρχαίας ελληνικής γραμματείας που ενθαρρυνόταν από τον ευλαβέστατο χριστιανό αυτοκράτορα Ανδρόνικο τον Β'. Μερικοί μοναχοί και εκκλησιαστικοί ηγέτες πίστευαν πως το χάσμα ανάμεσα στην έσωθεν και την θύραθεν σοφία μπορούσε νουνεχώς να γεφυρωθεί χωρίς να παραβιασθούν τα χριστιανικά δόγματα. Άλλοι ένιωθαν πως τέτοιες διανοουμενίστικες ενασχολήσεις αποτελούσαν

16. Εκδ. και μετφ. από Hero, *A Woman's Quest*.

κίνδυνο για μια χριστιανική ψυχή και πως είχε παραγίνει το κακό. Μετά το θάνατο του Ανδρόνικου διαμορφώθηκε μια αντίδραση, η οποία επρόκειτο να κορυφωθεί με το θρίαμβο των προμάχων της ανόθευτης έσωθεν σοφίας των εξ αποκαλύψεως αληθειών του χριστιανισμού. Στα 1334, ωστόσο, η σπουδή της κοσμικής ειδωλολατρικής ελληνικής λογοτεχνίας και φιλοσοφίας ήταν ακόμη επιτρεπτή, ακόμα και για μοναχούς και μοναχές. Ο Θεόληπτος Φιλαδελφείας δεν τη συμπαθούσε και πολύ. Ο νέος φίλος και σύμβουλος της Ευλογίας, ωστόσο, ήταν ο ίδιος τόσο διανοούμενος όσο και μοναχός, και την ενθάρρυνε στις μελέτες της της κληρονομιάς της ελληνικής λογοτεχνίας.

Η Ευλογία είχε κληρονομήσει τη βιβλιοθήκη του πατέρα της. Ο νέος της σύμβουλος τη χαρακτηρίζει ως την πολυμαθέστερη και πιο καλλιεργημένη γυναίκα της εποχής της, προικισμένη με τη σοφία ενός άνδρα, πράγμα που αποτελούσε μεγάλο έπαινο στη βυζαντινή κοινωνία.¹⁷ Μεγαλοποιούσε τα πράγματα. Η ίδια είχε συνείδηση της αδυναμίας της να εκφράσει τις σκέψεις της σαφώς· και οι επιστολές της αποκαλύπτουν συχνότατα την ατελή γνώση της φιλολογικής ελληνικής γραμματικής και του συντακτικού. Εντούτοις, συμεριζόταν το ενδιαφέρον του σοφού συμβούλου της γι' αυτό που μπορεί να ονομασθεί ανθρωπιστικές σπουδές. Πριν γίνει μοναχός είχε γράψει μια πραγματεία υπεραμυνόμενος της ελληνικής παιδείας εναντίον των δυσφημιστών της, και της τη δάνεισε υπό τη μορφή σχεδίου. Η Ευλογία γοητεύτηκε μ' αυτήν και, αφού δεν ήταν πλούσιος, υποσχέθηκε να του στέλνει κάθε τόσο χαρτί και χρήματα για την αντιγραφή και άλλων έργων του. Θα του έστελνε επίσης βιβλία, τόσο ιερά όσο και κοσμικά, από τη συλλογή της και ένα αντίγραφο του καταλόγου που είχε εκπονήσει γι' αυτά. Είναι προφανές πως ήταν τόσο προστάτιδα όσο

17. Εκδ. Hero, *A Woman's Quest*, nos 2 και 10. Ο Ματθαίος Εφέσου εγκωμιάζε επίσης το απαράμιλλο βάθος της σοφίας της και το εύρος των γνώσεών της. D. Reinsch, εκδ., *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174* (Berlin, 1974) αρ. 32, σελ. 136. Δες Σ.Ι. Κουρούσης, Μανουήλ Γαβαλάς, I (Αθήνα, 1972), σελ. 188-91, 234-6, 254-6.

και μαθήτριά του.¹⁸

Διατηρούσαν μια περίεργη σχέση. Η γενναιοδωρία της τον έφερνε σε αμηχανία καθώς και τα άφθονα εγκώμιά της για τις επιστημονικές και πνευματικές αρετές του. Η πεποίθησή του πως ένα μέρος της ελληνικής παιδείας ενδέχεται να σχετίζεται με την έσωθεν σοφία του χριστιανισμού, ίσως να της θύμιζε περισσότερο το φυσικό της πατέρα παρά τον τέως πνευματικό καθοδηγητή της.¹⁹ Η σωζόμενη αλληλογραφία τους, ωστόσο, κάνει πολύ περισσότερους υπαινιγμούς στα αγιογραφικά κείμενα παρά στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Τον ενοχλούσε με τις επανειλημμένες προσκλήσεις της να την επισκεφτεί, αφού το κανονικό δίκαιο της απαγόρευε να αφήσει τη μονή της παρεκτός σε περίπτωση έσχατης ανάγκης, όπως ήταν η αρρώστια ή ο θάνατος ενός στενού της συγγενή. Το καθήκον της ήταν να παραμένει εντός των τειχών του μοναστηριού της και να διακονεί τις μοναχές της, ακόμα και στις πιο ταπεινές δουλειές του νοικοκυριού, καθώς και να παρακολουθεί την πνευματική τους πρόοδο και σωτηρία. Η Ευλογία έκανε ό,τι απαιτείτο εκ μέρους της σε τέτοια ζητήματα· όμως επιθυμούσε διακαώς να αποσπά την ιδιαίτερη προσοχή του πνευματικού της καθοδηγητή. Τον παρακάλεσε να την επισκέπτεται τακτικά έξι φορές το χρόνο. Κάπως απρόθυμα ικανοποίησε το αίτημά της τουλάχιστον δύο φορές, μολονότι τη στενοχωρούσε με την επιμονή του πως θα έπρεπε να συναντιούνται και να συνομιλούν παρουσία κάποιου άλλου, γηραιότερου μοναχού. Προτιμούσε να τη συμβουλευεί κρατώντας κάποια απόσταση, μέσω της αλληλογραφίας. Οι επιστολές του, που εκτείνονται σε ένα διάστημα όχι μεγαλύτερο από δώδεκα μήνες, αφήνουν την εντύπωση πως, ενώ η Ευλογία εκτελούσε ευσυνείδητα τα καθήκοντά της ως ηγουμένη και αναμφίβολα είχε ωριμάσει πνευματικά, η ιδιοσυγκρασία της δεν είχε αλλάξει και πολύ. Ο Θεόκλητος την τιμωρούσε συχνά για την ισχυρογνωμοσύνη

18. Έκδ. Hero, *A Woman's Quest*, αρ. 5, 8, 9, 10, 12. Hero, «Irene-Eulogia», 130-40.

19. Έκδ. Hero, *A Woman's Quest*, nos. 6 και 7· Laurent, «La directior spirituelle», 60-2.

της, την υπεροπτικότητα και την έλλειψη υπομονής και ανεκτικότητας. Ο νέος της σύμβουλος διέγινωσε σ' αυτήν τα ίδια σφάλματα. Κατέκρινε το γεγονός πως έχανε την ψυχραιμία της με τις μοναχές της και δεν φύλαγε τη γλώσσα της αντί ήρεμα και λογικά να τις νουθετεί.²⁰ Η Ευλογία, καθώς φαίνεται, δεν μπορούσε να λησμονήσει πως είχε παντρευτεί κάποιον της αυτοκρατορικής οικογένειας. Δεν ήταν μόνο η κτητόρισσα, η προστάτιδα και η ηγουμένη μιας πλούσιας και επιτυχημένης μονής. Ήταν πάντα και μέχρι το θάνατό της η βασίλισσα Παλαιολογίνα, μια πριγκίπισσα ιδίω δικαιώματι, που είχε διαρκώς στο νου της το τι θα μπορούσε να είχε γίνει, αν ο πολύκλαυστος σύζυγός της ζούσε ακόμη. Παραπονιόταν πως, όταν έβγαινε από το μοναστήρι της, το αυτοκρατορικό της αξίωμα της υπαγόρευε πως θα έπρεπε να συνοδεύεται από μια ακολουθία ανδρών και αλόγων, την οποία δεν μπορούσε να έχει. Και οι δύο πνευματικοί της καθοδηγητές πίστευαν πως ήταν πολύ προσκολλημένη στους οικογενειακούς δεσμούς και στην κοινωνική της θέση.

Η αλληλογραφία της με το δεύτερο καθοδηγητή της κατά το έτος 1334-5, αντάλλαχτηκε σε μια περίοδο πολιτικής και εκκλησιαστικής γαλήνης πριν από το ξέσπασμα της καταιγίδας. Η καταιγίδα ξέσπασε το 1341, όταν πέθανε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Γ' ο Παλαιολόγος. Η άνοδός του στο θρόνο ήταν αποτέλεσμα ενός εμφυλίου πολέμου. Ο θάνατός του προκάλεσε μια δεύτερη υποτροπή της ίδιας ασθένειας. Ο γιος και διάδοχός του Ιωάννης ο Ε' ήταν μόλις εννέα ετών. Η χήρα του, η Άννα της Σαβοΐας, υποστηριζόμενη από τον πατριάρχη, αντιστάθηκε στην αξίωση του στενότερου φίλου και συμβούλου του μακαρίτη του συζύγου της, του Ιωάννη Καντακουζηνού, να ενεργεί ως αντιβασιλέας. Ο Καντακουζηνός πήρε τα όπλα και μετά από εξάχρονο πόλεμο έγινε κύριος της Κωνσταντινούπολης και αυτοκράτορας ως Ιωάννης ο Στ'. Ο νεαρός αυτοκράτορας Ιωάννης ο Ε' έγινε γαμπρός του. Ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος προκάλεσε τεράστιες ζημιές στην κοινωνική και οικονομική διάρθρωση της αυτοκρατορίας. Προκάλεσε επίσης βαθιά θρη-

20. Έκδ. Hero, *A Woman's Quest*, nos. 18 και 19.

σκευτική διχόνοια. Πιθανώς μόνο στο Βυζάντιο μια τέτοια χυδαία διαμάχη για πολιτική και δυναστική ισχύ μπορούσε να προσλάβει θεολογική διάσταση σε μια διαφωνία περί της φύσεως του Θεού και της θεώσεως του ανθρώπου. Στους μοναστικούς κύκλους, και ιδιαίτερα στο Άγιον Όρος, υπήρξε μια αναγέννηση της εσωτερικής πνευματικότητας και του μυστικισμού στις αρχές του δεκάτου τετάρτου αιώνα. Το κίνημα αυτό έβαινε παράλληλα και συχνά σε αντίθεση με τη νέα αναγέννηση της ελληνικής ή κλασικής παιδείας, που την υποστήριζαν άνθρωποι τέτοιοι όπως ο πατέρας της Ευλογίας. Οι θιασώτες του ήταν γνωστοί ως ησυχαστές, γιατί η εμπειρία που είχαν των μυστηρίων του Θεού βιώνονταν κατά κύριο λόγο στην κατάσταση της ησυχίας. Η διδασκαλία των ησυχαστών διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον μοναχό Γρηγόριο Παλαμά (1296-1359). Η εκκλησία και η κοινωνία διαιρέθηκαν ανάμεσα στους παλαμίτες και τους αντιπαλαμίτες. Ο Παλαμάς είχε επηρεασθεί σε μεγάλο βαθμό από τα γραπτά του πρώτου σοφού συμβούλου της Ευλογίας, του Θεόληπτου Φιλαδελφείας. Ο φιλόδοξος αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός απολάμβανε της φιλίας και της υποστηρίξεώς του. Ο πατριάρχης καταδίκασε αυτόν και όλα τα έργα του ως αιρετικά. Ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος χρωματίστηκε έτσι εν μέρει από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των αντίπαλων φατριών, των παλαμιτών εναντίον των αντιπαλαμιτών, των οπαδών του Καντακουζηνού εναντίον των νομιμοφρόνων της οικογένειας των Παλαιολόγων. Το 1351, μετά το θρίαμβο του Καντακουζηνού και το διορισμό ενός νέου πατριάρχη, μια εκκλησιαστική σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη διακήρυξε πως η διδασκαλία και η πρακτική των ησυχαστών ήταν απόλυτα σύμφωνη με την Ορθοδοξία. Ο Παλαμάς, που πέθανε το 1359, ανακηρύχτηκε άγιος εννέα χρόνια αργότερα.²¹

Η τεράστια επιρροή του ως πνευματικού ηγέτη και αγίου έθεσε τέρμα στις ανιχνευτικές απόπειρες των μοναχών και των

21. J. Meyendorff, *Introduction à l' étude de Grégoire Palamas* (Paris, 1959), σελ. 141-53. D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453* (Cambridge, 1993), σελ. 210-14, 232-4.

λαϊκών στα καινούργια και επικίνδυνα ύδατα του ανθρωπισμού. Γιατί ο Παλαμάς και οι ησυχαστές οπαδοί του συχνότατα και έντονα καταδίκαζαν τη σπουδή της ελληνικής ή ειδωλολατρικής λογοτεχνίας. Φυσικά αυτό δεν ήταν δουλειά των μοναχών. Οι μοναχοί θα έπρεπε να περιοριστούν στην ανάγνωση των εξ αποκαλύψεως αληθειών των Γραφών και των Πατέρων της Εκκλησίας. Στα 1334-5, στο χρόνο δηλαδή της αλληλογραφίας της Ευλογίας με το δεύτερο πνευματικό της καθοδηγητή, η καταιγίδα δεν είχε ξεσπάσει ακόμη. Δεν είχαν χαραχτεί τόσο έντονα οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στους ανθρωπιστές και τους μυστικούς. Ο ίδιος ο πνευματικός της, αν και ήταν κατά κάποιο τρόπο ένας κλασικός μελετητής, θεολογικά ήταν ησυχαστής. Αυτό που οδήγησε την πριγκίπισσα Ευλογία στο αντιπαλαμικό στρατόπεδο, ήταν η οικογενειακή της αφοσίωση στον οίκο των Παλαιολόγων, μέσα στον οποίο είχε φυσικά παντρευτεί. Δεν μπορούσε παρά να αντιπαθεί τον Ιωάννη Καντακουζηνό ως νεόπλουτο και σφετεριστή. Οι κορυφαίοι θεολογικοί αντίπαλοι του Παλαμά και των ησυχαστών βρήκαν έναν εύγλωττο και ισχυρό σύμμαχο στο πρόσωπο της Ευλογίας. Ο Παλαμάς, με έναν όχι και τόσο άγιο τρόπο, καταφέρθηκε βιαίως εναντίον της, υποτιμώντας την και ονομάζοντάς την «Χούμναινα» και όχι Παλαιολογίνα, λέγοντας πως ήταν μια «ασήμαντη γυναίκα που είχε περιβληθεί κάποια εξουσία», και πως συμπεριφερόταν σαν να ήταν πραγματική αυτοκράτειρα. Οι αντιπαλαμίτες ηγέτες από την άλλη πλευρά, ιδιαίτερα ο μοναχός Γρηγόριος Ακίνδυνος και ο φίλος της και ιστορικός Νικηφόρος Γρηγοράς, δεν μπορούσαν να μιλήσουν πολύ επαινετικά γι' αυτήν. Έδωσε άσυλο στον Ακίνδυνο όταν αυτός καταδιωκόταν. Ο Γρηγοράς τη χαρακτηρίζει «αληθινή πριγκίπισσα» τόσο στο χαρακτήρα όσο και στη σοφία. Φαίνεται πως υπεραμυνόμενη του διπλού αγώνα της δυναστείας των Παλαιολόγων και της αληθινής Ορθοδοξίας κατά των παλαμιτών «αιρετικών», η βασίλισσα Ευλογία βρήκε τελικά μια πληρότητα μεγαλύτερη και πιο ικανοποιητική από την κουραστική ενδοσκόπηση του εαυτού της και τα μικροπροβλήματα της αδελφότητάς της, με τα οποία είχε ενοχλήσει τους πνευματικούς της

καθοδηγητές.²²

Θα πρέπει να χάρηκε όταν ο σφετεριστής Ιωάννης Καντακουζηνός αναγκάστηκε να παραιτηθεί, το Δεκέμβριο του 1354, και ένας από την οικογένειά της των Παλαιολόγων, ο Ιωάννης ο Ε', ανέλαβε ως αυτοκράτορας την κληρονομιά του. Στην πολιτική διαμάχη ήταν με το μέρος των νικητών. Στη θρησκευτική έριδα έχασε. Ο Καντακουζηνός είχε προβλέψει κάτι τέτοιο, όταν ο φίλος του Γρηγόριος Παλαμάς εξελέγη μεταξύ των πατέρων της Ορθοδοξίας, το 1351. Η Ευλογία πέθανε λίγα χρόνια αργότερα. Αυτό που αυτή είχε καταγγείλει ως «αίρεση» του ησυχασμού, είχε τελικά υπερισχύσει. Η πεισματική επιμονή της να υπερασπισθεί τη δική της εκδοχή για την αλήθεια της Ορθοδοξίας εναντίον των πλανημένων παλαμιτών, της απέφερε κακομεταχείριση, χλευασμούς, ακόμα και διωγμούς. Η μάχη αυτή είχε ως συνέπεια να εξασθενήσει η υγεία της. Η τελευταία γνωστή πράξη της, στα τέλη του 1355, όταν ήταν σοβαρά άρρωστη, ήταν να μεταβιβάσει την κυριότητα μιας έγγειας περιουσίας που είχε κληρονομήσει, σε κάποιο μοναστήρι, στη Μακεδονία.²³ Πέθανε λίγο μετά, σε ηλικία εξήντα πέντε ετών. Ο φίλος της, ο ιστορικός και πολυμαθής Νικηφόρος Γρηγοράς, επιδοκίμασε τελικά τη στάση της προς ό,τι αυτή θεωρούσε ως αίρεση· και έγραψε ό,τι προσφυέστερο μπορούσε να περιλάβει ένα εγκώμιο προς αυτήν. Τη χαρακτήρισε ως «αληθινή βασίλισσα» διαποτισμένη με τη γνώση των Αγίων Γραφών και της θεολογίας, ως μοναδικό υπόδειγμα μοναστικής ζωής και ως τη μεγαλύτερη πρόμαχο των ιερών δογμάτων της Εκκλησίας. Αν είχε ζήσει περισσότερο ο Γρηγοράς, ένας έμπειρος συνθέτης επιταφίων, ενδέχεται να είχε γράψει εκτενέστερα, εγκωμιάζοντας τη μοναχή και την πριγκίπισσα την οποία τόσο πολύ θαύμαζε. Αναφέρει, ωστόσο, πως η αγία φήμη της Ειρή-

22. Gregoras, *History*, XXIX, 21: III, σελ. 238. Hero, «Irene-Eulogia», 140-4. Alice-Mary M. Talbot, «Blue-stocking nuns. Intellectual life in the convents of late Byzantium», στο *Okeanos: Harvard Ukrainian Studies*, VII (Essays Presented to Ihor Sevčenko), (Cambridge, Mass., 1984), 604-18.

23. A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean Prodrome sur le mont Ménéecce* (Paris, 1955), ap. 46, σελ. 142-4.

νης-Ευλογίας μεταξύ του λαού της Κωνσταντινούπολης ήταν τέτοια, ώστε οι προσκυνητές συνέρρεαν στον τάφο της για να απολαύσουν το μύρο της αγιότητάς της και να εκζητήσουν τις πρεσβείες της ώστε να ευλογηθούν με τη χάρη των θαυμάτων.²⁴ Η μόρφωσή της, όποια κι αν ήταν, χάθηκε μαζί της. Δεν άφησε τίποτα γραπτό εκτός από το *Τυπικό* της μονής της και από τις λίγες επιστολές της, στις οποίες αναζητούσε παραμυθία, βοήθεια και καθοδήγηση στην πνευματική της πρόοδο.

24. Gregoras History, XXIX, 21-4: III, σελ. 237-40. Laurent, «Une princesse byzantine», 58-9.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΕΙΡΗΝΗ ΑΣΕΝΙΝΑ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ, ΑΥΓΟΥΣΤΑ, 1347-1354

Μεταξύ των έξι παιδιών του αυτοκράτορα Μιχαήλ του Η', του ιδρυτή της Παλαιολόγειας δυναστείας, υπήρχε μια κόρη που ονομαζόταν Ειρήνη. Στα 1279 την πάντρεψαν με τον τότε τσάρο της Βουλγαρίας Ιωάννη Ασάν (Asen) τον Γ'. Του γέννησε ένα γιο, που ονομαζόταν Ανδρόνικος Παλαιολόγος Ασάν, ο οποίος με τη σειρά του απόχτησε δύο γιους και δύο θυγατέρες. Η μεγαλύτερη από τις κόρες του ήταν η Ειρήνη Ασένινα.¹ Τίποτα δεν είναι γνωστό για την παιδική της ηλικία. Μεγάλωσε πιθανώς στην Κωνσταντινούπολη, όπου ανήλθαν σε υψηλά αξιώματα της αυλής τα αδέρφια της Ιωάννης και Μανουήλ. Γύρω στα 1318 παντρεύτηκε τον Ιωάννη Καντακουζηνό, τον μετέπειτα αυτοκράτορα, που ήταν τότε είκοσι τριών ετών. Ήταν πλούσιος και φιλόδοξος. Είχε μεγαλώσει ως μοναχοπαίδι από τη χήρα μητέρα του Θεοδώρα, την οποία θαύμαζαν οι σύγχρονοί της για τη σύνεση, την ευθυκρισία και την επινοητικότητα της, καθώς επίσης για την εμπειρία της στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων και για την «ανώτερη της γυναικεία φύσεως δύναμη της σκέψης».² Η Θεοδώρα αναμφί-

1. Τα περισσότερα γεγονότα και οι πηγές που αναφέρονται στη ζωή της Ειρήνης, συγκεντρώνονται στο D.M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus)* (Washington, D.C., 1968), αρ. 23, σελ. 104-08· I. Božilov, *Familijata na Asenevci (1186-1460) Genealogija i Prosopografija* (Sofia, 1985), μέρος 2, αρ. 17, σελ. 307-11· PLP, v, αρ. 10935.

2. John Cantacuzene, *History*, έκδ. L. Schopen (CSHB, 1828-32), I, σελ. 125· Nikephoros Gregoras, *History. Byzantina Historia*, έκδ. L. Schopen (CSHB 1829-55), I, σελ. 530· II, σελ. 619.

βολα κανόνισε το γάμο του γιου της, έχοντας δει στην Ειρήνη Ασένινα μια νεαρή γυναίκα με χαρακτήρα και πνεύμα ισάξια με τα δικά της. Δεν απογοητεύτηκε. Τον καιρό του γάμου της ο σύζυγος της Ειρήνης κατείχε έναν σχετικά ταπεινό και καθαρά τιμητικό τίτλο, αφού αυτός και η οικογένειά του ήταν πασίγνωστοι στην αυλή. Αρχικά, το νεόνυμφο ζευγάρι έζησε στην Καλλίπολη (Καλλιούπολις) της Θράκης, όπου η οικογένεια των Καντακουζηνών είχε στην κατοχή της έγγειες ιδιοκτησίες.³

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός ήταν προσωπικός φίλος και συνομήλικος με το νεαρό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο, τον οποίο είχε αποκληρώσει ο παππούς του Ανδρόνικος ο Β' στα 1320, επειδή ο εγγονός του τον αποδοκίμαζε. Πολλοί από τη νεότερη γενιά της βυζαντινής αριστοκρατίας αισθάνθηκαν ότι είχε αδικηθεί και πως είχε έλθει εν πάση περιπτώσει η στιγμή ν' αλλάξουν αυτοκράτορα. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός έγινε η ηγετική φυσιογνωμία στην επανάσταση της *Jeunesse dorée*,* που υπεραμυνόταν του αγώνα του Ανδρόνικου του Γ' κατά του ηλικιωμένου και ανίκανου παππού του. Κατευθύνθηκε προς την Κωνσταντινούπολη αφήνοντας την Ειρήνη στην Καλλίπολη. Επρόκειτο να εξοικειωθεί σιγά σιγά με το γεγονός αυτή να μείνει πίσω και να κρατά το φρούριο, ενώ ο σύζυγός της κυνηγούσε αλλού την πραγματοποίηση των φιλοδοξιών του. Η κλίκα των αριστοκρατών επαναστατών και των απλών τυχοδιωκτών, τους οποίους συγκέντρωσε γύρω του, είχαν το αρχηγείο τους στην Ανδριανούπολη και στο Διδυμότειχο της Θράκης. Εκεί στα 1321 ενώθηκε μαζί τους ο νεαρός Ανδρόνικος, έχοντας ξεφύγει από τα νύχια του παππού του. Για παραπάνω από έξι χρόνια διεξαγόταν ένας μη συστηματικός εμφύλιος πόλεμος, ο οποίος διακοπτόταν από ανεφάρμοστες συμφωνίες και συμβιβασμούς, μέχρι που το Μάιο του 1328 ο γηραιός αυτοκράτορας αναγκάστηκε να παραιτηθεί, και έτσι ο εγγονός του έγινε ο μοναδικός αυτοκράτορας στην Κωνσταντι-

3. Περί του Ιωάννου (ΣΤ') Καντακουζηνού, δες Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, αρ. 22· PLP, v, αρ. 10973.

* Των «βουτυρόπαιδων». (Σημ. του μεταφρ.).

νούπολη ως Ανδρόνικος Γ'. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός πήρε την ανταμοιβή του. Αρνήθηκε να διοριστεί συναυτοκράτορας. Ήταν ευχαριστημένος αποδεχόμενος το αξίωμα και τον τίτλο του Μεγάλου Δομέστικου ή αλλιώς του αρχιστράτηγου. Η σύζυγός του Ειρήνη και η μητέρα του Θεοδώρα είχαν κι οι δύο παίξει ευγενικά το ρόλο τους στη διαμάχη, αναλαμβάνοντας την από κοινού διοίκηση της πόλεως του Διδυμότειχου, τη στιγμή που η μάχη μαινόταν αλλού· και όταν η τύχη φάνηκε να εγκαταλείπει τον Ανδρόνικο, η Θεοδώρα του έδωσε τη δυνατότητα να πληρώσει τα στρατεύματά του χρηματοδοτώντας τις επιχειρήσεις του από δικούς της πόρους. Γιατί το Διδυμότειχο ήταν το κέντρο του τεράστιου πλούτου της οικογένειάς της.⁴

Όταν πέθανε πρόωρα ο Ανδρόνικος ο Γ' στα 1341, άφησε ένα γιο που ήταν ακόμη βρέφος, τον Ιωάννη Παλαιολόγο. Θεωρείτο δεδομένο κατά γενική ομολογία όχι λιγότερο και από τον ίδιο τον Καντακουζηνό, ότι θα αναπλήρωνε το κενό ως αντιβασιλέας της αυτοκρατορίας μέχρι να ενηλικιωθεί το μικρό ακόμη αγόρι. Η μητέρα του αγοριού, η Άννα της Σαβοΐας, δεν ήταν τόσο βέβαιη γι' αυτό. Δυσπιστούσε πάντοτε για την επιρροή που είχε ο Καντακουζηνός πάνω στον άντρα της. Τις ανησυχίες της συμμεριζόταν ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και αρκετοί λιγότερο ευσυνείδητοι καιροσκόποι. Αυτή και ο πατριάρχης θα ενεργούσαν ως κηδεμόνες του γιου της και ως αντιβασιλείς της αυτοκρατορίας. Ο Καντακουζηνός αποσύρθηκε μαζί με το στρατό του στο Διδυμότειχο, και προετοιμάστηκε να πολεμήσει γι' αυτό που αυτός και πολλοί άλλοι πίστευαν πως ήταν δικαίωμά του. Εκεί ακριβώς, τον Οκτώβριο του 1341, οι οπαδοί του τον ανακήρυξαν αυτοκράτορα. Επακολούθησε ένας δεύτερος και περισσότερο καταστρεπτικός γύρος εμφύλιου

4. Cantacuzene, I, σελ. 28, 52. Για τον πλούτο του Καντακουζηνού και της οικογενείας του στη Θράκη δες Eva de Vries-Van der Velden, *L' Elite byzantine devant l' avance turque à l' époque de la guerre civile de 1341 à 1354* (Amsterdam, 1989), σελ. 82-3. Ursula V. Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos* (Amsterdam, 1965). D.M. Nicol, *The Last centuries of Byzantium, 1261-1453* (Cambridge, 1993), σελ. 167-84. (Ελληνική μετάφραση εκδ. Παπαδήμας).

πολέμου. Και πάλι η Ειρήνη, που τώρα διακρινόταν από τον τίτλο, αν όχι από τα στολίδια της αυτοκράτειρας, υπάκουσε γενναία στις εντολές του συζύγου της. Για περισσότερα από δύο χρόνια παρέμεινε στο πόστο της, στο Διδυμότειχο, ενώ εκείνος προσπαθούσε ανεπιτυχώς να προσεταιρισθεί τη Θεσσαλονίκη. Όμως στο τέλος αναγκάστηκε να καταφύγει στη Σερβία.⁵

Μέχρι εκείνη τη στιγμή η Ειρήνη τού είχε γεννήσει έξι παιδιά. Ο Ματθαίος και ο Μανουήλ, που γεννήθηκαν γύρω στα 1325 και 1326, είχαν πάει μαζί με τον πατέρα τους. Ο μικρότερος γιος της, ο Ανδρόνικος, βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, στη φροντίδα της γιαγιάς του. Και οι δύο, ωστόσο, είχαν συλληφθεί από τους αντιβασιλείς και η Θεοδώρα έμελλε να πεθάνει άρρωστη και εξαθλιωμένη, αποτέλεσμα των δοκιμασιών που υπέστη. Η Ειρήνη είχε μαζί της στο Διδυμότειχο τις τρεις κόρες της, τη Μαρία, τη Θεοδώρα και την Έλενα. Η άμυνα της πόλεως βρισκόταν στα χέρια του αδελφού της Μανουήλ Ασάν, γιατί ήταν εκτεθειμένη συνεχώς σε επιδρομές και επιθέσεις από την Κωνσταντινούπολη. Μετά από λίγο διάστημα άρχισε να χάνει τις ελπίδες της ότι θα κατάφερνε ποτέ ο άντρας της να διασπάσει τον κλοιό και να τη συναντήσει, και ως εκ τούτου αναζήτησε βοήθεια από τους γείτονές της στη Βουλγαρία, καθώς και από τους Τούρκους. Η θαρραλέα συμπεριφορά της εντυπωσίασε πολλούς συγχρόνους της. Ήλθε σε δύσκολη θέση με την άφιξη στο Διδυμότειχο ενός από τους Τούρκους συμμάχους του συζύγου της, του Ομούρ, εμίρη του Αϊδινίου (Σμύρνης), ο οποίος είχε έλθει απρόσκλητος στην Καλλίπολη και είχε προελάσει βόρεια ελπίζοντας να βρει τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Στρατοπέδευσε κοντά της ως απρόσμενος επισκέπτης για τρεις περίπου μήνες και η Ειρήνη, θεωρώντας πως έπραττε αυτό που ο σύζυγός της θα ήθελε, εφοδίαζε το στρατόπεδό του με τροφές και ρουχισμό, μέσα στην καρδιά του χειμώνα, ενώ οι στρατιώτες του λεηλατούσαν τα θρακικά παράλια. Θα πρέπει να χάρηκε που απαλλάχτηκε απ' αυτόν και τους άνδρες του, όταν απογοητευμένος και μη έχοντας συναντήσει

5. Nicol, *Last Centuries*, σελ. 185-208.

το σύζυγό της, τους οδήγησε πίσω στη Μικρά Ασία.⁶

Ο σύζυγός της δεν κατάφερε ενωρίτερα από το χειμώνα του 1343 να προχωρήσει πολεμώντας και να επιστρέψει κοντά της στο Διδυμότειχο. Ο άνεμος της τύχης άρχισε τότε να αλλάζει και η προοπτική της νίκης του στον εμφύλιο πόλεμο να γίνεται σαφέστερη. Γιόρτασε τότε τη νέα του αυτή βεβαιότητα επιτρέποντας στον εαυτό του να στεφθεί ως αυτοκράτορας, εκπληρώνοντας με αυτό τον τρόπο την υπόσχεση της ανακήρυξής του, πέντε χρόνια πριν. Η στέψη του πραγματοποιήθηκε στην Ανδριανούπολη στις 21 Μαΐου του 1345 από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων, ο οποίος είχε καταδικάσει το καθεστώς του συναδέλφου του πατριάρχη Κωνσταντινούπολης. Ήταν βυζαντινό έθιμο ο νεοστεφείς αυτοκράτορας να ενδύει τη σύζυγό του ως Αυγούστα με τα ίδια του τα χέρια. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός ακολούθησε την παράδοση τοποθετώντας το στέμμα στο κεφάλι της Ειρήνης, μετά τη δική του στέψη από τον πατριάρχη. Ήταν η ανταμοιβή της για την αφοσίωση που είχε δείξει στον αγώνα του κατά τη διάρκεια του μακροχρόνιου χωρισμού τους.⁷

Ένα μήνα αργότερα αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει μια ακόμα πιο αυστηρή δοκιμασία της πίστης και του μητρικού της ενστίκτου. Αναγκάστηκε να συγκατανεύσει στο γάμο της κόρης της Θεοδώρας με κάποιον μη χριστιανό. Ο Ορχάν, ο Οσμανίδης εμίρης της Βιθυνίας στη Μικρά Ασία, προσέφερε με όλη του την ευχαρίστηση στρατιωτική βοήθεια στον Καντακουζηνό, όταν αυτός αντιμετώπιζε δυσκολίες κατά τη διάρκεια του πολέμου. Οι δύο άνδρες ανέπτυξαν μια παράξενη προσωπική φιλία, η οποία, σύμφωνα με τη γνώμη του Ορχάν, θα μπορούσε να ενδυναμωθεί και να διαιωνισθεί μέσω μιας γαμήλιας συμ-

6. Cantacuzene, II, σελ. 336-9, 345-8, 401-5· Gregoras, II, σελ. 648-53, 692-3. Doukas, *Istoria Turco-Bizantină*, εκδ. V. Grecu (Bucharest, 1958), σελ. 51-3. P. Lemerle, *L' Emirats d' Aydin, Byzance et l' Occident* (Paris, 1957), σελ. 150. Περί της ασυμφωνίας των πηγών γι' αυτό το θέμα δες De Vries-Van der Velden, *L' Elite byzantine*, σελ. 124-5.

7. Cantacuzene, II, σελ. 564. Η κανονική διαδικασία της στέψεως μιας αυτοκράτειρας από τον αυτοκράτορα σύζυγό της περιγράφεται σ' ένα πρωτόκολλο τυ 14ου αιώνας, έκδ. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des Offices* (Paris, 1966), σελ. 260-2.

μαχίας μεταξύ των δύο οικογενειών. Ορκιζόταν πως ήταν παράφορα ερωτευμένος με τη νεαρή και όμορφη Θεοδώρα Καντακουζηνού, αν και δεν έχει ξεκαθαριστεί πού μπορεί να την είχε δει ή συναντήσει. Ήταν μια δυσάρεστη αν όχι ιερόσυλη ένωση, όμως εξυπηρετούσε τα σχέδια του πατέρα της· και το καλοκαίρι του 1346 η Ειρήνη και η υπόλοιπη οικογένειά της υποχρεώθηκαν να παρακολουθήσουν το γάμο, ο οποίος έλαβε χώρα στη Σηλυβρία, στις θρακικές ακτές. Ο Καντακουζηνός στα Απομνημονεύματά του μας δίνει μια πλήρη περιγραφή αυτής της αλλόκοτης τελετής. Δεν ήταν ο πρώτος γάμος χριστιανής πριγκίπισσας με κάποιον «βάρβαρο» ηγεμόνα. Πράγματι, ο Καντακουζηνός το δικαιολόγησε έχοντας να επιδείξει προηγούμενο. Η ανεκτικότητα της Ειρήνης θα πρέπει να έφθασε μέχρι τα άκρα. Αναμφίβολα, ωστόσο, θα ανακουφίστηκε μαθαίνοντας ότι η κόρη της Θεοδώρα προσκολλήθηκε πεισματικά, μετά το γάμο, στη χριστιανική της θρησκεία, παρόλες τις προσπάθειες να την προσηλυτίσουν στο Ισλάμ. Έγινε στύλος ακλόνητος για τους χριστιανούς αιχμαλώτους και σκλάβους στο βασίλειο του συζύγου της, καθώς και λαμπρό παράδειγμα χριστιανικής αρετής προς όλους. Ωστόσο, όταν πέθανε ο Ορχάν στα 1362, χάρηκε που της επέτρεψαν να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, στη συντροφιά της μητέρας της και των αδελφών της.⁸

Ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος έφθασε επιτέλους στο τέλος του στις αρχές του Φεβρουαρίου του 1347, όταν ο Ιωάννης Καντακουζηνός εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη και δέχτηκε την παράδοση της χήρας αυτοκράτειρας Άννας της Σαβοΐας και του πατριάρχη, οι οποίοι του είχαν αντισταθεί. Συμφώνησαν πως θα βασίλευε τώρα ως πρώτος αυτοκράτορας, με συναυτοκράτορα το νεαρό Ιωάννη Παλαιολόγο, γιο του μακαρίτη Ανδρόνικου του Γ'. Οι οπαδοί και των δύο πλευρών στη

8. Cantacuzene, II, σελ. 585-9. Nicol, Byzantine Family of Kantakouzenos, αρ. 29, σελ. 134-5. A.A.M. Bryer, «Greek historians on the Turks: the case of the first Byzantine-Ottoman marriage», *The Writing of History in the Middle Ages. Essays presented to R.W. Southern*, έκδ. R.H.C. Davis and J.M. Wallace-Hadrill (Oxford, 1981), σελ. 471-93.

μακροχρόνια και άσκοπη διαμάχη υποχρεώθηκαν να ορκιστούν πίστη και στους δύο αυτοκράτορες· και η ειρήνη ανάμεσα στις δύο κυρίαρχες οικογένειες θα επισφραγιζόταν με το γάμο του νεαρού αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγου με την κόρη του Καντακουζηνού Έλενα. Η Ειρήνη κλήθηκε να φέρει την Έλενα από την Ανδριανούπολη για την τελετή των αρραβώνων. Στις 21 Μαΐου του 1347, στην εορτή των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, ο νέος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως τέλεσε τη δεύτερη στέψη του Ιωάννη Καντακουζηνού ως αυτοκράτορα. Εκεί για δεύτερη φορά τοποθέτησε το στέμμα της αυτοκράτειρας στο κεφάλι της συζύγου του Ειρήνης. Στο τέλος του μήνα τελέστηκε και ο γάμος της κόρης τους Έλενας με τον Ιωάννη Παλαιολόγο. Αυτός ήταν περίπου δεκαπέντε ετών και εκείνη περίπου ένα χρόνο μικρότερη. Δεν χρειαζόταν δεύτερη στέψη γιατί είχε στεφθεί με όλους τους τύπους στην Κωνσταντινούπολη κατά το πρώτο έτος του εμφύλιου πολέμου· όμως φρόντισε να τηρήσει την παράδοση στέφοντας την Έλενα ως Αυγούστα μετά το γάμο τους.⁹

Θα αναρωτιέται κανείς πώς υπήρχαν τόσα στέμματα αφού η αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας είχε βάλει ενέχυρο στη Βενετία τα αυθεντικά κοσμήματα του στέμματος για να εξασφαλίσει χρήματα κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Κατασκευάστηκαν πέντε θρόνοι για τα συμπόσια και τις εορτές της στέψης. Όμως οι προσκεκλημένοι παρατήρησαν με θλίψη πως τα κοσμήματα του στέμματος ήταν γυάλινα, και τα πιάτα του συμποσίου δεν ήταν χρυσά και ασημένια, αλλά από κασσίτερο και πηλό.¹⁰ Μια παρατήρηση σε κάποιο χειρόγραφο που γράφτηκε τον Αύγουστο του 1351, αναφέρει πως εκείνη τη χρονιά υπήρχαν πέντε ηγεμόνες στο Βυζάντιο: η Δέσποινα Άννα Παλαιολογίνα, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Παλαιολόγος και η αυτοκράτειρα Έλενα, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός και η αυτοκράτειρα Ειρήνη. Και αυτό βέβαια δεν αποτελούσε διευθέτηση που σκόπευε να εξασφαλίσει τη σταθερότητα.¹¹

9. Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, σελ. 64-5.

10. Gregoras, II, σελ. 788-9.

11. Α. Τσακόπουλος, *Περιγραφικός Κατάλογος των χειρογράφων της βιβλιο-*

Η Ειρήνη θα πρέπει να ένιωσε μεγαλύτερη ικανοποίηση και χαρά με το γάμο της Έλενας παρά με το γάμο της κόρης της Θεοδώρας, η οποία είχε καταδικαστεί να ζει σε έναν ξένο πολιτισμό και σε μια χώρα απίστων. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι είχε και πολλά κοινά με τη βασιλομήτορα Αυγούστα Άννα της Σαβοΐας, η οποία είχε αποδείξει στα χρόνια του εμφύλιου πολέμου πως ήταν άμυαλη γυναίκα, πικρόχολη και εγωίστρια. Οι φιλοδοξίες της ήταν να προστατεύσει και να προασπίσει τα δικαιώματα του γιου της Ιωάννη, που τώρα ήταν συναυτοκράτορας. Όμως ο γιος της Ειρήνης, ο Ματθαίος Καντακουζηνός, δεν ήταν καθόλου ικανοποιημένος με τη συμφωνία που είχε κάνει ο πατέρας του. Ο Ματθαίος αισθανόταν πικραμένος που αναγκαζόταν να παίζει δευτερεύοντα ρόλο έναντι ενός νεαρότερου άνδρα, ο οποίος τόσο πρόσφατα ήταν ορκισμένος εχθρός της οικογένειάς του. Πίστευε πως αυτός και όχι ο Ιωάννης Παλαιολόγος θα έπρεπε να αναγνωρισθεί ως διάδοχος του θρόνου του πατέρα του. Η Ειρήνη πιθανότατα πίστευε το ίδιο. Όμως δεν μπορούσε να πάει αντίθετα στις επιθυμίες του συζύγου της. Με τις πρώτες ενδείξεις της τρικυμίας που πλησίαζε, πριν τα τέλη του 1347, χωρίς καθόλου να ενθαρρύνει τις φιλοδοξίες του Ματθαίου, πήγε στην Ανδριανούπολη για να προσπαθήσει να τον πείσει και να τον συγκρατήσει.¹² Όμως η τρικυμία θα ξεσπούσε. Η Ειρήνη έκανε ό,τι μπορούσε για να την προλάβει και να μειώσει την έντασή της όταν ξέσπασε. Κάθε εκδήλωση ζήλειας που μπορεί να είχε συναντήσει από την πρεσβύτερη αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας, έσβησε, όταν, το 1351, η Άννα αποφάσισε να ζήσει πια στη Θεσσαλονίκη και να αφήσει για τα καλά την Κωνσταντινούπολη. Βασίλευσε εκεί ως αυτοκράτειρα ιδίω δικαιώματι μέχρι που πέθανε ως μοναχή στα 1365-6.¹³

Η Ειρήνη έπεισε το γιο της Ματθαίο να καταπνίξει την υπερηφάνειά του, τουλάχιστον προς στιγμήν. Ανταμείφθηκε με

θήκης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, II: Αγ. Τριάδος, Χάλκης (Κωνσταντινούπολη, 1956), σελ. 55.

12. Gregoras, II; σελ. 805-13.

13. Περί της Άννας της Σαβοΐας, δεξ παρακάτω, σελ. 139-160.

τη δωρεά μιας ιδιοκτησίας στη Θράκη. Όταν όμως η Ειρήνη επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, έμαθε το θάνατο του μικρότερου γιου της Ανδρόνικου. Δεν ήταν περισσότερο από δεκατεσσάρων ετών. Έπεσε θύμα του Μαύρου Θανάτου, ο οποίος σάρωσε σαν σίφουνας το Βυζάντιο στα 1347. Δεν την παρηγορούσαν όσα άκουγε, ότι δηλαδή, ο Θεός την τιμωρούσε για την προσήλωσή της στην αιρετική διδασκαλία του Γρηγορίου Παλαμά.¹⁴ Πιθανώς ήταν αντίθετο με τη φύση της να δεχτεί κάτι τέτοιο. Τη μυστική θεολογία του Παλαμά και των ησυχαστών δεν τη συμπαθούσαν και πολύ οι αριστοκράτισσες και οι μοναχές της εποχής.¹⁵ Όμως η Ειρήνη έπρεπε να ακολουθήσει το παράδειγμα του συζύγου της που σταθερά πίστευε πως η θεολογία τους ήταν σωστή, και υποστήριζε τον Παλαμά ως προσωπικό του φίλο. Η Ειρήνη αδυνατούσε να πιστέψει πως ο σύζυγός της ενδέχεται να κάνει κάποιο σφάλμα. Το καλοκαίρι του επόμενου έτους 1348 την κάλεσε ξανά να αποδείξει την ικανότητα και το θάρρος της. Της άφησε την εποπτεία της διοικήσεως και της άμυνας της Κωνσταντινούπολης, ενώ αυτός έφυγε για μια εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων. Ήταν μαζί της τόσο ο δεύτερος γιος της Μανουήλ, όσο και ο γαμπρός της Νικηφόρος, ο οποίος είχε νυμφευθεί την κόρη της Μαρία. Ο σύζυγός της αρρώστησε βαριά. Η επιστροφή του καθυστέρησε. Οι Γενουάτες, από την αποικία τους στο Γαλατά, στην απέναντι πλευρά του Κεράτιου, βρήκαν την κατάλληλη στιγμή να χτυπήσουν την Κωνσταντινούπολη. Ήταν θυμωμένοι και ανήσυχoi γιατί ο νέος αυτοκράτορας είχε πάρει μέτρα ώστε να δυσκολέψει το προσοδοφόρο εμπόριο που διεξήγαγαν στα βυζαντινά ύδατα και να επανιδρύσει το βυζαντινό ναυτικό. Τον Αύγουστο του 1348, απέπλευσαν από την απέναντι πλευρά του Γαλατά, και πυρπόλησαν όσα νεότευκτα πλοία μπόρεσαν να βρουν.

Η Ειρήνη φάνηκε αντάξια των περιστάσεων, όπως είχε φανεί και άλλοτε στο Διδυμότειχο κατά τη διάρκεια του εμφύ-

14. Gregoras, II, σελ. 825-6. Περί του Ανδρόνικου Καντακουζηνού, δες Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, αρ. 26.

15. Δες G. Weiss, *Johannes Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch* (Wiesbaden, 1969), σελ. 119, 130.

λιου πολέμου. Αντιστάθηκε στους Γενουάτες, και αρνήθηκε να διαπραγματευθεί με τους αρχηγούς τους. Είχε την υποστήριξη των πολιτών και ο γιος και ο γαμπρός της, μολονότι ήταν ακόμη νέοι, υπερασπίστηκαν με ικανότητα τα τείχη της πόλεως κατά των επανειλημμένων επιθέσεων. «*Τέτοιος ήταν ο ενθουσιασμός που επικρατούσε*», γράφει ο ιστορικός Γρηγόρας,

*«που ο καθένας βοηθούσε στην άμυνα [της Κωνσταντινούπολης], φέρνοντας όπλα και άλογα. Χτίστες, ράφτες και εργάτες μετάλλων, όλοι πήραν τα όπλα και οι εργάτες και οι σκαφτιάδες που στρατολογήθηκαν ως μισθοφόροι, θρέθηκαν να χειρίζονται τα κουπιά και να επιδίδονται στα ναυτικά. Ακόμα και στους σκλάβους δόθηκαν όπλα από τους αφέντες τους και έμαθαν να χρησιμοποιούν τόξα και βέλη. Γιατί ο απροσδόκητος κίνδυνος κέντριζε τον καθένα να επιδεικνύει ζήλο».*¹⁶

Οι Γενουάτες ξαφνιάστηκαν με τη δύναμη αντίστασης που συνάντησαν. Αναγκάστηκαν να αποσυρθούν με πολλές απώλειες, και έστειλαν ξανά πρεσβευτές, για να διαπραγματευθούν. Η αυτοκράτειρα Ειρήνη εξακολούθησε να αρνείται να συζητήσει μαζί τους. Θα υπερασπιζόταν την πόλη, έστω κι αν χρειαζόταν να χύσει και την τελευταία ρανίδα του αίματός της, αλλά δεν θα διαπραγματευόταν με τον εχθρό χωρίς την άδεια του συζύγου της. Ήταν, όπως πάντοτε, μια ευπειθής σύζυγος και όταν αυτός επέστρεψε από τη Θράκη, την 1η Οκτωβρίου του 1348, εξήρε τη σταθερότητά της. Αρνήθηκε κι αυτός να υποκύψει στις απειλές των Γενουατών. Τα γεγονότα έμελλε να αποδείξουν πως θα ήταν συνετότερο αν τους έδινε μια ευκαιρία συνομιλίας, γιατί οι αψιμαχίες εξελίχθηκαν σε ανοιχτό πόλεμο. Το 1349, τα νεότευκτα βυζαντινά πλοία τα οποία είχαν παραγγείλει, τράπηκαν σε φυγή μπροστά στην υπέρτερη ναυτική ικανότητα των Ιταλών και υποχρεώθηκε να συνάψει μια όχι και τόσο ευνοϊκή συνθήκη ειρήνης. Πολλοί τον κατηγορήσαν γι αυτό, αλλά κανείς δεν

16. Gregoras, II, σελ. 850-1.

κατηγόρησε τη θαρραλέα σύζυγό του γιατί έκανε αυτό που θεωρούσε καθήκον της σε μια στιγμή κρίσεως.¹⁷

Εκεί που απέτυχε ήταν οι καλοπροαίρετες προσπάθειές της να μεσολαθήσει ανάμεσα στο γιο της Ματθαίο και στο γαμπρό της Ιωάννη Παλαιολόγο. Ο κίνδυνος μεγάλωσε ως το σημείο να συγκρουστούν για τα δικαιώματά τους και να προκαλέσουν άλλον ένα γύρο εμφύλιας σύρραξης για τη διαδοχή του θρόνου. Ο Ματθαίος παρέμεινε πιστός και υπάκουος στις επιθυμίες του πατέρα του μέχρι τη στιγμή που αισθάνθηκε πως η θρασύτητα του γαμπρού του είχε ξεπεράσει κατά πολύ τα όρια. Σε μια τελευταία προσπάθεια η Ειρήνη, κατά παράκληση του συζύγου της, αποπειράθηκε να ενεργήσει ως ειρηνοποιός. Πήρε μαζί της μια αντιπροσωπεία από τρεις επισκόπους για να προσδώσει ηθικό κύρος στην πειθώ της. Αυτή τη φορά απέτυχε. Καμιά πλευρά δεν υπέγραψε οποιαδήποτε συμφωνία, και μέσα στο χρόνο ξέσπασε ο πόλεμος μεταξύ των δύο.¹⁸ Ως μητέρα του, η Ειρήνη αναμφίβολα ευνοούσε το Ματθαίο· και αν ήταν διαφορετικής φύσως γυναίκα, ίσως έπαιρνε το μέρος του. Όμως, όπως πάντοτε, ήταν δεσμευμένη από τα σχέδια και την πολιτική του συζύγου της και αυτός δεν ήταν έτοιμος ακόμη να διακηρύξει πως ο γιος του Ματθαίος ήταν ο διάδοχος του θρόνου, αποκληρώνοντας το γαμπρό του Ιωάννη Παλαιολόγο. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός δεν έπαιρνε ποτέ γρήγορες αποφάσεις, ως τη στιγμή που οι περιστάσεις τον ανάγκαζαν. Στα τέλη του 1352, ωστόσο, ο Ματθαίος είχε το πάνω χέρι στη διαμάχη, εκδιώκοντας τον αντίπαλό του από τη Θράκη και αναγκάζοντάς τον να βρει καταφύγιο στο νησί της Τενέδου. Απο εκεί, το Μάρτιο του 1353, προσπάθησε να εκδιάσει την τελική έκβαση της κατάστασης αποπλέοντας για την απέναντι πλευρά με σκοπό να εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη. Ο αυτοκράτορας δε βρισκόταν εκεί εκείνες τις μέρες, και για άλλη μια φορά ανέλαβε τη διοίκηση η Ειρήνη. Η απόπειρα απέτυχε. Όμως αυτό ακριβώς το γεγονός ήταν που παρακίνησε τελικά τον αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνό να πάρει μια απόφαση.

17. Nicol, *Last Centuries*, σελ. 221-7.

18. Gregoras, III, σελ. 152-71· Cantacuzene, III, σελ. 239-41.

Υποκύπτοντας στις απαιτήσεις των συγκλητικών και των αξιωματούχων του στην πρωτεύουσα και πιθανώς στις εκκλήσεις της γυναίκας του, συμφώνησε να αναγνωρισθεί τώρα και ο Ματθαίος και να διακηρυχτεί ως αυτοκράτορας και διάδοχος του θρόνου στη θέση του Ιωάννη Παλαιολόγου. Όμως ο Ματθαίος δεν στέφθηκε μέχρι και το Φεβρουάριο του 1354, επειδή ο πατριάρχης Κάλλιστος αρνήθηκε να πραγματοποιήσει την τελετή και προτίμησε να παραιτηθεί παρά να επικυρώσει αυτό που θεωρούσε πως δεν ήταν τίποτε άλλο από μια έκνομη πράξη.¹⁹

Υπήρχαν τώρα τρεις αυτοκράτορες και τέσσερις αυτοκράτειρες σε έναν κόσμο όπου ο Θεός είχε ορίσει να υπάρχει μόνο ένας. Γιατί ο Ματθαίος ακολούθησε το έθιμο της στέψεως της συζύγου του μετά από τη δική του στέψη. Μια τέτοια διευθέτηση ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία. Η δημοτικότητα του Ιωάννη Καντακουζηνού ως πρώτου αυτοκράτορα έπεσε στο χαμηλότερο όριο της, όταν, το Μάρτιο του 1354, οι Τούρκοι, οι υποτιθέμενοι φίλοι και σύμμαχοί του, κατέλαβαν την Καλλίπολη, και για πρώτη φορά εγκαταστάθηκαν σε ευρωπαϊκό έδαφος. Δημιουργήθηκε ένα δυνατό ρεύμα υπέρ της αλλαγής της διακυβέρνησης. Τη νύχτα της 21-22 Νοεμβρίου, ο Ιωάννης Παλαιολόγος γλίστρησε από την Τένεδο, μαζί με μερικά πλοία, και, με τη βοήθεια φίλων και υποστηρικτών, μπήκε κρυφά στην Κωνσταντινούπολη. Τον υποδέχτηκαν ως τον μόνο αληθινό αυτοκράτορα. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός δεν μπορούσε να κάνει τίποτα περισσότερο. Προτίμησε να εγκαταλείψει τον αγώνα αντί να πολεμήσει. Μετά από κάποιους δισταγμούς συμφώνησε να παραιτηθεί και να εκπληρώσει αυτό που ισχυριζόταν πως από καιρό ήταν η μυστική του επιθυμία, να αποσυρθεί δηλαδή σε κάποιο μοναστήρι. Στις 10 Δεκεμβρίου, σε μια τελετή στο παλάτι απεκδύθηκε τα αυτοκρατορικά του διάσημα και έλαβε το μοναχικό σχήμα, παίρνοντας το μοναστικό όνομα Ιωάσαφ. Αποσύρθηκε στη μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, στην Κωνσταντινούπολη.²⁰

19. Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, σελ. 113-14.

20. *Ibid.*, σελ. 114-15. Για την αναθεωρημένη χρονολογία αυτών των γεγονό-

Είχε συζητήσει το ζήτημα με την Ειρήνη, αλλά της είχε αφήσει λίγα περιθώρια επιλογής. Έπρεπε να χωρίσει από το σύζυγό της. Όταν ένας παντρεμένος άντρας επέλεγε να γίνει μοναχός, ήταν σχεδόν κανόνας για τη γυναίκα του να γίνει κι αυτή μοναχή. Η Ειρήνη μπορεί να διαφώνησε μαζί του σκεπτόμενη τη διαδοχή του γιου της Ματθαίου, που ήδη είχε στεφθεί αυτοκράτορας. Υπήρχε ακόμα η εντύπωση πως είχε προσπαθήσει να παίξει το ρόλο της Θεοδώρας του Ιουστινιανού, να σκληρύνει δηλαδή τη στάση του και να συνεχίσει τη μάχη αντί να χάσει την ψυχραιμία του και πειθήνια να ενδώσει. Μπορεί να τον επέπληξε λέγοντας του: «Αν είχα φυλάξει το Διδυμότειχο όπως εσύ φύλαξες την Κωνσταντινούπολη, θα είχαμε αποχαιρετιστεί πριν από δώδεκα χρόνια».²¹ Ωστόσο, δεν ήταν της ιδιοσυγκρασίας της να φιλονικεί με τον άντρα της, και θα πρέπει να γνώριζε πως οι ενέργειες των Τούρκων συμμάχων του τον είχαν κάνει να χάσει και τη λίγη δημοτικότητα που είχε μεταξύ των υπηκόων του. Ο ίδιος διατυπώνει γραπτώς πως κι εκείνη συμμεριζόταν για μερικά χρόνια την πρόθεσή του να αποσυρθεί στη μοναστική ζωή.²² Η Ειρήνη παρέμεινε μέχρι τέλους μια υπάκουη σύζυγος. Αποδέχτηκε την απόφασή του χωρίς διαμαρτυρία. Στις 11 Δεκεμβρίου εγκατέλειψε κι αυτή το παλάτι, και, ανταλλάσσοντας τα αυτοκρατορικά ενδύματα με το μοναχικό σχήμα, αποσύρθηκε στη μονή της Κυράς Μάρθας, που ήταν της μόδας εκείνη την εποχή, παίρνοντας το μοναστικό όνομα Ευγενία.²³

Είχε δίκιο που ανησυχούσε για το γιο της Ματθαίο. Συμφωνήθηκε πως θα συνέχιζε να βασιλεύει διατηρώντας τον τίτλο

των δεσ Α. Failler, «Nouvelle note sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène», REB, XXXIV (1976), 119-24.

21. Τη δήλωση επινόησε εκ μέρους της ο V. Parisot, *Cantacuzène homme d'état et historien* (Paris, 1845), σελ. 298.

22. *Cantacuzene*, III, σελ. 106-7.

23. Το μοναστήρι της κυρα-Μάρθας ιδρύθηκε από τη Μαρία, τη μοναχή Μάρθα, αδελφή του Μιχαήλ Η'. Τα λείψανα της πεθεράς της Ειρήνης, Θεοδώρας, που πέθανε ως αιχμάλωτη κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, θάφτηκαν εκεί μετά το 1347, R. Janin, *La géographie ecclésiastique*, σελ. 324-6.

του αυτοκράτορα σε μια αυτόνομη «αυτοκρατορία» στη Θράκη. Δεν ήταν ικανοποιημένος μ' αυτή την επίπλαστη κατάσταση και σύντομα παρακινήθηκε σε πόλεμο από τον ανταγωνιστή του Ιωάννη Παλαιολόγο. Ο Ματθαίος δεν πείστηκε παρά το Δεκέμβριο του 1357 και μετά από πολλές περιπέτειες, να αποποιηθεί τον αυτοκρατορικό του τίτλο και να δώσει όρκο υποταγής στον αντίπαλό του, που έκτοτε έγινε ο μοναδικός αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη. Η Ειρήνη, που είχε αρνηθεί να αναμειχτεί σε μια συνωμοσία προς όφελος του Ματθαίου, παρακολούθησε την τελετή ορκωμοσίας του γιου της, παρουσία του πατριάρχη, στους Επιβάτες του Βοσπόρου. Αυτή τη φορά η συμφωνία ήταν τελειωτική. Επιτέλους υπήρχε μόνο ένας αυτοκράτορας και μόνο μια Αυγούστα. Ούτε ο Ματθαίος ούτε και οποιοδήποτε άλλο μέλος της οικογένειας των Καντακουζηνών απέβλεψε ποτέ ξανά στο θρόνο. Φαίνεται πως έζησε ως ιδιώτης στην Κωνσταντινούπολη μέχρι το 1361, πιθανώς εξαιτίας μιας ακόμη επισκέψεως της πανούκλας, και μετά πήγε μαζί με τον πατέρα και τη μητέρα του να μείνει με το μικρότερο αδελφό του Μανουήλ στην Πελοπόννησο. Εκεί έμεινε μέχρι το θάνατό του, κάπου τριάντα χρόνια αργότερα. Η Ειρήνη και ο σύζυγός της επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη το 1362 και ησύχασαν και πάλι στα καταφύγιά τους. Η ημερομηνία του θανάτου της Ειρήνης δεν έχει καταγραφεί. Ήταν ακόμη εν ζωή τον Απρίλιο του 1363, αλλά φαίνεται πως πέθανε πριν το 1379. Ήταν συνεπώς αρκετά τυχερή, ώστε να μη ζει την εποχή της επόμενης βυζαντινής παλατιανής επανάστασης, όταν ο ηλικιωμένος σύζυγός της καθώς και άλλα μέλη της οικογένειάς της, συνελήφθησαν και κρατήθηκαν ως όμηροι από τον επαναστάτη Ανδρόνικο τον Δ'.²⁴

Η πιο ευτυχησμένη περίοδος στη ζωή της Ειρήνης ήταν τα χρόνια της βασιλείας του συζύγου της ως αυτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως. Ένωθε τόσο ανακουφισμένη με την ασφαλή του επιστροφή κοντά της μετά από όλους τους αγώνες, και τόσο συγκινημένη με τη νίκη του, ώστε επιθυμούσε να μνημονεύονται αυτά τα γεγονότα για πάντα. Εισήλθε στην Κωνσταντινού-

24. Nicol, *Last Centuries*, σελ. 249-50.

πολη ως αυτοκράτορας τη νύχτα της 2 Φεβρουαρίου του 1347. Ήταν η εορτή της Υπαπαντής του Κυρίου. Η Ειρήνη ανέθεσε στο Νικηφόρο Γρηγορά και μερικούς άλλους διανοούμενους να συνθέσουν ευχαριστήριες ομιλίες προς τη Θεομήτορα, γιατί έδωσε τη νίκη στον άντρα της, έτσι ώστε να μπορούν να θυμούνται αυτό το γεγονός κάθε χρόνο σε μια ευχαριστήρια τελετή. Το κείμενο του Γρηγορά διασώζεται. Ένα μεγάλο μέρος του είναι γραμμένο σαν να προερχόταν από το στόμα της ίδιας της Ειρήνης. Είναι μια άσκηση στην κομψότητα και γλαφυρότητα της βυζαντινής ρητορικής, αλλά έχει και τις συγκινητικές του στιγμές. Χαιρετίζει την ημέρα της νίκης του συζύγου της σαν μια γλυκιά άνοιξη μετά από έναν μακρύ χειμώνα δακρυσμένης μελαγχολίας. Θυμάται πως, κατά τη διάρκεια της απουσίας του, αυτή δεν μπορούσε να κάνει τίποτε άλλο από το να θρηνεί την τύχη των παιδιών της, υποφέροντας πολύ στη σκέψη πως βρίσκονταν στην αιχμαλωσία, ή ήταν χαμένα σε κάποια ξένη και άγνωστη χώρα. Οι πρεσβείες της Παρθένου μετέβαλαν το χειμώνα της σε άνοιξη και τη θλίψη της σε χαρά.²⁵

Ο ευχαριστήριο λόγος της δεν διαβάστηκε πιθανώς ποτέ. Σίγουρα δεν έγινε ποτέ το επίκεντρο του ετήσιου εορτασμού ενός γεγονότος, το οποίο ακόμα και δέκα χρόνια μετά επισκιάστηκε από άλλα γεγονότα πολιτικών ταραχών στο Βυζάντιο του δέκατου τέταρτου αιώνα. Η Παρθένος αποτελούσε αναμφίβολα μια παρηγοριά για την Ειρήνη στα γεμάτα μοναξιά και αβεβαιότητα χρόνια της απομόνωσής της, κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου. Ωστόσο, ο Γρηγοράς είχε τη φρονιμάδα να περνώσει το λόγο του με τη δική του προσευχή προς αυτήν, εκλιπαρώντας την να συνεχίσει να προστατεύει το λαό και το ποίμνιό της, καθώς έβλεπε τις καταγιγίδες και τα κύματα να μαστιγώνουν την πόλη τους, τους εχθρούς τους να ποδοπατούν

25. L.G. Westerink, «Nikephoros Gregoras, Dankrede an die Mutter Gottes», *Helikon*, VII (1967), 259-71 (επανεκδόθηκε στο Westerink, *Texts and Studies in Neoplatonism and Byzantine Literature* (Amsterdam, 1980), σελ. 229-41. H.-V. Beyer, «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», *JÖB*, XXVII (1978), 137.

ήδη τα προαυλία της, ενώ όλοι ολόγυρα ήταν ήδη αιχμάλωτοι πολέμου. Η Ειρήνη υπήρξε γενναία γυναίκα και πιστή και θαρραλέα πρόμαχος του αγώνα του άντρα της. Ο ίδιος της είχε κάνει το μεγαλύτερο εγκώμιο που μπορούσε ποτέ να κάνει ένας άντρας σε μια πνευματώδη γυναίκα, πως είχε δηλαδή πολλές ανδρικές αρετές. Ήταν προικισμένη με ταλέντο και νοημοσύνη που υπερέβαιναν τα συνηθισμένα γυναικεία πλαίσια.²⁶ Όμως ο ιστορικός και πολυμαθής Γρηγοράς είναι εκείνος που συχνότερα από τον καθένα εξυμνεί τη δύναμη του χαρακτήρα της παρά το γεγονός ότι ο σύζυγός της την παρέσυρε σε θεολογική πλάνη.²⁷ Αποδείχτηκε πως ο Γρηγοράς καθυστέρησε να συνεχίσει τη βεντέτα του κατά της διδασκαλίας του Παλαμά. Ήταν ο σύζυγος της Ειρήνης εκείνος που, ως αυτοκράτορας, προήδρευσε σε μια σύνοδο η οποία διακήρυξε πως η διδασκαλία αυτή ήταν αληθινή. Και σ' αυτό επίσης, εκείνη στάθηκε στην πλευρά των αγγέλων. Η Ειρήνη, η μοναχή Ευλογία, συγκαταριθμείται μέχρι και σήμερα μεταξύ των αιωνίας μνήμης ευλαβών Αυγουστών στο Συνοδικό της Ορθοδοξίας,* στο λειτουργικό δηλαδή κείμενο το οποίο αναφέρει τους υπερασπιστές της αληθινής πίστεως. Κι αυτό είναι σαφής ένδειξη πως ακολούθησε το παράδειγμα του συζύγου της στα θέματα της θρησκείας, όπως και σε οτιδήποτε άλλο.²⁸

26. Cantacuzene, II, σελ. 336· III, σελ. 49.

27. Gregoras, II, σελ. 625, 692, 805.

28. J. Gouillard, «Le Synodikon de l' Orthodoxie Edition et commentaire», TM, II (1967), 103. Υπάρχει η άποψη ότι η Ειρήνη ως σύζυγος του Ιωάννη Καντακουζηνού, είναι μια από τις δυο αυτοκράτειρες που απεικονίζονται σ' ένα μικρό φιλντισένιο αρτοφόριο που βρίσκεται στο Dumbarton Oaks. Όμως η αναγνώριση της ταυτότητος αυτών των μορφών πάνω σ' αυτό το αντικείμενο καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη. A. Grabar, «Une pyxide en ivoire à Dumbarton Oaks. Quelques notes sur l' art profané pendant les dernières siècles de l' Empire byzantin», DOP, XIV (1960), 121-46.

* Στο Συνοδικό της Ορθοδοξίας, διαβάζουμε: «Ειρήνης της εν ευσεβεί τη μνήμη γενομένης ευσεβούς και αοιδίμου Δεσποίνης ημών, της δια του θείου και αγγελικού Σχήματος μετονομασθείσης, Ευγενίας Μοναχής, Αιωνία η Μνήμη». (Σημ. του μεταφρ.).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ
ANNA ΤΗΣ ΣΑΒΟΪΑΣ,
ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ ΑΥΓΟΥΣΤΑ
1341 – (περίπου) 1365

Η Άννα της Σαβοΐας, όπως η Γιολάντα η Μομφερρατική, ήταν μια δυτική που έγινε βυζαντινή με το γάμο της. Γεννήθηκε στο Chambery γύρω στα 1306, και ήταν κόρη του Αμεδαίου του Ε', κόμη της Σαβοΐας, και της συζύγου του Μαρίας της Brabant. Στη Δύση ήταν γνωστή ως Ιωάννα ή Γιοβάννα, με το όνομα δηλαδή που της είχαν δώσει οι γονείς της. Ο πατέρας της Αμεδαίος πέθανε τον Οκτώβριο του 1323 και απέμεινε ορφανή υπό την φροντίδα του ετεροθαλή αδελφού της Εδουάρδου, κόμη της Σαβοΐας. Κανείς δεν μπορούσε να προβλέψει πως θα γινόταν αυτοκράτειρα Κωνσταντινουπόλεως και πως θα συνέδεε τόσο τη μοίρα της με τη μοίρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Την εποχή του θανάτου του πατέρα της, την αυτοκρατορία κυβερνούσε ένας ταραχώδης «συνασπισμός» δύο αυτοκρατόρων, του Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου και του παππού του, Ανδρόνικου του Β', ο οποίος τον είχε προσωρινά αποκληρώσει. Η διαμάχη μεταξύ εγγονού και παππού έληξε όπως-όπως, και πάλι όμως προσωρινά, στα 1325. Η πρώτη σύζυγος του Ανδρόνικου του Γ' είχε μόλις πεθάνει. Ήταν κι αυτή επίσης μια δυτική, και ονομαζόταν Αδελαιίδα-Ειρήνη του Brunswick. Πέθανε άτεκνη. Το μέλλον της άρχουσας οικογένειας του Βυζαντίου υπαγόρευε πως ο μικρότερος αυτοκράτορας, ο Ανδρόνικος ο Γ', έπρεπε να ξαναπαντρευτεί και να αποκτήσει διάδοχο του θρόνου. Προτάθηκε ως κατάλληλη νύφη η Ιωάννα

της Σαβοΐας, η κόρη του μακαρίτη κόμη Αμεδαίου. Το καλοκαίρι του 1325 στάλθηκαν πρεσβευτές από την Κωνσταντινούπολη στη Σαβοΐα. Ήταν ο Ανδρόνικος Τορνίκης, έμπειρος διπλωμάτης της βυζαντινής αυλής, και ο Jean de Gibelet, συγγενής της φραγκικής άρχουσας οικογένειας της Κύπρου και αξιωματικός του βυζαντινού στρατού. Τους υποδέχτηκαν ευγενικά και τους συνόδευσαν με ένα τιμητικό άγημα για να υποβάλουν τις προτάσεις τους στον κόμη Εδουάρδο και στην ετεροθαλή του αδελφή Ιωάννα. Δεν ήταν οι πρώτοι στη σειρά των μνηστήρων για το χέρι της δεσποσύνης, γιατί ο βασιλιάς Κάρολος ο Δ΄ της Γαλλίας την είχε ήδη δει σε ένα «νυφοπάζαρο» στο Παρίσι. Η ελληνική εκδοχή του γεγονότος λέει πως ο βασιλιάς της Γαλλίας εκτοπίστηκε από το προσκήνιο εξαιτίας του αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως· γιατί, όπως αυτάρεσκα παρατηρεί ο συγγραφέας, «οι βάρβαροι, όπως επίσης και οι Ιταλοί και οι άλλοι δυτικοί ηγεμόνες, θεωρούσαν ακόμη τη σύναψη γάμου με τη βυζαντινή αυτοκρατορική οικογένεια ως το ανώτερο απ' όλα τα πιθανά συνοικέσια». Εκπονήθηκε ένα συμβόλαιο και υπογράφηκε το Σεπτέμβριο του 1325· και περίπου στα τέλη του Νοεμβρίου η Ιωάννα της Σαβοΐας, η οποία από δω και στο εξής θα ήταν γνωστή ως Άννα, εγκατέλειψε το προγονικό της σπίτι στην Ιταλία για να μην επιστρέψει ποτέ ξανά.¹

1. Η πιο εξαντλητικά τεκμηριωμένη βιογραφία της Άννας της Σαβοΐας είναι εκείνη που μας δίνει ο M. Muratore, *Una principessa Sabauda sul trono di Bisanzio. Giovanna di Savoia Imperatrice Anna Paleologina* (Mémoires de l'Académie des sciences, belles-lettres et arts de Savoie, 4th ser., XI) (Chambéry, 1909), σελ. 221-475. Δες επίσης C. Diehl, «Anne de Savoie, femme d'Andronic III», *Figures byzantines*, II (Paris 1921), σελ. 245-65 (= Diehl, *Impératrices de Byzance* (Paris, 1959), σελ. 275-95)· PLP, IX, αρ. 21437. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός, *History*, έκδ. L. Schopen (CSHB 1828-32), I, σελ. 193-6, 204-5, μας δίνει μια πλήρη περιγραφή των συνθηκών του γάμου της. Είναι πολύ πιθανόν πως στις διαπραγματεύσεις ανάμεσα στη Σαβοΐα και την Κωνσταντινούπολη, μεσάζοντας ήταν ο Θεόδωρος, Μαρκήσιος του Μομφερρά, γιος του Ανδρόνικου του Β' και της Γιολάντας, ο οποίος τότε βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, σε μια από τις σπάνιες επισκέψεις του, στα 1325. Οι οίκοι της Σαβοΐας και του Μομφερρά, συνδέονταν τόσο από δεσμούς αίματος, όσο και από πολιτικά συμφέροντα. Δες Angeliki E. Laiou, Consta-

Τη συνόδευαν στο ταξίδι της από τη Σαβόνα ο ιερέας της, τρεις Φραγκισκανοί αδελφοί και μια ακολουθία από Σαβόϊους ιππότες, ευγενείς και κυρίες επί των τιμών. Οι Βυζαντινοί εντυπωσιάστηκαν πολύ και διοργάνωσαν μια μεγαλοπρεπή υποδοχή γι' αυτήν και τη συντροφία της, όταν έφτασαν στην Κωνσταντινούπολη, το Φεβρουάριο του 1326. Όμως ήταν ένα μακρύ και δύσκολο ταξίδι γι' αυτήν καταμεσής του χειμώνα, και η Άννα αρρώστησε αμέσως μόλις έφτασε. Ο γάμος της έπρεπε να αναβληθεί. Δεν είχε πλήρως αναρρώσει για την πραγματοποίηση της τελετής μέχρι και τον Οκτώβριο. Ο γάμος τελέστηκε στην Κωνσταντινούπολη, πιθανώς από τον πατριάρχη, σύμφωνα με το βυζαντινό τυπικό, γεγονός που ενόχλησε πολύ τον πάπα. Κατά την άποψή του, οι γάμοι μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων ήταν μη κανονικοί και απαγορεύονταν, εκτός από την περίπτωση που εγκρίνονταν από την Παποσύνη. Ο πάπας Ιωάννης ο ΚΒ' δεν κλήθηκε στο τραπέζι των διακανονισμών για το γάμο της Άννας, μιας ευλαβούς καθολικής πριγκίπισσας, με έναν άνδρα που, όσο κι αν βρισκόταν υψηλά, ήταν σχισματικός από τη μία και αληθινή Εκκλησία. Ο κόμης Εδουάρδος της Σαβοΐας, προς τον οποίο ο πάπας έγραψε μια οργισμένη επιστολή, απάντησε μάλλον άτονα και χωρίς να είναι πολύ πεπεισμένος ότι η Άννα θα μπορούσε να μεταστρέψει το σύζυγό της.² Φαίνεται απίθανο η Άννα να προσπάθησε ποτέ κάτι τέτοιο. Ποτέ δεν ασχολήθηκε με σοβαρά θέματα. Υπάρχουν πολλές ενδείξεις πως της έλειπε ο δυτικός τρόπος ζωής που είχε συνηθίσει και πως απολάμβανε τη συντροφία των Ιταλών ιπποτών και των δεσποσυνών που τη συνόδευαν. Ωστόσο ήθελε να έχει ευχαριστημένο το σύζυγό της. Έμαθε να μιλά τη γλώσσα του και υιοθέτησε το δικό του δόγμα χριστιανικής πίστης.

ntinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328' (Cambridge, Mass., 1972), σελ. 302-5 (παράτιθεται πιο κάτω ως: Laiou, Andronicus II). Ursula V. Bosch, Kaiser Andronikos III Palaiologos (Amsterdam, 1965), σελ. 36, 106-7.

2. Επιστολή του πάπα Ιωάννου του ΚΒ', έκδ. A.L. Tautu, Acta Ioannis XXII (1317-1334) (Vatican City, 1952), no. 1410 (31 Δεκεμβρίου 1325). J. Gill, Byzantium and the Papacy (New Brunswick, N.J., 1979), σελ. 240-1· Muratore, Una principessa Sabauda, σελ. 253-4· Laiou, Andronicus II, σελ. 304.

Αμέσως μετά το γάμο της ο σύζυγός της και αυτοκράτορας τοποθέτησε το στέμμα στο κεφάλι της σύμφωνα με τη βυζαντινή συνήθεια, κάνοντάς την Αυγούστα του, όπως επίσης και σύζυγό του· δεν ήταν πια η Άννα της Σαβοΐας αλλά η Άννα Παλαιολογίνα. Οι περισσότεροι Σαβόιοι ιππότες και οι κυρίες που την είχαν συνοδεύσει στην Κωνσταντινούπολη, επέστρεψαν στην πατρίδα τους όταν τελείωσαν οι τελετές. Μία, ωστόσο, έμεινε μαζί της ως η ανώτερη κυρία επί των τιμών της, για άλλα δώδεκα χρόνια. Ήταν η Ισαβέλλα de la Rochette, γνωστή στους Έλληνες ως Ζαρπέα.³ Έμειναν επίσης μαζί της και μερικοί από τους ιππότες της, αφού τα πήγαιναν τόσο καλά με το σύζυγό της. Του είχαν κεντρίσει την περιέργεια με τη δυτική τέχνη της ιππασίας, στην οποία και τον μύησαν. Μερικοί απ' αυτούς ήταν φιλοξενούμενοί του στο παλάτι και πήγαιναν μαζί του το κυνήγι· του δίδαξαν την τέχνη των πολεμικών «σπορ» της μονομαχίας ιπέων με κοντάρια, και των αγώνων ξιφομαχίας εφίππων, μολονότι δεν ήταν οι πρώτοι που εισήγαγαν τέτοια «σπορ» στη βυζαντινή αυλή, καθώς φαινόταν να πιστεύει. Ο νεαρός Ανδρόνικος τα απολάμβανε ολοφάνερα όλα αυτά· και προσκαλούσε κι άλλους ιππότες να έλθουν στην Κωνσταντινούπολη κάθε χρόνο για να διοργανώσουν κονταρομαχίες και ξιφομαχίες ιπέων, στις οποίες έπαιρνε κι ο ίδιος μέρος. Τα γηραιότερα μέλη της αυλής του εξέφραζαν κάποια αποδοκιμασία για την επιπολαιότητα του αυτοκράτορά τους, και φοβούνταν ότι εξέθετε τον εαυτό του σε σωματικό κίνδυνο επιδιδόμενος σ' αυτές τις ξένες και βάρβαρες δραστηριότητες.⁴

Η Άννα πέρασε τα πρώτα χρόνια του γάμου της στο Διδυμότειχο της Θράκης, ίσως γιατί ο αέρας της εξοχής ήταν καλύτερος για την υγεία της από εκείνον της Κωνσταντινούπολης. Στο Διδυμότειχο γέννησε και τον πρώτο γιο της, στις 18 Ιουνίου του 1332. Ονομάστηκε Ιωάννης. Είχε εκπληρώσει το σκοπό του γάμου της γεννώντας το διάδοχο του θρόνου. Θα έμενε γνωστός αργότερα με το όνομα αυτοκράτορας Ιωάννης ο Ε΄ ο Παλαιολόγος. Τον καιρό που γεννιόταν, η απρεπής δια-

3. PLP, III, 6446.

4. Cantacuzene, I, σελ. 204-5· Gregoras, I, σελ. 482-3.

μάχη για την κατοχή του θρόνου βρισκόταν στο τέλος της. Ο σύζυγος της Άννας είχε εξαναγκάσει τον ηλικιωμένο παππού του να παραιτηθεί και είχε έτσι μείνει μονοκράτορας, το Μάιο του 1328. Η Άννα ήταν κατά συνέπεια αυτοκράτειρα τόσο κατ' όνομα, όσο και στην πραγματικότητα. Ωστόσο, όσο ζούσε ο σύζυγός της, έπαιζε μικρό ρόλο στη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας του· εξάλλου αυτός προτιμούσε να δέχεται συμβουλές από το Μέγα Δομέστικό του, ή αλλιώς αρχιστράτηγο, και επιστήθιο φίλο του, Ιωάννη Καντακουζηνό. Πάντως του γέννησε πολλά παιδιά. Γύρω στα 1327 του χάρισε μια κόρη, την Ειρήνη Παλαιολογίνα, η οποία, στην τρυφερή ηλικία των πέντε ετών, αρραβωνιάστηκε τον Ιωάννη Ασάν, το δεκαπεντάχρονο γιο του τσάρου της Βουλγαρίας.⁵ Στα 1337 η Άννα γέννησε και δεύτερο γιο που ονομάστηκε Μιχαήλ Παλαιολόγος, αλλά το όνομά του, μολονότι προσαγορευόταν Πορφυρογέννητος και του είχε απονεμηθεί ο τίτλος του Δεσπότη, σπάνια εμφανίζεται στην ιστορία.⁶ Είχε επίσης άλλες δύο κόρες: τη Μαρία Παλαιολογίνα, που παντρεύτηκε το Γενουάτη ηγεμόνα της Λέσβου Φραγκίσκο Γαπιλούζιο τον Α', και τη Θεοδώρα Παλαιολογίνα.⁷ Ωστόσο η Άννα βασιζόταν στο μεγαλύτερο γιο της Ιωάννη Παλαιολόγο για το ενδεχόμενο οποιασδήποτε θεσμικής κρίσεως.

Η πρώτη κρίση συνέβη στα 1330. Τον Ιανουάριο ο σύζυγός της και αυτοκράτορας αρρώστησε βαριά ενώ βρισκόταν στο Διδυμότειχο. Έφτασε κοντά στο θάνατο κι οι γιατροί είχαν απελπισθεί πως θα μπορούσαν να τον θεραπεύσουν. Ωστόσο ανάρρωσε ως εκ θαύματος και σύντομα ήταν ικανός να αναλάβει και πάλι τα καθήκοντά του στην Κωνσταντινούπολη.⁸ Η δεύτερη κρίση ήλθε το 1341, όταν ο σύζυγος της Άννας επλήγη

5. Cantacuzene, I, σελ. 394 (ο οποίος εσφαλμένα την αποκαλεί Μαρία)· Gregoras, I, σελ. 546. A. Th. Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453 (Munich, 1938· επανεκδ. Amsterdam, 1962) no. 77.

6. PLP, IX, no. 21521.

7. Papadopoulos, Genealogie, nos., 78, 79. Ο Παπαδόπουλος, αρ. 76, θεωρεί τον Θεόδωρο Παλαιολόγο τον πρωτοθεστιάριο ως τρίτο γιο της Άννας και του Ανδρόνικου του Γ'. Αλλά δεξ PLP, IX, no., 21461.

8. Cantacuzene, I, σελ. 391-411· Gregoras, I, σελ. 439-40.

και πάλι από μια αρρώστεια η οποία φαινόταν πως δεν είχε θεραπεία. Πέθανε τη νύχτα της 14-15 Ιουνίου. Η Άννα έμεινε ξαφνικά χήρα με τους δύο μικρούς της γιους, τον Ιωάννη, ηλικίας εννέα ετών και το Μιχαήλ, τεσσάρων. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς συνέθεσε γι' αυτή έναν θρήνο, προσφωνώντας την «θεία Αυγούστα». Είναι μια σχολαστική ρητορική άσκηση. Όμως σωστά και με συμπάθεια περιγράφει τη σκληρή απώλεια που υπέστη σαν μια καταγίδα που κλόνησε την εαρινή αρμονία της ζωής της.⁹ Ήταν μόνη της και φοβισμένη για τα παιδιά της. Είχε ελάχιστη εμπειρία ως προς τον τρόπο διακυβερνήσεως της αυτοκρατορίας. Ποτέ δεν αναγκάστηκε να πάρει αποφάσεις για πόλεμο ή ειρήνη. Γρήγορα ανακάλυψε πως υπήρχαν αρκετοί ικανοί και φιλόδοξοι άνδρες, πρόθυμοι και έτοιμοι να τη συμβουλευσουν και να τη βοηθήσουν να οργανώσει μια αντιβασιλεία για το γιο της Ιωάννη μέχρι αυτός να ενηλικιωθεί. Πρώτος ανάμεσά τους ήταν ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ο στενότερος φίλος του μακαρίτη του συζύγου της, συμπολεμιστής του και σύμβουλος. Ήταν αυτός που ανέλαβε τα παιδιά της υπό την προστασία του τις τελευταίες στιγμές της ζωής του άντρα της, και τα διασφάλισε βάζοντας φρουρά από Βαράγκους στρατιώτες στο παλάτι για το ενδεχόμενο να υπάρξουν τυχόν ταραχές.¹⁰ Στις εβδομάδες που ακολούθησαν την κηδεία του συζύγου της στα 1341, ο Καντακουζηνός ενεργούσε σαν να ήταν πράγματι αντιβασιλέας της αυτοκρατορίας και κηδεμόνας του νόμιμου διαδόχου Ιωάννη και της μητέρας του Άννας. Ήταν κάπως δικαιολογημένη αυτή του η αξίωση. Όταν ο μακαρίτης αυτοκράτορας Ανδρόνικος βρισκόταν στο κατώφλι του θανάτου στα 1330, είχε προσωπικά υποδείξει το φίλο του Καντακουζηνό ως κηδεμόνα και προστάτη της αυτοκράτειρας Άννας. Δεν ήταν ο μόνος που θεώρησε ως δεδομένο πως ο αυτοκράτορας δεν είχε αλλάξει γνώμη. Όμως στα 1341 αναφάνηκαν κι άλλοι στο κυνήγι του αξιώματος της αντιβασιλείας, ιδιαίτερα ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης Καλέκας και ένας ικανός αλλά αδίσταχτος νεόπλουτος που ονομαζόταν Αλέξιος Απόκαυ-

9. Cantacuzene, I, σελ. 557-60· Gregoras, I, σελ. 559-65.

10. Cantacuzene, I, σελ. 559-60.

κος, ο οποίος χρωστούσε τη φήμη και την περιουσία που είχε αποκτήσει στον Ιωάννη Καντακουζηνό. Στράφηκε τώρα εναντίον του ευεργέτη του και υποστήριξε την αξίωση του πατριάρχη να ενεργεί ως αντιβασιλέας μαζί με την αυτοκράτειρα Άννα. Ο πατριάρχης επίσης είχε κάποιο δίκιο με το μέρος του, γιατί είχε δύο φορές στο παρελθόν αναλάβει τα ηνία της διοικήσεως, όταν ο Ανδρόνικος ο Γ' και ο Καντακουζηνός βρίσκονταν μακριά σε εκστρατείες· και εκτός αυτού ήταν κληρικός με μια κοσμική νοοτροπία.¹¹

Η Άννα, ως χήρα αυτοκράτειρα, βρισκόταν στο έλεος φιλόδοξων και ξιπασμένων ανδρών, οι οποίοι ισχυρίζονταν συνεχώς πως πρωταρχική και ανυστερόβουλη μέριμνά τους ήταν η προστασία της ίδιας και της οικογένειάς της και ειδικά του δικαιώματος του γιου της να κληρονομήσει το θρόνο και τον τίτλο του μακαρίτη του πατέρα του, όταν ωρίμαζε. Η Άννα είχε τότε περάσει τα τριάντα. Είχε γεννήσει πέντε παιδιά. Είχε ζήσει τη μισή της ζωή μέσα στην άνεση των παλατιών, ανάμεσα σε ελληνόφωνους. Είχε εγκολπωθεί την ορθόδοξη πίστη. Ωστόσο προτιμούσε τη συντροφιά των Ιταλίδων κυριών της επί των τιμών, και θα πρέπει να το βρήκε δύσκολο να κατανοήσει ή να εμπιστευτεί τη δόλια σκέψη και τα αληθοφανή επιχειρήματα των ανδρών της Κωνσταντινούπολης που την περιστοίχιζαν στη χηρεία της. Ήταν αληθινά ευγνώμων στον Ιωάννη Καντακουζηνό για την έγνοια και την υποστήριξή του προς αυτήν στην ώρα της ανάγκης της. Όμως δεν ήταν σίγουρη αν θα μπορούσε να τον εμπιστευτεί· ας μην ξεχνάμε πως ζήλευε για την ιδιαίτερή του σχέση και φιλία με το σύζυγό της· και εξάλλου είχε και τις δικές της φιλοδοξίες. Σε μια από τις συνομιλίες της με τον πατριάρχη, πριν ανακύψει η κρίση, ο Καντακουζηνός παρατήρησε ότι, ενώ ήταν πεπεισμένος για την ειλικρίνεια της Αυγούστας, φοβόταν τη φυσική της αδυναμία ως γυναίκας. Ανέφερε μια «περσική» παροιμία που έλεγε πως, αν και η κεφαλή μιας γυναίκας ενδέχεται να φτάσει στα σύννεφα, η ίδια παραμένει στη γη, θέλοντας μ' αυτό να πει πως παρόλες τις αρετές της μεγαλοψυχίας και του θάρρους, δεν

11. D.M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, σελ. 47-8.

μπορούσε να υψωθεί πάνω από τη σύμφυτη αδυναμία της ως ασθενέστερο φύλο. Η Άννα φάνηκε αποφασισμένη να αμφισβητήσει αυτή τη χυδαία κοινοτοπία.¹²

Η καταγίδα ξέσπασε το Σεπτέμβριο του 1341, όταν ο Καντακουζηνός άφησε την Κωνσταντινούπολη για να ανταποκριθεί στα στρατιωτικά του καθήκοντα στη Θράκη. Ευθύς μόλις έφυγε, οι πολιτικοί του αντίπαλοι, με την καθοδήγηση, τις δωροδοκίες ή τις κολακειές του Αλέξιου Απόκαυκου, υποκινήθηκαν να υποστηρίξουν το σχηματισμό μιας αντιβασιλείας που θα την απάρτιζαν ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας και η αυτοκράτειρα Άννα. Τον πατριάρχη δεν χρειάστηκε να τον πείσουν για να τεθεί επικεφαλής της. Η Άννα πείστηκε να υπογράψει μια διαταγή ώστε να παραιτηθεί ο Καντακουζηνός από την αρχηγία και να διαλύσει το στρατό του. Όμως αυτός ήταν πεπεισμένος πως το δίκιο ήταν με το μέρος του. Το ζήτημα θα λυνόταν μέσω ενός άλλου γύρου εμφυλίου πολέμου, περισσότερο καταστρεπτικού στις συνέπειές του από οποιονδήποτε άλλον είχαν διαξαγάγει πριν οι Βυζαντινοί. Ο Απόκαυκος προσδοκούσε πως ο Καντακουζηνός θα καταγγελλόταν ως προδότης που ήθελε να αρπάξει το θρόνο για τον εαυτό του. Οι συνεργάτες του και τα μέλη της οικογένειάς του συνελήφθησαν και η περιουσία τους στην Κωνσταντινούπολη κατασχέθηκε. Η αυτοκράτειρα Άννα, που τώρα αναγνωριζόταν ως αντιβασιλέας του γιου της, αρνήθηκε αρχικά να πιστέψει τις κατηγορίες που εκτοξεύονταν εναντίον του καλύτερου φίλου του μακαρίτη του συζύγου της. Φάνηκε να επιβεβαιώνεται το χειρότερο, όταν, τον Οκτώβριο του 1341, ο Καντακουζηνός επέτρεψε στον εαυτό του να αναγορευθεί αυτοκράτορας στη Θράκη από τα στρατεύματά του καθώς και από τους πολιτικούς του υποστηρικτές, πολλοί από τους οποίους ήταν πρόσφυγες που είχαν ξεφύγει από την τρομοκρατία της Κωνσταντινούπολης.¹³

Ο εμφύλιος πόλεμος που ξέσπασε τότε, έμελλε να διαρκέσει έξι σχεδόν χρόνια, μέχρι που το Φεβρουάριο του 1347 ο Καντα-

12. Cantacuzene, II, σελ. 47-8.

13. Nicol, Byzantine Family of Kantakouzenos, σελ. 47-8.

κουζηνός επανόρθωσε τις αδικίες που του είχαν γίνει, μπαίνοντας στην Κωνσταντινούπολη ως αυτοκράτορας. Κατά τη διάρκεια αυτών των ετών η Άννα Παλαιολογίνα, η άλλοτε νεαρή πριγκίπισσα της Σαβοΐας, «ενηλικιώθηκε» πια ως φύλακας του θρόνου του γιου της Ιωάννη και επίσης ως γυναίκα του κόσμου, ως αυτοκράτειρα που έπαιζε το ρόλο του αυτοκράτορα. Είχε συμβεί κι άλλες φορές στο παρελθόν. Η τρομερή αυτοκράτειρα Ειρήνη, στα τέλη του ογδόου αιώνα, ήθελε να είναι γνωστή ως αυτοκράτωρ σε γένος αρσενικό. Όμως η Άννα δεν ήταν ισάξιά της και τα έχανε μέσα στη θάλασσα των καιροσκοπών αρσενικών συνεργατών και συμβούλων της, ιδιαίτερα του δολοπλόκου Αλεξίου Απόκαυκου και των φίλων του. Το Νοέμβριο του 1341, λιγότερο από ένα μήνα μετά την ανακήρυξη του Καντακουζηνού ως αυτοκράτορα στη Θράκη, πείστηκε να στέψει το γιο της Ιωάννη ως αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη. Δεν ήταν ακόμη δέκα χρονών, όμως η στέψη του πραγματοποιήθηκε με όλους τους οφειλόμενους τύπους από τον πατριάρχη, που μόλις είχε, με παρόμοια δίκαιη ζέση, αφορίσει το «σφετεριστή» Καντακουζηνό, τον ανταγωνιστή για το στέμμα.¹⁴

Η αντιβασιλεία της αυτοκράτειρας Άννας και του πατριάρχη Ιωάννη μεταξύ 1341 και 1347 ήταν ένα καταστροφικό ιντερλούδιο στη βυζαντινή ιστορία. Κανείς τους δεν κατείχε αρκετά την πολιτική ικανότητα που χρειαζόταν να επιδείξει κανείς σε τέτοιες περιστάσεις, τη διπλωματία, ή τα οικονομικά, και ακόμα λιγότερο πώς να διεξαγάγει έναν εμφύλιο πόλεμο εναντίον του αποφασισμένου εχθρού. Η οικονομία της αυτοκρατορίας κατέρρεε· το βυζαντινό χρυσό νόμισμα, που κάποτε ήταν το μοναδικό σταθερό νόμισμα στο χριστιανικό κόσμο, χρειάστηκε να υποτιμηθεί και να μειωθεί μέχρι του σημείου να χάσει τελείως την αξία του. Οι Ιταλικές Δημοκρατίες της Βενετίας και της Γένουας, οι εκμεταλλευτές του πλούτου της Κωνσταντινούπολης, επωφελήθηκαν τα μέγιστα από τη δύσκολη θέση της αυτοκράτειρας. Γιατί θυμόταν πως ήταν κατά το ήμισυ Ιταλίδα και προσέβλεπε σ' αυτούς για κάποια ηθική υποστήριξη και

14. Gregoras, II, σελ. 614-16· Cantacuzene, II, σελ. 190, 218.

οικονομική βοήθεια. Το Σεπτέμβριο του 1341 έκανε μια καινούργια συμφωνία με τη Δημοκρατία της Γένουας, θεραπεύοντας έτσι το ρήγμα μεταξύ των Κωνσταντινουπολιτών και των Γενουατών εμπόρων του Γαλατά, στην απέναντι πλευρά του Κεράτιου. Το Μάρτιο του 1342 ανανέωσε την υφιστάμενη από μακρού χρόνου βυζαντινή συνθήκη με τη Βενετία η οποία είχε εκπνεύσει μετά την πάροδο δέκα ετών. Και των δύο αυτών συνθηκών τα έγγραφα έφεραν σκόπιμα τα ονόματα της Άννας και του γιου της, μολονότι ο μικρός Ιωάννης Παλαιολόγος δύσκολα μπορούσε να τα κατανοήσει.¹⁵ Τον Αύγουστο του ιδίου έτους η Άννα δοκίμασε να βάλει σε πειρασμό το Σέρβο τσάρο Στέφανο Δουσάν, ο οποίος υποστήριζε τον Καντακουζηνό, ώστε να της τον παραδώσει νεκρό ή ζωντανό. Η ανταμοιβή του θα ήταν μια γενναιόδωρη επέκταση των σερβικών εδαφών στη Θράκη. Ακόμα κι ο Δουσάν σκανδαλίστηκε. Κατά παρόμοιο τρόπο προσπάθησε να παρασύρει το Βούλγαρο τσάρο.¹⁶ Την άνοιξη του 1343 έστειλε έναν από τους Σαβόιους ιππότες της, τον Giovanni d'Orlay, στη Βενετία, για να παρακαλέσει τους γερουσιαστές να χρησιμοποιήσουν την επιρροή τους, ώστε να θέσουν τέρμα στην υποστήριξη του Δουσάν προς τον Καντακουζηνό.¹⁷ Ζήτησε επίσης τη βοήθειά τους κατά των Τούρκων οι οποίοι καταπατούσαν συνεχώς τα εδάφη της αυτοκρατορίας. Ωστόσο είχε ήδη απευθυνθεί στους Τούρκους να έλθουν στην απέναντι πλευρά του Ελλησποντου ως μισθοφόροι και σύμμαχοι και να πολεμήσουν υπέρ αυτής. Δεν καλύτερευσαν τα πράγματα, αφού κι ο αντίπαλός της έκανε το ίδιο. Μια από τις συνέπειες του καταστροφικού εμφύλιου πολέμου ήταν η εγκατάσταση των Τούρκων στην Ευρώπη. Όποιος κι αν κέρδιζε εκείνο τον πόλεμο, ωφελημένοι θα ήταν οι Τούρκοι.¹⁸

Καθώς η επινοητικότητα και οι οικονομικοί πόροι της άρχι-

15. DR, V, nos. 2864, 2876.

16. DR, V, nos. 2879-81, 2893.

17. DR, V, no. 2888.

18. Ο Καντακουζηνός (II, σελ. 506) ισχυρίζεται ότι ήταν η Άννα εκείνη και όχι αυτός που προσέφυγε πρώτη στη βοήθεια των Τούρκων. Σίγουρα, γνωρίζουμε πως το διέπραξε αυτό σε πέντε περιπτώσεις μεταξύ του 1344 και 1346. DR, V, no. 1895, 2902-3, 2904, 2906, 2912. N. Jorga, «Latins et grecs d'

σαν να εξαντλούνται, η Άννα έκανε δυο παράλογες κινήσεις. Έστειλε έναν από τους ιππότες της, το Φίλιππο από το Σαιν Ζερμαίν, μαζί με δυο Φραγκισκανούς από το Γαλατά, κομίζοντας επιστολές στον πάπα Κλήμη τον Στ', στην Αβινιόν. Φαίνεται πως είχε πάρει τις θρησκευτικές της δοξασίες μάλλον με ελαφρότητα. Θα πρέπει να γνώριζε πως η Παποσύνη είχε αποδοκιμάσει το γάμο της με έναν αιρετικό και αναμφίβολα επίσης την ορθόδοξη βάπτισμα και τη στέψη του γιου της Ιωάννη. Το καλοκαίρι του 1343, όταν του έγραψε τις επιστολές, ο πάπας Κλήμης ο Στ' είχε αναλάβει τα καθήκοντά του μόλις ένα χρόνο. Ανησυχούσε πολύ για τις νίκες των Τούρκων στην ανατολική Μεσόγειο και σκεφτόταν το σχηματισμό ενός συνασπισμού χριστιανικών δυνάμεων εναντίον τους.¹⁹ Όμως δεν ένιωθε τόσο δυνατός να παρέμβει στην αλληλοεξοντωτική διαμάχη μεταξύ των κυρίαρχων οικογενειών της Κωνσταντινούπολης, διαμάχη που ολοφάνερα είχαν προκαλέσει οι ίδιες. Η Άννα έλπιζε να κερδίσει την εύνοια και την υποστήριξη του προτείνοντας να επιστρέψει στην υπακοή της παιδικής της ηλικίας προς την Αγία Έδρα και να μεταστρέψει στον Καθολικισμό το γιο της Ιωάννη. Είπε επίσης στον πάπα πως και οι άλλοι αντιβασιλείς της αυτοκρατορίας της, ο Αλέξιος Απόκαυκος και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ήταν πρόθυμοι να υποταχτούν, καθώς επίσης και οι Αγιορείτες μοναχοί. Ο Ιωάννης ο Ε' θα έκανε ό,τι του έλεγε η μητέρα του. Όμως τίποτα δεν φαίνεται λιγότερο πιθανόν από τον προσηλυτισμό στον Καθολικισμό, του Απόκαυκου, του πατριάρχη, ή των μοναχών του Άθωνα. Το κείμενο αυτών των επιστολών έχει χαθεί. Το υποτιθέμενο περιεχόμενό τους είναι γνωστό μόνο από τις απαντήσεις που έστειλε ο πάπας προς την Άννα και το γιο της, τον Οκτώβριο του 1343.²⁰

Orient et l' établissement des Turcs en Europe, 1342-62», BZ, XV (1906), 179-222.

19. J. Gay, *Le pape Clément VI et les affaires d' Orient (1342-1352)* (Paris, 1904), σελ. 33-4, 45-9. K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I, σελ. 189f.

20. P. Lemerle, *L' Emirats d' Aydin, Byzance et l' Occident* (Paris, 1957) σελ. 160-1, 182-3. Clement VI, *Letters*, έκδ. E. Déprez, Clément VI (1342-

Υπάρχει κάτι περίεργο σ' αυτή την υπόθεση. Η Άννα μπορεί να ήταν αφελής. Όμως σίγουρα δεν ήταν τόσο ανόητη, ώστε να ισχυρίζεται ότι ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ο συνάδελφος αντιβασιλέας της, ήταν πρόθυμος να προσχωρήσει στη Ρωμαϊκή Εκκλησία. Αρκετά χρόνια αργότερα ο Ιωάννης Καντακουζηνός στα Απομνημονεύματά του ισχυριζόταν ότι οι επιστολές της Άννας προς τον πάπα Κλήμη πλαστογραφήθηκαν από τον πολυμήχανο Απόκαυκο, που είχε μέχρι εκείνη τη στιγμή αντιληφθεί τον τρόπο που θα τον βοηθούσε να επιτύχει τον πραγματικό του σκοπό, να δυσφημίσει δηλαδή και να εξοντώσει την Άννα και το γιο της, ώστε να αρπάξει το θρόνο για τον εαυτό του. Γιατί γνώριζε πως «δεν υπήρχε τίποτα πιο σίγουρο για να ξεσηκώσει τους Βυζαντινούς σε μια οργισμένη και αιματηρή επανάσταση, όσο η είδηση πως η αυτοκράτειρά τους είχε ασπασθεί τη λατινική πίστη». Ο Ιωάννης Καντακουζηνός κατηγορείται πιθανώς πολύ συχνά για το ότι εξήγαγε αυτά τα συμπεράσματα προς όφελός του. Σ' αυτή την περίπτωση μπορεί κάλλιστα να είχε δίκιο.²¹

Η δεύτερη παράλογη κίνηση της Άννας ήταν αναφορικά με τη Βενετία. Είχε ανανεώσει τη βυζαντινή εμπορική συμφωνία με τη Δημοκρατία στα 1342. Ένα χρόνο αργότερα, όταν οι πόροι της αυτοκρατορίας είχαν σχεδόν εξαντληθεί, ικέτευσε τους Βενετσιάνους να της δώσουν ένα σημαντικό δάνειο. Οι Βενετσιάνοι γνώριζαν αρκετά καλά τις συνθήκες της οικονομικής της δυσχέρειας. Γνώριζαν πως πιθανώς δεν θα είχε ποτέ τη δυνατότητα να τους εξοφλήσει. Κοίταξαν λοιπόν με μεγάλη προσοχή να καθοριστούν με σαφήνεια οι όροι του δανείου και ο τόκος απ' αυτό και οι εγγυήσεις να είναι αντιστοίχως σημαντικά. Τον Αύγουστο του 1343 η Άννα έκανε το γιο της Ιωάννη να θέσει το έμβλημα ή την υπογραφή του σε ένα υποσχετικό σημείωμα

1352), *Lettres closes, patentes et curiales publiées ou analysées d' après les registres du Vatican* (Paris, 1901-1925), I, nos. 466-71 (όλες χρονολογούνται στις 21 Οκτωβρίου 1343).

21. Cantacuzene, II, σελ. 539-41. *Letters of Clement VI*, εκδ. Déprez, I, no. 493 (προς τον Αλέξιο Απόκαυκο: χρονολογείται στις 27 Οκτωβρίου 1343). DR, V, no. 2890. Lemerle, *L' Emirats d' Aydin*, σελ. 183. σημ. 1.

και, μέσω των καλών υπηρεσιών του βενετσιάνου βαΐλου στην Κωνσταντινούπολη, ολοκληρώθηκε η συναλλαγή. Η Άννα και η κυβέρνησή της ήταν πλουσιότερες χάρη σ' ένα δάνειο 30.000 δουκάτων από τη Βενετία. Ήταν ασυλλόγιστη στις ελπίδες και στις υποσχέσεις της. Ως εγγύηση παραχώρησε τα κοσμήματα του βυζαντινού στέμματος. Δεσμεύτηκε να εξοφλήσει το δάνειο μέσα σε τρία χρόνια με αναλογία 10.000 δουκάτων το χρόνο και επιτόκιο 5 τοις εκατό. Ήταν μια συναλλαγή που πραγματοποιήθηκε χωρίς να εξεταστούν οι συνέπειες. Το δάνειο δεν εξοφλήθηκε ποτέ πλήρως. Το επιτόκιο αυξανόταν καθώς τα χρόνια περνούσαν. Το όλο ζήτημα αποτελούσε το μήλο της έριδος μεταξύ της Βενετίας και της Κωνσταντινούπολης μέχρι και αυτό το τέλος της αυτοκρατορίας· και τα κοσμήματα του στέμματος παρέμειναν στο θησαυροφυλάκιο του Αγίου Μάρκου τουλάχιστον μέχρι την εποχή που οι Τούρκοι κατέκτησαν την Κωνσταντινούπολη στα 1453.²²

Το δέκατο τέταρτο αιώνα το βενετσιάνικο δουκάτο άξιζε δύο περίπου υποτιμημένα βυζαντινά χρυσά νομίσματα. Με αυτά τα καινούργια πλούτη που είχε βρει η Άννα, παρακινούμενη από τους συμβούλους της, ένιωθε πως θα μπορούσε να επιμείνει μέχρι να αναγκαζόταν ο αντίπαλός της να παραδοθεί. Πιεζόταν κι αυτή πολύ σκληρά να βρει μετρητά για να πληρώσει τους μισθοφόρους και τους συμμάχους της. Όμως σταδιακά τα πράγματα γυρνούσαν με το μέρος του αντιπάλου της, καθώς ο λαός έβλεπε πως η Κωνσταντινούπολη, όπως επίσης και οι βόρειες επαρχίες, ερημώνονταν και αποδυναμώνονταν από τον παράλογο πόλεμο. Πολλοί από τους υποστηρικτές της Άννας άλλαξαν στρατόπεδο· πολλοί φυλακίστηκαν γιατί προσπάθησαν να κάνουν κάτι τέτοιο· πολλοί απ' αυτούς που είχαν ακόμη πλούτο βρήκαν καταφύγιο στους Γενουάτες του Γαλατά, στην ακτή απέναντι από την Κωνσταντινούπολη. Τα χρήματα από τη Βενετία γρήγορα εξανεμίστηκαν και αναμφίβολα ένα μεγάλο μέρος τους μπήκε στην τσέπη του Αλέξιου Απόκαυκου, ο οποίος πλούτισε ακόμη περισσότερο και ετοίμασε το καταφύγιό

22. D.M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations* (Cambridge, 1988), σελ. 258-60.

του έξω από την πόλη για την περίπτωση που ο πολιτικός άνεμος θα άλλαζε φορά. Η Άννα έφτασε στο σημείο να πουλήσει το ασήμι από τις εικόνες των εκκλησιών. Έγινε όλο και περισσότερο σκληρή. Στο λαό που προσπαθούσε να γλιτώσει από την τρομοκρατία στην Κωνσταντινούπολη, αρνιόταν το ιερό δικαίωμα του ασύλου στο ναό της Αγίας Σοφίας και τον φυλάκιζε στα καινούργια μπουντρούμια, τα οποία είχε κατασκευάσει ο Απόκαυκος για τους πολιτικούς κρατουμένους. Απεστάλησαν μυστικοί πράκτορες οχτώ φορές για να δολοφονήσουν τον Καντακουζηνό είτε δηλητηριάζοντάς τον είτε μαχαιρώνοντάς τον.²³ Ο πατριάρχης άρχισε να αμφιβάλλει για την ευθυκρισία της Άννας. Ομολογούσε πως, κατά την άποψή του, η πραγματική αιτία όλων των δεινών της εποχής ήταν απλώς η ζήλεια – η ζήλεια της Άννας για τον Καντακουζηνό και την πιστή και θαρραλέα σύζυγό του Ειρήνη που αξίωνε τον τίτλο της αυτοκράτειρας. Η γνώμη του Γρηγορά ως σύγχρονου ιστορικού, ήταν ότι η Άννα, όντας ζηλιάρα, ήταν και ανισόρροπη και ανίκανη και δεν μπορούσε να διακρίνει το σωστό από το λάθος. Πιστή ήταν μόνο στο γιο της Ιωάννη. Αυτά τα ελαττώματα τα αποδίδει, σύμφωνα με το συρμό της εποχής, στο γεγονός πως ήταν γυναίκα καθώς επίσης και πως ήταν ξενικής καταγωγής. Ένας μεταγενέστερος ιστορικός θεωρεί πως η Άννα, ως γυναίκα, κυβερνούσε σαν μια δυσλειτουργική σαίτα ενός υφαντή που ξέσκιζε και παραμόρφωνε το πορφυρό ένδυμα της αυτοκρατορίας.²⁴

Τον Ιούνιο του 1345 ο Αλέξιος Απόκαυκος δολοφονήθηκε από μερικούς πολιτικούς του κρατούμενους. Η Άννα έχασε τον πιο ικανό και επικίνδυνο υποστηρικτή της. Όμως ακόμη και τότε αρνήθηκε να υποκύψει. Οργή και μίσος την κατέλαβε, όταν ανακάλυψε πως ο πατριάρχης διατηρούσε μυστική αλληλογραφία με τον Καντακουζηνό λέγοντάς του μάλιστα πως υπήρχε η δυνατότητα να κανονιστεί μια ειρηνευτική συμφω-

23. Cantacuzene, II, σελ. 489, 558-63, 589-90, 597-8.

24. Gregoras, II, σελ. 748-51, 760-1· Doukas, Istoría Turco-Bizantină εκδ. V. Grecu (Bucharest, 1958), σελ. 47.

νία.²⁵ Ένιωσε πως είχε έλθει η στιγμή να απαλλαγεί απ' αυτόν. Αυτό μπορούσε καλύτερα να γίνει, αν ο πατριάρχης καταδικαζόταν για θεολογικά ζητήματα και καθαιρείτο με την ψήφο των επισκόπων. Η ίδια η Άννα δύσκολα κατανοούσε ποια ήταν αυτά τα ζητήματα· αλλά με χαρά αγκάλιασε τον αγώνα των θεολογικών αντιπάλων του πατριάρχη και με αυτό τον τρόπο εξασφάλισε την καταδίκη και την καθαίρεσή του σε μια σύνοδο που συγκλήθηκε εσπευσμένα στην Κωνσταντινούπολη. Ήταν λοιπόν τώρα η μόνη αντιβασίλεας.²⁶

Όμως ήταν πολύ αργά. Την νύχτα που ακολούθησε μετά τη σύνοδο, στις 2 Φεβρουαρίου του 1347, ο Καντακουζηνός προχώρησε πολεμώντας στο εσωτερικό της πόλης. Παρέταξε τα στρατεύματά του έξω από τα τείχη του παλατιού. Η Άννα οχυρώθηκε μέσα και αρνήθηκε να μιλήσει στους αγγελιοφόρους που της έστειλε. Η πεισματική άρνησή της οφειλόταν εν μέρει στο φόβο της. Ήταν πεπεισμένη πως αυτή και ο γιος της θα συλλαμβάνονταν και θα φυλακίζονταν, αν όχι κάτι χειρότερο. Κάποιοι από τους αξιωματικούς του Καντακουζηνού έχασαν τελικά την υπομονή τους και υπερέβησαν τις εντολές που είχαν λάβει καταλαμβάνοντας εξ εφόδου το παλάτι. Η Άννα τότε υποτάχτηκε επιτέλους και έστειλε αντιπροσώπους για να συνθηκολογήσει. Στις 8 Φεβρουαρίου κανονίστηκε μια συνθήκη. Οι όροι της ήταν τέτοιοι ώστε θα μπορούσε να είχε επιτευχθεί έξι χρόνια νωρίτερα. Συμφωνήθηκε ότι ο Ιωάννης Καντακουζηνός και ο νεαρός Ιωάννης Παλαιολόγος, που ήταν τώρα περίπου δεκαπέντε ετών, θα βασίλευαν μαζί ως συνάδελφοι, και ο πρώτος θα αναγνωριζόταν ως ανώτερος αυτοκράτορας για ένα διάστημα δέκα ετών, μετά το οποίο θα βασίλευαν από κοινού. Ο Καντακουζηνός υποσχέθηκε να μην προβεί σε αντίποινα και να μην κρατήσει καμιά κακία εναντίον της Άννας και του γιου της. Όλοι οι πολιτικοί κρατούμενοι έπρεπε να απελευθερωθούν και να ξεχαστεί, όσο ήταν δυνατόν, το άμεσο παρελθόν. Οι άνθρωποι ένιωσαν κατάπληξη βλέποντας την

25. Gregoras, II, σελ. 767.

26. J. Meyendorff, Introduction à l' étude de Grégoire Palamas (Paris, 1959), σελ. 117-19.

αντίθεση ανάμεσα στη μεγαλοψυχία του Ιωάννη Καντακουζηνού την ώρα του θριάμβου του, και στη μικροψυχία της Αυγούστας Άννας. Υπήρξαν κι εκείνοι που είδαν την αυγή μιας νέας εποχής μετά από πολλά χρόνια εμφυλίου πολέμου.²⁷

Ένα μέρος της συμφωνίας όριζε πως ο γιος της Άννας θα έπρεπε να νυμφευθεί την Έλενα, τη μικρότερη κόρη του Καντακουζηνού, η οποία ήταν τότε δεκατεσσάρων ετών. Το γάμο τέλεσε το Μάιο του 1347 ο νέος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, αφού είχε στέψει πρώτα τον Καντακουζηνό ως πρώτο αυτοκράτορα Ιωάννη τον Στ'. Θεωρητικά υπήρχαν τώρα δυο αυτοκράτορες, ένας ανώτερος και ένας κατώτερος, και δυο Αυγούστες, η Άννα και η Ειρήνη, η σύζυγος του Καντακουζηνού. Φαινόταν όμορφο στα χαριτιά αλλά στην πράξη ήταν καταδικασμένο σε αποτυχία. Η Άννα και η Ειρήνη δεν μπορούσαν εύκολα να ζήσουν ως ισότιμες στην ίδια πόλη. Ούτε και ο γιος της Ειρήνης Ματθαίος μπορούσε να είναι ικανοποιημένος παίζοντας δευτερεύοντα ρόλο έναντι του γιου της Άννας Ιωάννη. Ο ανώτερος αυτοκράτορας έλπιζε να αποτρέψει τις ταραχές στέλνοντας τον Ιωάννη να διαμείνει ως αυτοκράτορας στη Θεσσαλονίκη. Ήταν λάθος, γιατί εκεί ο νεαρός άνδρας βρήκε υποστηρικτές που τον παρότρυναν να ξεκινήσει τον αγώνα του εναντίον του «σφετεριστή» Καντακουζηνού και της οικογένειάς του. Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν και ο Σέρβος Στέφανος Δουσάν, που αντιλήφθηκε πως είχε να κερδίσει παριστάνοντας τον πρόμαχο του κατώτερου αυτοκράτορα. Ήταν μια επικίνδυνη κατάσταση, γιατί ο Δουσάν είχε προσφάτως αυτοανακηρυχτεί ως άλλος ένας ακόμη αυτοκράτορας και είχε βλέψεις όχι μόνο στη Θεσσαλονίκη, αλλά επίσης και στην Κωνσταντινούπολη.

Το καλοκαίρι του 1351 οι Σέρβοι είχαν ήδη στρατοπεδεύσει έξω από τις πύλες της Θεσσαλονίκης. Ο Καντακουζηνός δεν μπορούσε να εγκαταλείψει την πρωτεύουσά του. Έπεισε την Άννα να πάει στη θέση του, να προλάβει την καταστροφή και να επιπλήξει το γιο της. Η Άννα στάθηκε στο ύψος των περι-

27. D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453* (Cambridge, 1993), σελ. 206-8. (Μεταφράστηκε στα ελληνικά από τις εκδ. Παπαδήμας).

στάσεων. Είπε στο γιο της να μην είναι τόσο ανόητος. Επετίμησε τους οπαδούς του. Πήγε να επισκεφτεί το Στέφανο Δουσάν στο στρατόπεδό του, έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, και τον έπεισε να αποσυρθεί.²⁸ Ήταν μια αξιόλογη διπλωματική επιτυχία και σηματοδότη την έναρξη μιας νέας φάσεως στη σταδιοδρομία της Άννας. Δεν επέστρεψε ποτέ ξανά στην Κωνσταντινούπολη. Για δεκατέσσερα περίπου χρόνια βασίλευσε ως αυτοκράτειρα στην περιοχή εκείνη που χαρακτηριζόταν ως το δικό της «μερίδιο» από την αυτοκρατορία, στη Θεσσαλονίκη δηλαδή. Ο γιος της Ιωάννης έφυγε γρήγορα από εκεί στις αρχές του 1352 για να διαμείνει στην ανεξάρτητη αυτοκρατορική του ιδιοκτησία στη Θράκη και ξεκίνησε, πριν περάσει πολύς χρόνος, τον πόλεμο με το γιο του Καντακουζηνού Ματθαίο. Ήταν το τέλος της συμφωνίας που τόσο ελπιδοφόρα είχε συναφθεί μεταξύ των εμπολέμων φατριών των οίκων των Παλαιολόγων και των Καντακουζηνών, στα 1347. Η τελευταία φάση της διαμάχης τους περατώθηκε στα 1354 με την παραίτηση του Ιωάννη Καντακουζηνού και το θρίαμβο του γιου της Άννας Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, που επιτέλους έγινε ο αδιαφιλονίκητος αυτοκράτορας των Ρωμαίων.²⁹

Αναμφίβολα η Άννα χάρηκε και ικανοποιήθηκε που ο μακροχρόνιος αγώνας της υπέρ των δικαιωμάτων του γιου της δεν πήγε χαμένος. Δύσκολα θα μπορούσε να είχε κάνει περισσότερα πράγματα γι' αυτόν. Τώρα για βρισκόταν στην ευχάριστη θέση να διαχειρίζεται το δικό της τμήμα της αυτοκρατορίας, στο μικρότερο φυσικά κόσμο της Θεσσαλονίκης. Το έκανε με αρχοντιά και αξιοπρέπεια, διατηρώντας υπερήφανα τους τίτλους της, της Αυγούστας και της αυτοκράτειρας. Άλλες αυτοκρατορικές δεσποσύνες πριν απ' αυτήν είχαν βρει, για διαφορετικούς η καθεμιά λόγους, τη Θεσσαλονίκη πιο ευχάριστη από την Κωνσταντινούπολη. Η Ειρήνη η Μομφερρατική, η δεύτερη σύζυγος του Ανδρόνικου του Β', είχε βασιλεύσει εκεί από το 1303 μέχρι το 1317, έστω κι αν το έκανε για να ξεφύγει από

28. Cantacuzene, III, σελ. 200-9· Gregoras, III, σελ. 149.

29. Nicol, Byzantine Family of Kantakouzenos, σελ. 79-87.

το σύζυγό της και να τον εκνευρίσει.³⁰ Η χήρα του αυτοκράτορα Μιχαήλ του Θ' είχε αποσυρθεί εκεί στα 1320 και πέρασε τα τελευταία δεκατρία χρόνια της ζωής της στη Θεσσαλονίκη μάλλον σαν μια παραχαϊδεμένη μοναχή. Η Άννα, ωστόσο, βρήκε μια νέα πληρότητα και νόημα ζωής στο να διαχειρίζεται τη δική της μικροσκοπική αυτοκρατορία από το δικό της παλάτι. Εξέδιδε δικά της διατάγματα και εντολές.³¹ Έκοψε δικό της νόμισμα. Το μεγαλύτερο μέρος απ' αυτά που διασώζονται απεικονίζουν στην πίσω πλευρά τους όρθια τη μορφή ενός αυτοκράτορα, ο οποίος θα πρέπει σίγουρα να είναι ο γιος της Ιωάννης. Η ίδια η Άννα, ωστόσο, παρουσιάζεται εστεμμένη, με τα πλήρη βασιλικά εμβλήματα, κρατώντας σκήπτρο στο δεξί της χέρι και στο αριστερό ένα ομοίωμα της Θεσσαλονίκης με τις επάλξεις της. Η προσωπογραφία της προσδιορίζεται σαφώς από το γράμμα Α. Δεν άφηνε περιθώρια μ' αυτό τον τρόπο στον κόσμο να λησμονήσει πως Αυγούστα του ήταν η Άννα Παλαιολογίνα, η πριγκίπισσα από τη Σαβοΐα, η οποία έγινε πρώτα αυτοκράτειρα και αντιβασιλέας στην Κωνσταντινούπολη και έπειτα αυτοκράτειρα στη Θεσσαλονίκη.³² Μια ζωηρή υπόμνηση αυτού του γεγονότος μπορούμε ακόμη να δούμε στην επιγραφή που χαραχτηκε σε μια είσοδο στην ακρόπολη της πόλεως, και που αναφέρει πως κατασκευάστηκε με απόφαση της αυτοκράτειρας (δέσποινας) Άννας Παλαιολογίνας στα 1355.³³ Η τελευταία γνωστή επίσημη πράξη, που αναφέρεται σε ένα μεταγενέ-

30. Δες πιο πάνω, σελ. 87-103.

31. F. Barišić, «Povelje vizantijskich carica [Les chartes des impératrices byzantines]», ZRVI, XIII (1971), 143-202, ειδικά 180-2. Περί της θεσμικής θέσεως της Άννας δες Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον, Σύμμεικτα, II (1970), 1-144, ειδικά 91-127.

32. S. Bendall and P.J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage* (London, 1979), σελ. 248-53· D. Nicol and S. Bendall, «Anna of Savoy in Thessalonica: the numismatic evidence», *Revue Numismatique*, 6th ser., XIX (1977), 87-102· P. Protonotarios, «John V and Anna of Savoy (1351-1365). The Serres hoard (στα ελληνικά και στα αγγλικά) *Nomismatika Chronika*, VIII (1989), 69-84.

33. R.-J. Loenertz, «Chronologie de Nicolas Cabasilas 1345-1354», *OCP*, XXI (1955), 205-31 (= Loenertz, *Byzantina et Franco-Graeca*, I (Rome, 1970), σελ. 303-28).

στερο έγγραφο, ήταν η πραγματοποίηση μιας δωρεάς στη μονή των Αγίων Αναργύρων (Κοσμά και Δαμιανού) στη Θεσσαλονίκη, πιθανώς στα 1360.³⁴ Πέθανε στην πόλη της, περίπου πέντε χρόνια αργότερα, ως μοναχή με το όνομα Αναστασία. Τη βασιλεία της τη θυμούνταν ως μια εποχή ειρήνης μετά τις κοινωνικές και πολιτικές αναστατώσεις που είχαν ταλανίσει τη Θεσσαλονίκη στην προηγούμενη δεκαετία. Ο Νικόλαος Καβάσιλας, γέννημα και θρέμμα της Θεσσαλονίκης, συνέθεσε ένα εγκώμιο για την Άννα, έτσι ώστε να γνωρίσει ο κόσμος πόσο αγαθοεργός ήταν η ηγεμόνας του.³⁵

Για πολύ καιρό πίστευαν, τουλάχιστον οι δυτικοί ιστορικοί, ότι πέθανε όντας μνημένη στον τρίτο βαθμό των Φραγκισκανών και πως τάφηκε στην Ασιζή. Αυτό δεν είναι τίποτα περισσότερο από απλό μύθευμα που πλάστηκε για να αποδείξει ότι η Άννα της Σαβοΐας έτρεφε πάντοτε ευλάβεια και ήταν αφοσιωμένη στη Ρωμαϊκή Εκκλησία. Είχε σίγουρα καλές σχέσεις με τους Φραγκισκανούς στη γενουάτικη αποικία του Γαλατά, και πότε-πότε τους χρησιμοποιούσε ως πρεσβευτές στη Δύση. Οι πάπες, προφανώς επειδή σχεδόν το πίστευαν πως η Άννα ήταν ακόμα γι' αυτούς η *filia carissima* εν τη πίστει, αρέσκονταν να της αναφέρουν τη ρήση του Αποστόλου Παύλου ότι «ηγίασται γαρ ο ανήρ ο άπιστος εν τη γυναικί» (Α' Κορινθ. 7, 14). Ήταν αυτό ακριβώς που ο ετεροθαλής αδελφός της Εδουάρδος της Σαβοΐας είχε αφήσει την εντύπωση ότι μπορούσε να συμβεί κατά τη διάρκεια της έγγαμης ζωής της. Δεν υπάρχει καμιά βέβαιη μαρτυρία ότι κάποτε συνέβη αυτό, μολοντί ένας Φραγκισκανός χρονογράφος πίστευε πως ο Ανδρόνικος ο Γ' είχε υποστεί μια μορφή μεταστροφής στην αληθινή πίστη.³⁶ Ο σύγχρονος της Άννας βιογράφος Dino Muratore κλίνει επίσης υπέρ της απόψεως ότι η Άννα ήταν σταθερά αφοσιωμένη στη

34. F. Barišić, «Povelje vizantijskich carica», ZRVI, XIII (1971), 181-2. Περί της μονής των Αναργύρων στη Θεσσαλονίκη, δεσ R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins* (Paris, 1975), σελ. 350.

35. Loenertz, «Chronologie de Nicolas Cabasilas», 320-22 (224-6).

36. Muratore, *Una principessa Sabauda*, σελ. 462-6. Nicol and Bendall, «Anna of Savoy in Thessalonica», 93.

Ρωμαϊκή Εκκλησία και πάντοτε νοσταλγούσε την πολυαγαπημένη πατρική γη της Σαβοΐας.³⁷ Υπάρχουν λιγότερες αποδείξεις και για τους δύο αυτούς ισχυρισμούς. Θα μπορούσε κάλλιστα να είχε επιστρέψει στην πατρίδα της αφού είχε επιτυχώς εγκαταστήσει το γιο της ως αυτοκράτορα, στα 1354. Προτίμησε να μείνει στη Θεσσαλονίκη ως αυτοκράτειρα ιδίω δικαίωματι· και εκεί ακριβώς πέθανε ως ορθόδοξη μοναχή.

Αν είχε επιστρέψει στην Καθολική πίστη της παιδικής της ηλικίας, θα ήταν πολύ δύσκολο γι' αυτήν να συνεργαστεί με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κατά τη διάρκεια των χρόνων της αντιβασιλείας της στην αυτοκρατορία, και ακόμα δυσκολότερο να συντηρήσει την αφοσίωση των ορθοδόξων υπηκόων της στο πρόσωπό της· και είναι σαφές από την πολυσυζητημένη μεταστροφή του γιου της στη Ρώμη, στα 1369, ότι η μητέρα του δεν τον είχε εμποδίσει να ανατραφεί με την ορθόδοξη πίστη. Οι γνωστές της αγαθοεργίες προς την εκκλησία της οποίας τα δόγματα υιοθέτησε, αποκαλύπτουν πως προσκολλήθηκε περισσότερο στην πίστη του συζύγου της παρά σε εκείνη των πατέρων της. Ανάμεσα στους θησαυρούς της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους υπάρχει ένα έξοχο ψαλτήριο γραμμένο από έναν πολύ γνωστό αντιγραφέα της μονής της Παναγίας Οδηγήτριας της Κωνσταντινούπολης, στα 1346. Ανήκε στην «Άννα Παλαιολογίνα την αυτοκράτειρα», η οποία το δώρισε σ' αυτό το μοναστήρι. Εκεί ακριβώς είχε πεθάνει και ο σύζυγός της, και εκεί επίσης η Άννα είχε κάνει αγρυπνία γι' αυτόν για τρεις μέρες, στα 1341.³⁸ Περισσότερες αποδείξεις για την ανεπίληπτη ορθοδοξία της και για το μοναστικό της όνομα Αναστασία περιέχονται σε ένα «Μνημείο» του ναού* του Πρωτάτου του Αγίου Όρους, όπου καταγράφονται τα ονόματα των κοσμικών και των εκκλησιαστικών ηγετών που ήταν όντως αξιομνημόνευτοι. Εκεί αναφέρεται μια για πάντα ως «η αθανάτου δόξης αυτοκράτειρά μας Άννα, γνωστή ως μοναχή Αναστα-

37. Δες π.χ. Muratore, *Una principessa Sabauda*, σελ. 368-9.

38. L. Politis, «Eine Schreiberschule im Kloster των Οδηγών», *BZ*, LI (1958), 263-4.

* Το αγγλικό κείμενο έχει *monastery of the Protaton*. (Σημ. του μετ.).

σία, η οποία έργοις και λόγοις κοπίασε σε ολόκληρη τη ζωή της για να υποστηρίξει τα αποστολικά και πατερικά δόγματα της Εκκλησίας». ³⁹ Αυτό αποτελούσε όντως υψηλό εγκώμιο· και η Άννα το κέρδισε γιατί ωθούμενη από πολιτικά κίνητρα άλλαξε γνώμη, όταν, κατά την ενδεκάτη ώρα της αντιβασιλείας της, προτίμησε να συνταχθεί με τους θεολογικούς αντιπάλους του συναδέλφου της και πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα για να εξασφαλίσει την εκθρόνισή του ως αιρετικού. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, αν όχι και για κάποιον άλλο, η βυζαντινή Εκκλησία της επιδαψίλευσε το μεγαλύτερό της εγκώμιο συμπεριλαμβάνοντας το όνομά της στο Συνοδικόν της Ορθοδοξίας* ως Άννα Παλαιολογίνα, Αυγούστα άψογης και μακαρίας μνήμης. ⁴⁰

Έζησε μια έντονη ζωή. Συχνά έχανε τα νερά της ως αντιβασιλέας στην Κωνσταντινούπολη και κατέφευγε σε μέτρα τα οποία ήταν αποτέλεσμα πανικού. Ήταν συνεπής και αποτελεσματική μόνο στην υπεράσπιση του γιου της. Στο τέλος, κυρίως χάρις στα σφάλματα των άλλων, πραγματοποίησε τη φιλοδοξία που είχε γι' αυτόν, όταν εκείνος έγινε μονοκράτορας στα 1354. Αφοσιώθηκε τότε στη σταδιοδρομία της ως αυτοκράτειρα στη Θεσσαλονίκη. Η στιγμή που πέθανε ίσως και να ήταν η καλύτερη. Ο γιος της παρέμεινε με κάποια διαλείμματα στο θρόνο του για περισσότερο από σαράντα χρόνια, μέχρι το θάνατό του, στα 1391. Πήρε πολλές λανθασμένες δικαστικές αποφάσεις και έκαμε κακούς υπολογισμούς, για τους οποίους η μητέρα του πιθανόν δεν θα ήταν υπερήφανη, παρόλο που είχε

39. I. Djurić, «Pomenik Svetogorskog Protata c Kraja XIV veka», (Mémo-
rial du Protaton de Mont Athos à la fin du XIVe siècle), ZRVI, XX (1981),
139-61, ειδικά 149-53· Politis «Eine Schreiberschule», 274-5.

40. J. Gouillard, «Le Synodikon de l' Orthodoxie. Edition et commentaire»,
TM, II (1967), 100-3, σειρές 869-73.

* Το Συνοδικό της Ορθοδοξίας λέει: «Άννης, της εν ευσεβεί τη μνήμη
γενομένης αιδήμου Δεσποίνης ημών, της δια του θείου και αγγελικού
Σχήματος μετονομασθείσης, Αναστασίας Μοναχής, της έργοις και λόγοις όλη
τη ψυχή δια βίου αγωνισαμένης, υπέρ τε της συστάσεως των Αποστολικών
και Πατερικών της Εκκλησίας δογμάτων και της καθαιρέσεως της πονηράς
και αθέου του Βαρλαάμ και Ακινδύνου αιρέσεως, και των ομοφρόνων εκεί-
νης, Αιωνία η μνήμη». (Σημ. του μετ.).

αφιερώνει τόσο μεγάλο διάστημα της ζωής της για να τον ανεβάσει στο θρόνο.

1. Η Θεοδώρα Κομνηνή Παλαιολογίνα (ως μοναχή Θεοδούλη) μαζί με την κόρη της. (Lincoln College, Oxford, *tyrikon* f. 11¹).

8. Η Μάρα Βράνκοβιτς (λεπτομέρεια από χρυσόβουλλο του 1420 της Μονής Εσφιγμένου του Αγίου Όρους).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

ANNA NOTARA PALAIOLOGINA. ΠΕΘΑΝΕ ΤΟ 1507

Η Άννα Νοταρά Παλαιολογίνα έζησε σε έναν κόσμο και σε μια εποχή μεταβολών, αβεβαιότητας και αποσυνθέσεως. Γεννήθηκε και μεγάλωσε μέσα σε μια προνομιούχα και πλούσια οικογένεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όταν το Βυζάντιο βρισκόταν στην οριστική του πτώση. Πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της ως πλούσια πρόσφυγας στον ακμάζοντα κόσμο της πρώιμης αναγεννησιακής Ιταλίας. Πέθανε γεροντοκόρη στη Βενετία στα 1507. Όμως ποτέ δεν εγκλιματίστηκε στο δυτικό τρόπο ζωής. Όνειρό της ήταν πάντοτε να συγκεντρώσει γύρω της ένα «προτεκτοράτο» λιγότερο τυχερών προσφύγων από το ναυάγιο του Βυζαντίου και να διασώσει και να διαιωνίσει τη γλώσσα, τον πολιτισμό και τη θρησκεία των ελληνόφωνων συμπατριωτών της που είχαν εκδιωχθεί από την πατρίδα και την πίστη τους.

Ο πατέρας της Λουκάς Νοταράς ανήκε στην πλούσια αριστοκρατία γαιοκτημόνων της Πελοποννήσου, της τελευταίας από τις βυζαντινές επαρχίες του δεκάτου πέμπτου αιώνα.¹ Κατά τη διάρκεια της λαμπρής σταδιοδρομίας του στην αυλή των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης πέρασε απ' όλα σχεδόν τα ανώτατα κρατικά αξιώματα. Στα τελευταία χρόνια της αυτοκρατορίας χρημάτισε «*μεσάζων*» ή *πρωθυπουργός* των τελευταίων δύο αυτοκρατόρων, του Ιωάννη Η' και του αδελφού του, του

1. 1. Περί της οικογένειας Νοταρά, δες Σ.Α. Κουτιβάς, *Οι Νοταράδες στην υπηρεσία του έθνους και της εκκλησίας* (Αθήνα, 1968), ειδικά σελ. 59-68 (περί της Άννας).

Κωνσταντίνου του ΙΑ' του Παλαιολόγου, όπως επίσης και *μέγας δούκας*. Τον υπολήπτονταν και τον θαύμαζαν όλοι, εκτός από τον προσωπικό φίλο και σύμβουλο του Κωνσταντίνου του ΙΑ', τον ιστορικό Γεώργιο Σφραντζή, ο οποίος ζήλευσε την επιρροή και τον πλούτο του. Ο Λουκάς Νοταράς ήταν σίγουρα πλούσιος· και είχε φίλους σε ανώτατες θέσεις μεταξύ των Ιταλών με τους οποίους είχε συνεργαστεί ως πρεσβευτής του αυτοκράτορά του και διερμηνέας. Ανάμεσα στις πολλές του τιμητικές διακρίσεις συμπεριλαμβάνονταν και η ανακήρυξή του ως επίτιμου πολίτη της Βενετίας και της Γένουας· και στις σκοτεινές ημέρες πριν από την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως στους Τούρκους στα 1453 είχε πολύ συνετά καταθέσει το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων του σε ιταλικές τράπεζες. Όμως δεν είχε ποτέ διανοηθεί να εγκαταλείψει το βυθιζόμενο πλοίο του Βυζαντίου και να εγκατασταθεί στη Δύση. Κατά τη διάρκεια της μακράς και μοιραίας πολιορκίας της Κωνσταντινουπόλεως από το σουλτάνο Μωάμεθ το Β', τον Απρίλιο και Μάιο του 1453, ο Νοταράς παρέμεινε στη θέση του. Πέρασε στην ιστορία ως ένας από τους ευγενέστερους και γενναιότερους υπερασπιστές του χριστιανικού αγώνα, ως ήρωας και μάρτυρας. Πιστεύεται πως αυτός ξεστόμισε την αλησμόνητη δήλωση πως θα προτιμούσε να δει τουρκικό τουρμπάνι* στην πόλη του παρά τη λατινική τιάρα.² Ίσως να το είπε σε μια στιγμή εκνευρισμού. Φαίνεται όμως πως δεν ταίριαζε στο χαρακτήρα του, γιατί ήταν ανεκτικότερος χριστιανός από πολλούς φανατικούς αντιλατίνους συγχρόνους του· μάλιστα μεταξύ των φίλων του συγκαταλέγονταν πολλά μέλη της ρωμαιοκαθολικής ιεραρχίας.

Παντρεύτηκε μια δεσποσύνη από την αυτοκρατορική οικογένεια των Παλαιολόγων, γεγονός που έδωσε στην κόρη του Άννα το δικαίωμα και τη δικαιολογία να αυτοαποκαλείται

2. Doukas, *Istoria Turco-Bizantina*, έκδ. V. Grecu (Bucharest, 1958) σελ. 329.

* Η δήλωση του Λουκά Νοταρά που μας παραδίδει ο Δούκας, έχει ως εξής: «Κρειττότερόν εστιν ειδέναι εν μέση πόλει φακιόλιον βασιλεύον Τούρκων ή καλύπτραν λατινικήν». (Σημ. του μετ.).

Παλαιολογίνα. Ήταν η μεγαλύτερη κόρη του. Είχε τουλάχιστον άλλα έξι παιδιά, δυο κορίτσια που ονομάζονταν Θεοδώρα και Ευφροσύνη, και τέσσερις γιους. Τα κορίτσια μάς είναι γνωστά μόνο από ιταλικές πηγές, γιατί κι αυτά κατέφυγαν στην Ιταλία. Μια λοιπόν απ' τις θυγατέρες του παντρεύτηκε έναν γιο του Ανδρόνικου Παλαιολόγου, τελευταίο Μεγάλο Δομέστικο ή αλλιώς αρχιστράτηγο του βυζαντινού στρατού, ο οποίος εκτελέστηκε από τους Τούρκους μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης.³ Η μοίρα του Λουκά Νοταρά, της συζύγου και των γιων τους, είναι γνωστότατη και πολύ τραγική. Συνελήφθησαν όλοι από τους Τούρκους κατακτητές το 1453. Ένας Έλληνας ιστορικός λέει ότι τους απελευθέρωσε ο σουλτάνος Μωάμεθ προσωπικά και ότι τους έδωσε τη δυνατότητα να επιλέξουν τον τόπο καταφυγής και διαμονής τους. Αργότερα, ωστόσο, όταν ο Νοταράς αρνήθηκε να παραδώσει το μικρότερο γιο του Ισαάκ στις ορέξεις του σουλτάνου, εκτελέστηκε ολόκληρη η οικογένεια. Μια άλλη καταγραφή αναφέρει ότι η σύζυγος του Νοταρά προτίμησε ν' αυτοκτονήσει παρά να δοκιμάσει την ατίμωση ενδίδοντας στο σουλτάνο· και πως οι γιοι της σκοτώθηκαν μπροστά στα μάτια του συζύγου της, εκτός από το μικρότερο, τον Ισαάκ, τον οποίο ποθούσε ο σουλτάνος. Ο Ισαάκ σύρθηκε αιχμάλωτος στην Αδριανούπολη, αλλά πριν περάσει πολύς καιρός, κατάφερε να αποδράσει και να συναντήσει την αδελφή του Άννα στην Ιταλία.⁴ Ο πατέρας της Άννας έζησε και πέθανε ως ήρωας, και αυτό η Άννα δεν το ξέχασε ποτέ. Κάποιος σύγχρονός του έγραψε έναν επικήδειο λόγο γι' αυτόν· και οι Έλληνες μέχρι και σήμερα τιμούν το Λουκά Νοταρά ως τον πρώτο από τους «εθνομάρτυρες» τους.⁵

3. D. M. Nicol, «The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus)» (Washington, D.C., 1968), nos. 68, 69.

4. Οι διάφορες διηγήσεις για τον θάνατο του Λουκά Νοταρά, της συζύγου και της οικογένειάς του δίνονται συνοπτικά στο Nicol, *Byzantine Famile of Kantakouzenos*, σελ. 181, σημ. 17 και στο A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli, I: Le testimonianze dei contemporanei* (Verona, 1976), σελ. 406-7.

5. Μόσχος, Ιωάννης, έκδ. E. Legrand, Ιωάννου του Μόσχου Λόγος επιτάφιος επί του Α. Νοταρά, *DIEE*, II (1885-6), 413-24 (επανεκδόθηκε στο Κουτιβάς (δες σημ. 1 πιο πάνω), σελ. 39-47)· A. E. Vakalopoulos, «Die Frage der

Η Άννα είχε γλιτώσει από τις φρικαλεότητες της δηώσεως της Κωνσταντινουπόλεως και από το φόνο των γονιών και των αμφιθαλών αδελφών της. Μερικά χρόνια πριν το 1453, όταν το τέλος του βυζαντινού κόσμου φαινόταν πως πλησίαζε, ο πατέρας της την έστειλε στην ειρήνη και την ασφάλεια της Ρώμης μαζί με τις αδελφές της Θεοδώρα και Ευφροσύνη. Πήγε εκεί όχι ως ένας απένταρος πρόσφυγας, αλλά «με μια τεράστια περιουσία» και αναμφίβολα είχε τη δυνατότητα να κάνει αναλήψεις από τους τραπεζικούς λογαριασμούς του πατέρα της στην Ιταλία.⁶ Το ότι ο Νοταράς είχε φίλους και επαφές εκεί είναι βέβαιο. Μπορούσε κάλλιστα να έχει αναθέσει τη φροντίδα και την προστασία της κόρης του στον καρδινάλιο Βησσαρίωνα, ο οποίος είναι γνωστό πως ζούσε στη Ρώμη μεταξύ του 1440 και 1449. Ο Βησσαρίων, που ήταν άλλοτε ορθόδοξος επίσκοπος Νικαίας, υπήρξε τόσο ευφραδής και πειστικός υπερασπιστής της ενώσεως μεταξύ της Ελληνικής και της Λατινικής Εκκλησίας, η οποία διακηρύχτηκε στη Φλωρεντία το 1439, ώστε ο πάπας τον έκανε καρδινάλιο. Το 1463 διορίστηκε τιτουλάριος λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ο Βησσαρίων θεωρούσε τον εαυτό του ως υπερασπιστή όλων των Ελλήνων της Ιταλίας και έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι του για να βοηθήσει και να ανακουφίσει εκείνους που κατέφθαναν εκεί ως πρόσφυγες από το βυζαντινό κόσμο, τόσο πριν, όσο και μετά το 1453. Ο Θωμάς Παλαιολόγος, ο αδελφός του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα, που εγκατέλειψε την Πελοπόννησο στα 1460, ωφελήθηκε τα μέγιστα χάρις στη μεσολάβηση του Βησσαρίωνα στον πάπα Πίο τον Β'. Είχε φέρει μαζί του από την Πάτρα την κέρα του αποστόλου Ανδρέα και στα 1462 ο καρδινάλιος Βησσαρίων τη δώρισε στον πάπα. Ο Θωμάς ανταμείφθηκε με τιμητικές διακρίσεις και με μια σύνταξη από την Κούρια. Μετά το θάνατό του στα 1465, τους γιους του, Ανδρέα

Glaubwürdigkeit der «Leichenrede auf L. Notaras» von Johannes Moschos (15 JH)', BZ, LII (1959), 13-21. Κ.Ι. Κοτσώνης, Λουκάς Νοταράς, ο πρώτος ενθομάρτυς, Ακτίνες, 189 (Ιούνιος, 1953), 1-24.

6. Ekthesis Chronike, έκδ. Sp. P. Lambros, Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum (London, 1902), σελ. 17.

και Μανουήλ, φρόντιζε ο Βησσαρίων που τους πρόσεχε ως τους νόμιμους διαδόχους του βυζαντινού θρόνου, εν αναμονή της ημέρας που η Κωνσταντινούπολη θα ελευθερωνόταν. Αυτή η ημέρα δεν ήλθε ποτέ, και οι δύο υποψήφιοι διάδοχοι αποδείχτηκαν μεγάλη απογοήτευση για τον ευεργέτη τους Βησσαρίωνα.⁷

Θα ήταν όμορφο να πιστεύουμε πως η Άννα Νοταρά παρευρισκόταν ίσως στην τελετή της προσφοράς της κάρας του Αγίου Ανδρέα στον πάπα, στη Ρώμη, το 1462. Ο Πίος ο Β' άφησε τη δική του περιγραφή γι' αυτό το σπουδαίο γεγονός.⁸ Όμως δεν διασώθηκε ο κατάλογος των καλεσμένων του και πράγματι δεν υπάρχει καμιά αναφορά σχετικά με την Άννα και τη ζωή της στη Ρώμη για κάποια χρονική περίοδο. Είχε την περιουσία του πατέρα της για να ζήσει και ποτέ δε δέχτηκε καμιά σύνταξη από τον πάπα, όπως έκαναν κάποιοι μακρινοί της συγγενείς. Πιθανώς δεν δέχτηκε μια τέτοια ελεημοσύνη, γιατί δεν μπορούσε ποτέ να συμφωνήσει με την εκκλησία της Ρώμης. Προσκολλήθηκε στον προγονικό της ορθόδοξο χριστιανισμό με μια εμμονή που έφερνε σε αμηχανία τους Ιταλούς οικοδεσπότες της. Πιθανότατα θαύμαζε πολύ την ανθρωπιά, τη γενναιοδωρία και την παιδεία του καρδινάλιου Βησσαρίωνος, όμως δεν μπορούσε ποτέ να τον ακολουθήσει στο δρόμο για τη Ρώμη. Η Άννα ήταν ένας απ' τους προδρόμους της ελληνικής διασποράς από το Βυζάντιο, που ένιωθαν πως η ορθόδοξη πίστη τους είχε ζωτική σημασία για την ταυτότητα και την αλληλεγγύη τους ως Ελλήνων μέσα σε έναν ξένο κόσμο. Ο Βησσαρίων, όντας ο ίδιος Έλληνας, μπορούσε να κατανοήσει αυτά τα αισθήματα. Θεωρούσε καθήκον του να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στους χριστιανούς της Ανατολής και της λατινικής Δύσης. Μπορούσε να εκτιμήσει το γεγονός ότι οι ορθόδοξοι χριστιανοί που είχαν χάσει τόσο τις πνευματικές, όσο και τις υλικές τους ρίζες, δεν μπορούσαν να εντυπωσιαστούν από τον τίτλο του, τον τίτλο του

7. Περί του Θωμά Παλαιολόγου, δες D. M. Nicol, *The Immortal Emperor. The life and legend of Constantine Palaiologos, last Emperor of the Romans* (Cambridge, 1992), σελ. 115-16.

8. *Commentaries of Pius II*, μτφ. στα αγγλικά Florence A. Gragg., έκδ. Leona Gabel (London, 1960), σελ. 241-59.

Λατίνου Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ήρωάς τους ήταν ο μοναχός Γεννάδιος, ο οποίος είχε απορρίψει περιφρονητικά την ένωση της Φλωρεντίας και είχε γίνει ο πρώτος Έλληνας πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μετά την τουρκική κατάκτηση. Αυτός και οι διάδοχοί του μπορεί να ήταν δημιουργήματα ή ακόμη χειρότερα, υπηρέτες των Οθωμανών Τούρκων. Όμως δεν είχαν ποτέ αμφισβητήσει την αλήθεια της πίστεώς τους και ποτέ δεν συμβιβάστηκαν για χάρη της... συνδειπνήσεως με τον πάπα και τους καρδινάλιους του. Για τους Έλληνες της διασποράς στη δυτική Ευρώπη οι πατριάρχες τους στην Κωνσταντινούπολη αποτελούσαν τα σύμβολα της συνέχισης της παραδόσεως, η οποία είχε κλονιστεί αλλά μπορούσε ακόμη να κρατηθεί ζωντανή στην ερημιά της εξορίας, μέχρι την ώρα που η μεγάλη πόλη και η Μεγάλη Εκκλησία θα επανέρχονταν στην κατοχή τους. Η Άννα Νοταρά θα πρέπει να είχε μάθει να μιλά ιταλικά, αλλά πεισματικά αρνιόταν να μάθει τα λατινικά της Ρωμαϊκής Λειτουργίας.

Ο καρδινάλιος Βησσαρίων πέθανε στα 1472. Ένα χρόνο πριν το θάνατό του, και με παρότρυνσή του, η Άννα συνέλαβε το σχέδιο να οργανώσει μια ελληνική αποικία επί ιταλικού εδάφους. Ήδη εκείνη την εποχή, ο μικρότερος αδελφός της Ισαάκ, ο μοναδικός επιζών από την τουρκική σφαγή της οικογενείας του, είχε δραπετεύσει και είχε συναντήσει την αδελφή του στη Ρώμη. Θα πρέπει να ήταν περίπου τριάντα ετών και προφανώς μετείχε στο σχέδιό της. Η περιοχή στην οποία θα ιδρύετο η αποικία, ανήκε στην Κοινότητα της Σιέννας. Ήταν άλλοτε περιουσία μιας μεγάλης οικογένειας της Μαρέμμα (Maremma), και απλωνόταν γύρω από το ερειπωμένο πια κάστρο του Montauto. Το Μάιο του 1472 ο Ισαάκ πήγε στη Σιέννα με την παράκληση να εγγραφεί ως πολίτης της πόλεως και τον Ιούλιο η Άννα απέστειλε μια αντιπροσωπεία στη Σιέννα για να υποβάλει τις προτάσεις της στην κυβέρνηση. Πρεσβευτές της ήταν ο Φραγκούλης Σερβόπουλος, ένας ευγενής από την Κωνσταντινούπολη, και ο Ιωάννης Πλουσιαδηνός, ιερέας από την Κρήτη. Τους υποδέχτηκαν καλά και συντάχτηκε ένα προσχέδιο συμβολαίου μεταξύ της Άννας και του αδελφού της από τη μια μεριά, και της Κοινότητας της Σιέννας από την άλλη. Συμφωνήθηκε

το κάστρο του Montauto στη Μαρέμμα (Maremma) να μεταβιβαστεί στην Άννα και να γίνει το κέντρο μιας κοινότητας εκατό ελληνικών οικογενειών. Θα αυτοδιοικούσαν και θα ζούσαν σύμφωνα με τους νόμους των χθесινών αυτοκρατόρων τους και σύμφωνα με τα έθιμά τους ως φίλοι και σύμμαχοι της Σιέννας· και θα ήταν πάντοτε πρόθυμοι να σπεύσουν σε βοήθειά της σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης. Η Άννα έδωσε το λόγο της ότι αυτή και οι διάδοχοί της δεν θα μεταβίβαζαν ποτέ το κάστρο τους και τα κτήματά του σε οποιονδήποτε Ιταλό ηγεμόνα. Φαίνεται πιθανόν ότι ο Ιωάννης Πλουσιαδηνός, που ήταν προστατευόμενος του καρδινάλιου Βησσαρίωνα, σκόπευε να γίνει ο πνευματικός ηγέτης της ελληνικής αποικίας· και είχε μεγάλη ανάμειξη στις μακρές διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν. Η πρόταση της Άννας έγινε αποδεκτή από τους Σιεννέζους στις 21 Ιουλίου του 1472. Δεν μπορεί να είχαν αντίρρηση να παραχωρήσουν εγκαταλελειμμένα κτήματα της Μαρέμμα, που δεν ήταν παρά μια βαλτώδης, άγονη και ανθυγιεινή λουρίδα γης. Το προσχέδιο της συμφωνίας αναθεωρήθηκε τον Απρίλιο του 1474 και ξανά, μετά από μια επιστολή της Άννας τον Ιούνιο, στις 15 Ιουλίου του ίδιου έτους. Αυτή και οι απεσταλμένοι της έγιναν πολίτες της Σιέννας. Όμως στο σημείο αυτό, για άγνωστους λόγους, έληξε το ζήτημα. Δεν ιδρύθηκε καμιά ελληνική αποικία στην Τοσκάνη. Ο καρδινάλιος Βησσαρίων, ο οποίος είχε δώσει την ευλογία του για το σχέδιο, είχε πεθάνει· και η Άννα μετακόμισε στο σπίτι της, στη Βενετία.⁹

9. Τις δοσοληψίες της Άννας με τη Σιέννα περιγράφει και τεκμηριώνει ο G. Cecchini, «Anna Notara Paleologa. Una principessa greca in Italia e la politica senese di ripopolamento della Maremma», *Bulletino Senese di Storia Patria*, n.s., IX (1930), 1-41. Δες επίσης C.N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, IX (Paris, 1890), σελ. viii-ix, xxxiv-xxxviii. Η επιστολή της Άννας προς τη Σιέννα που χρονολογείται στις 15 Ιουνίου 1474 έχει εκδοθεί σε πλήρη μορφή από τον E. Legrand, *Éc. Coutr-dix lettres grecques de François Filelfe* (Paris, 1892), σελ. 540, D.J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice* (Cambridge, Mass, 1962), σελ. 62. M. I. Manoussakas, «Recherches sur la Vie de Jean Plousiadenos (Joseph de Méthone) (1429?-1500)», *REB*, XVII (1959), 41-3. Ορισμένες πηγές αποκαλούν τον αδελφό της Άννας Ιακώβ και όχι Ισαάκ.

Μια κοινή εσφαλμένη αντίληψη για την ιδιωτική ζωή της Άννας προέρχεται από την αλληλογραφία της με τις αρχές της Σιέννας. Στις συζητήσεις τους της 21 Ιουλίου του 1472 θεώρησαν ορθό να πουν πως είχε άλλοτε αρραβωνιαστεί με τον αυτοκράτορα των Ρωμαίων και της Κωνσταντινουπόλεως («olim sponsae Imperatoris Romaniae grecorum et Constanti-nopolis et filie olim illustris principis domine Luce magni ducis Romaniae»). Με τον ίδιο τρόπο περιγράφεται στο Σιεννέζικο έγγραφο του Ιουλίου του 1474. Η ίδια, ωστόσο, ποτέ δεν αξίωσε μια τέτοια διάκριση, νιώθοντας υπερήφανη και ικανοποιημένη να είναι γνωστή ως η κόρη του Μεγάλου Δούκα Λουκά Νοταρά. Ωστόσο, ονομαστοί ιστορικοί του δεκάτου ενάτου αιώνα και αργότερα, έχουν βασιστεί σ' αυτή την πληροφορία και σημειώνουν πως η Άννα Νοταρά αρραβωνιάστηκε κάποτε ή ακόμη και πως ήταν σύζυγος του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ο Κωνσταντίνος νυμφεύθηκε δυο φορές. Και οι δυο γυναίκες του πέθαναν σε πολύ νεαρή ηλικία. Ποτέ δεν νυμφεύθηκε για τρίτη φορά, μολονότι εκπονούνταν περίτεχνα σχέδια μέχρι και τη στιγμή σχεδόν του θανάτου του, το 1453. Περιγράφονται λεπτομερώς από το σύμβουλο και φίλο του, τον ιστορικό Γεώργιο Σφραντζή. Αν είχε γίνει και η παραμικρή νύξη για γάμο με την κόρη του Λουκά Νοταρά, ο Σφραντζής σίγουρα θα το ανέφερε. Πουθενά δεν αναφέρει την Άννα ονομαστικά. Στην πραγματικότητα μόνο ο ένας από τους τελευταίους βυζαντινούς ιστορικούς αναφέρει ότι ο Λουκάς Νοταράς είχε κόρες. Η εσφαλμένη αυτή γνώμη πρέπει να αποδοθεί στην κυβέρνηση της Σιέννας, που πιθανώς είχε παρασυρθεί από φήμες που διαδίδονταν επίμονα στην Ιταλία εκείνη την εποχή, ότι ο τελευταίος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος είχε αφήσει μια χήρα. Οι μαρτυρίες για το ότι πέθανε άγαμος και άτεκνος είναι συντριπτικές. Οι μαρτυρίες για το ότι ήταν κάποτε αρραβωνιασμένος με την Άννα Νοταρά, όπως αυτές μας παρουσιάζονται, είναι λανθασμένες.¹⁰ Της

10. Δες ειδικά Σπ. Π. Λάμπρος, Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ως σύζυγος εν τη ιστορία και τοις θρύλοις, ΝΕ, IV (1907), 454-8. Ο αρραβώνας της Άννας με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο πιστοποιείται σε έγγραφα της Σιέννας, έκδ.

άρεσε να χαρακτηρίζει τον εαυτό της «κόρη του μακαρίτη και διάσημου Μεγάλου Δούκα Λουκά Νοταρά», όπως το κάνει στη διαθήκη της. Μερικές φορές αποκαλούσε τον εαυτό της Άννα Παλαιολογίνα, επώνυμο που κληρονόμησε από τη μητέρα της. Κάποτε της δόθηκε ο τίτλος «Hermeneutinam», ο οποίος λογικά θυμίζει τον επίσημο αυλικό τίτλο του [Δ]ιερμηνευτή ή Διερμηνέως, τον οποίο κατείχαν άλλοτε ο πατέρας και ο παππούς της.¹¹ Όμως ποτέ δεν κάνει οποιαδήποτε μνεία της υποτιθέμενης μνηστείας της με τον τελευταίο αυτοκράτορα. Η μοναδική αναγγελία του θανάτου της αναφέρει κατηγορηματικά ότι πέθανε άγαμη και παρθένα.¹²

Είχε εγκατασταθεί στη Βενετία από το 1475. Εκεί φαίνεται πως ζούσε μαζί με την ανιψιά της Ευδοκία Καντακουζηνού, η οποία ήταν ήδη παντρεμένη και θρισκόταν στη Βενετία αρκετά χρόνια. Η Άννα ήταν εκείνη την εποχή σε ηλικία όπου θα μπορούσε να είχε ακολουθήσει το συρμό των δεσποσυνών της τάξεώς της και να γίνει μοναχή. Όμως αρνήθηκε πεισματικά να προσχωρήσει στη Ρωμαϊκή Εκκλησία· και στη Βενετία δεν υπήρχε ορθόδοξο μοναστήρι, ώστε να καταφύγει σ' αυτό. Στην πραγματικότητα δεν υπήρχε Ορθόδοξη Εκκλησία, όπου θα μπορούσε αυτή και η ανιψιά της, καθώς και ο αυξανόμενος αριθμός των ελληνόφωνων προσφύγων και μεταναστών, να λατρεύουν το Θεό με το δικό τους τρόπο και στη δική τους γλώσσα. Γι' αυτό το γεγονός η Άννα παραπονιόταν συχνά στις βενετσιάνικες αρχές. Η βενετσιάνικη στάση απέναντι στην ορθόδοξη κοινότητα της πόλης τους ήταν αναμφίβολα νομικά η ενδεδειγμένη, αλλά καθόλου ανεκτική στα θρησκευτικά ζητή-

Cecchini (σημ. 9 πιο πάνω), nos. 2, 12, 13, σελ. 27, 34-41. Στα έγγραφα αρ. 6 και 10, σελ. 33, υπογράφει απλά ως «Anna Paleologina filia quondam illustris magni ducis Romeorum». Το αποδέχεται ως πραγματικό γεγονός ο S. Runciman, «The marriages of the sons of the Emperor Manuel II» *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, I (= *Miscellanea Agostino Pertusi*: Bologna, 1981), 273-82, ειδικά, 281. Ο Δούκας, εκδ. Grecu, σελ. 371, και μόνο αυτός αναφέρεται σε «κόρες» του Λουκά Νοταρά.

11. Sathas, *Documents*, IX, σελ. xxxviii (18 Ιουνίου 1475). Δες NE, IV (1907), 463.

12. Δες παρακάτω, σελ. 180.

ματα. Στις ημέρες που προηγήθηκαν της τουρκικής κατακτήσεως, οι Βενετσιάνοι ήταν συνηθισμένοι να έχουν λατινόρυθμες εκκλησίες μέσα στην Κωνσταντινούπολη. Δεν έβλεπαν το λόγο γιατί θα έπρεπε να παραχωρήσουν παρόμοια προνόμια σε ξένους πρόσφυγες, οι οποίοι σε άλλους τομείς απολάμβαναν τη φιλοξενία της πόλης τους. Οι Έλληνες, σύμφωνα με την άποψή τους, βρίσκονταν πάντοτε σε πλάνη και είχαν αποσχισθεί από την αληθινή Εκκλησία. Ήταν ασφαλέστερο να τους απαγορεύσουν να εξασκούν και ενδεχομένως να διαδίδουν την αίρεσή τους παρεμποδίζοντάς τους να λατρεύουν το Θεό σύμφωνα με το δικό τους τυπικό, πάνω σε βενετσιάνικο έδαφος. Στα 1412 το Συμβούλιο των Δέκα ζήτησε από τον ιεροεξεταστή της Αγίας Έδρας να απαγορεύσει σε έναν Έλληνα ιερέα να τελεί την ορθόδοξη λειτουργία στο ναό του Αγίου Ιωάννη (S. Giovanni) στην Bragora. Ο ιερέας εκδιώχτηκε για ένα διάστημα από τη Βενετία. Στα 1415 ένας άλλος Έλληνας ιερέας, που ήταν γνωστό πως διακονούσε ένα μεγάλο εκκλησίασμα της Βενετίας, διατάχτηκε να απόσχει από τα ιερατικά του καθήκοντα επί ποινή εκδιώξεως από την πόλη για πέντε χρόνια. Στα 1429 σε δυο άλλους Έλληνες ιερείς, που κατηγορήθηκαν ότι τελούσαν τη λειτουργία σε ιδιωτικές κατοικίες, δόθηκαν οι ίδιες προειδοποιήσεις.¹³

Η πολυσυζητημένη ένωση της ελληνικής και της λατινικής Εκκλησίας που διακηρύχθηκε με τη Σύνοδο της Φλωρεντίας το 1439, θα μπορούσε να είχε εμπνεύσει περισσότερη ανεκτικότητα και στις δυο πλευρές. Όμως πολλοί Έλληνες στη Βενετία, και η Άννα Νοταρά ανάμεσά τους, θεωρούσαν την ένωση ως προδοσία της πίστεώς τους· και δεν ένιωθαν καθόλου ευχαριστημένοι με την αυτάρεσκη βενετσιάνικη απάντηση πως, τώρα που η χριστιανοσύνη είχε επανενωθεί, μπορούσαν ελεύθερα να

13. V. Lamansky, *Secrets d'état de Venise. Documents extraits notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs et les Slaves et la Porte ottomane à la fin du XVe et au XVIe siècle* (St Petersburg, 1884), σελ. 043, 044· G. Fedalto, *Ricerche storiche sulla posizione giuridiche ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI* (Florence, 1967), σελ. 20-22.

πηγαίνουν στις πολλές εκκλησίες που υπήρχαν μέσα στην πόλη. Γεγονός ήταν, ωστόσο, όπως παραπονιόταν και η ίδια η Άννα, πως δεν μπορούσαν να καταλάβουν τα λατινικά της ρωμαϊκής λειτουργίας. Ένας απρόθυμος συμβιβασμός εκ μέρους των βενετσιάνικων αρχών αναγνώρισε στους Έλληνες το δικαίωμα να λατρεύουν το Θεό στη δική τους γλώσσα, στο παρεκκλήσι, παραπλεύρως του ναού του San Biagio, στην περιοχή του Castello, υπό την προϋπόθεση ότι ο ιερέας τους θα επιδοκίμαζε τη ρωμαϊκή μορφή του Συμβόλου της Πίστεως και ότι δεν θα ιερουργούσε πουθενά αλλού, επί ποινή προστίμου. Αλλά ακόμη και τότε συνάντησαν εμπόδια. Στα 1445 ένας Έλληνας ιερέας που διακονούσε στο San Biagio, εξέθεσε τις δυσκολίες που συναντούσε στον πάπα Ευγένιο τον Δ', και ο πάπας έγραψε στον επίσκοπο του Castello συνιστώντας του να δείξει μεγαλύτερη ανοχή προς τους Έλληνες της Βενετίας, για τους οποίους γνώριζε πως είναι αριθμητικά πολλοί.¹⁴

Μετά την πώση της Κωνσταντινούπολης στα 1453, ο μεγάλος αριθμός έγινε πραγματική πλημμύρα. Τον Ιούνιο του 1456, οδηγημένη περισσότερο από μια μείζονα δύναμη παρά από μεγαλοψυχία, η βενετσιάνικη Σύγκλητος επέτρεψε με ψήφισμά της στους Έλληνες που βρίσκονταν στην πόλη τους, να αγοράσουν ένα κομματάκι γης, πάνω στο οποίο μπορούσαν να χτίσουν δική τους εκκλησία. Αυτή η παραχώρηση ρυθμίστηκε από τον επιφανή πρόσφυγα Ισίδωρο, που ήταν τέως ορθόδοξος επίσκοπος Κιέβου και που είχε διαφύγει από την Κωνσταντινούπολη και είχε φτάσει στη Βενετία το Νοέμβριο του 1453. Ο Ισίδωρος, όπως και ο Βησσαρίων, υπήρξε τόσο ένθερμος και πιστός υποστηρικτής της ενώσεως της Φλωρεντίας, ώστε ο πάπας τον έκανε καρδινάλιο και τον διόρισε λατίνο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, τον Ιανουάριο του 1452. Ο καρδινάλιος Ισίδωρος ήταν εκείνος που έπεισε τον πάπα Κάλλιστο τον Γ'

14. Fedalto, *Ricerche*, Appendix, σελ. 116, Document. no. 1. Δες γενικά: G. Veludo (Βελουδής), *Ελλήνων Ορθοδόξων αποικία εν Βενετία*, 2η έκδοση (Venice, 1893). P. Pisani, «Les chrétiens de rite oriental à Venise et dans les possessions vénitiennes (1438-1471). *Revue d'histoire et de littérature religieuses*, I(1896), 201-24.

(1455-8) πως η αυξανόμενη ελληνική κοινότητα της Βενετίας χρειαζόταν μια δική της εκκλησία, όπου θα μπορούσε να λατρεύει το Θεό στη δική της γλώσσα. Είχε την υποστήριξη του νεωστί δημιουργημένου πατριάρχη Βενετίας, του Maffeo Contarini (1456-60) που, μολοντί είχε την τάση να δυσπιστεί προς τους Έλληνες βλέποντάς τους σαν αμετανόητους σχισματικούς, προτίμησε να μην προσβάλει τον πάπα. Οι Βενετσιάνοι συγκλητικοί, συνεπώς, είχαν να αντιμετωπίσουν μια απόφαση που τους επιβλήθηκε από μια ανώτερη εξουσία.¹⁵

Ωστόσο, δεν βιάζονταν να την εφαρμόσουν. Δεν αγοράστηκε κανένα κομμάτι γης από Έλληνες και δεν οικοδομήθηκε καμιά ελληνική εκκλησία. Οι Έλληνες κάτοικοι έπρεπε να αρκεστούν στις μη ικανοποιητικές διευθετήσεις που αφορούσαν στην ορθόδοξη λατρεία τους στην εκκλησία του San Biagio και ακόμα κι εκεί οι υπεύθυνοι ιερείς αναγκάζονταν να υποβάλλονται σε εξέταση από τον πατριάρχη Βενετίας σχετικά με την ορθότητα της Καθολικής τους πίστης. Ο υπερασπιστής τους καρδινάλιος Ισιδώρος πέθανε το 1463 και αυτά τα ζητήματα έμειναν στάσιμα για μερικά χρόνια. Η επιμονή της Άννας ωστόσο, κέρδισε ένα εξαιρετικό προνόμιο για την ίδια και την ανιψιά της Ευδοκία. Στις 18 Ιουνίου του 1475, το Συμβούλιο των Δέκα τους παραχώρησε την άδεια να ανεγείρουν ένα ιδιωτικό παρεκκλήσι μέσα στο σπίτι τους, για την τέλεση της ορθόδοξης λειτουργίας στη δική τους γλώσσα. Ήταν ένα προνόμιο που δόθηκε απρόθυμα και αρχικά υπό τον όρο ότι θα περιοριζόταν στον οικογενειακό κύκλο της Άννας και δεν θα μετείχαν σ' αυτό άλλοι Έλληνες. Όταν, τέσσερα χρόνια αργότερα, υποβλήθηκε η πρόταση να διευρυνθεί αυτό το προνόμιο για όλους τους Έλληνες που ζούσαν στη Βενετία, ένας από τους Βενετσιάνους συμβούλους πρόβαλε αντιρρήσεις λέγοντας πως αυτός ήταν ένας σίγουρος τρόπος για να θέσουν σε κίνδυνο την Καθολική πίστη από τη μόλυνση του «ελληνικού σχίσματος». Η ένστασή του απορρίφτηκε. Όμως για άγνωστους λόγους η

15. Μ. Ι. Μανούσακας, Η πρώτη άδεια (1456) της Βενετικής γερουσίας για το ναό των Ελλήνων της Βενετίας και ο καρδινάλιος Ισιδώρος, *Θησαυρίσματα*, I (1962), 109-18.

νέα βενετσιάνικη ευρύτητα αντιλήψεων που επιδείχτηκε δεν ήταν τίποτα περισσότερο από μια υπόσχεση. Η Άννα έπρεπε να μείνει ευχαριστημένη με τα προνόμια που της είχαν δοθεί προσωπικά και τα οποία διευρύνθηκαν με κυβερνητικά διατάγματα το Σεπτέμβριο του 1480 και το Μάιο του 1489.¹⁶ Οι Έλληνες κληρικοί της Βενετίας ωστόσο, υφιστάμενοι τους περιορισμούς που τους επιβάλλονταν, έδειχναν μια αύξουσα ανυπομονησία να διευθετηθούν επιτέλους τα πράγματα. Ένας απ' αυτούς, ένας ιερέας που ονομαζόταν Ανδρέας από τη Μεθώνη, προκάλεσε μεγάλη αναταραχή στα 1498 προσφεύγοντας άμεσα στον πάπα εξ ονόματος όλης της ελληνικής κοινότητας, λαού και κλήρου. Πρότεινε να τελούν όλοι υπό τη δικαιοδοσία όχι του πατριάρχη Βενετίας αλλά του λατίνου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, του διαδόχου των καρδινάλιων Βησσαρίωνος και Ισιδώρου, ο οποίος πατριάρχης θα διόριζε στο εξής όλους τους ιερείς τους. Αυτό ήταν κάτι παραπάνω από ό,τι μπορούσαν να δεχτούν οι βενετσιάνικες αρχές. Το Συμβούλιο των Δέκα ήλθε αμέσως σε επαφή με την Κούρια, λέγοντας πως μια τέτοια ενέργεια αποτελούσε προσβολή για την εξουσία του πατριάρχη Βενετίας και παράβαση του συντάγματος της Βενετίας. Θα προκαλούσε σύγχυση μέσα στην εκκλησία και ο πάπας δεν θα έπρεπε καν να την εξετάσει. Στους Έλληνες θα έπρεπε να υπενθυμίσουν πως βρίσκονταν στη Βενετία με την ανοχή της και πως τους υποψιάζονταν ακόμα για δογματικά σφάλματα.¹⁷

Στα κατοπινά χρόνια η Άννα έγινε ο αναγνωρισμένος εκπρόσωπος και η προστάτιδα της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας. Οι Βενετσιάνοι την υπολήπτονταν για τον πλούτο της, την αριστοκρατική της καταγωγή και την επιρροή της. Ο πατέρας της είχε γνωρίσει τον καρδινάλιο Ισιώρο στην Κωνσταντινούπολη. Η ανιψιά της Ευδοκία παντρεύτηκε έναν Έλληνα στρατιώτη, ο οποίος ανήλθε σε υψηλά αξιώματα στην υπηρεσία της Βενετίας. Ήταν κι αυτός ένας από το πλήθος των

16. Lamansky, *Secrets d'état de Venise*, σελ. 053, 057-8· Sathas, *Documents*, ix, σελ. x, xxxviii-x1· Fedalto, *Ricerche*, σελ. 40-2 και Appendix, σελ. 124, Document no. XI.

17. Lamansky, *Secrets d'état de Venise*, σελ. 053.

Ελλήνων κατοίκων που αυξανόταν με γοργό ρυθμό. Το 1479 υπολογιζόταν πως υπήρχαν 4.000 έως 5.000 Έλληνες κάτοικοι στη Βενετία. Δεν ήταν άεργοι τρακαδόροι. Υπηρετούσαν τα συμφέροντα των οικοδεσποτών τους με πολλούς και διάφορους τρόπους. Καθώς οι Τούρκοι προήλαυναν όλο και περισσότερο προς τα δυτικά στις εναπομείνασες βενετσιάνικες αποικίες της Ελλάδας και της ανατολικής Μεσογείου, η βενετσιάνικη κυβέρνηση στρατολόγησε λόχους ιππέων με ελαφρύ οπλισμό μεταξύ των Ελλήνων οι οποίοι λαχταρούσαν να πολεμήσουν κατά του κοινού εχθρού. Ήταν γνωστοί ως *stradioti* από την ελληνική λέξη στρατιώτης και πολλοί από τους γιους και τους εγγονούς των πρώτων προσφύγων από το Βυζάντιο στρατολογήθηκαν στις τάξεις τους, για να πολεμήσουν υπέρ της Βενετίας. Η ανιψιά της Άννας, η Ευδοκία Καντακουζηνού, είχε παντρευτεί ένα διακεκριμένο «στρατιώτη» πριν το 1460. Ήταν ο Ματθαίος Σπανδούνης ή *Spandugnino*, του οποίου τα ανδραγαθήματα του απέφεραν τον τίτλο του Κόμη και του Ιππότη της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ένας από τους γιους της ήταν ο Θεόδωρος Σπανδούνης, που το 1538 έγραψε μια από τις αρχαιότερες διηγήσεις για την καταγωγή της οθωμανικής αυτοκρατορίας.¹⁸ Ο σύζυγος της Ευδοκίας, όπως επίσης και η θεία της Άννα Νοταρά, είχαν φανερό επιρροή σε υψηλά ιστάμενους. Το 1494 επέτρεψαν στους Έλληνες της Βενετίας να ιδρύσουν μια Αδελφότητα της ελληνικής φυλής, μια φιλανθρωπική και θρησκευτική εταιρεία με δικούς της υπαλλήλους και δική της επιτροπή, ώστε να εκπροσωπούν τα συμφέροντα της ελληνικής κοινότητας. Ήταν η πρώτη επίσημη αναγνώριση, εκ μέρους της Βενετίας, του νομικού *status* της ελληνικής αποικίας. Όμως δεν ενέκριναν ενωρίτερα από το 1539 το ξεκίνημα της ανοικοδομήσεως της ελληνικής εκκλησίας του *San Giorgio dei Greci*, που βρίσκεται ακόμη και σήμερα στο κέντρο της Βενετίας, στο *Rio dei Greci*. Η Άννα ήταν τότε από καιρό νεκρή. Αλλά οι συνεχείς πιέσεις που είχε ασκήσει για τα νομικά και πνευματικά δικαιώματα των συμπατριωτών της σε μια ξένη χώρα, δεν

18. Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, σελ. xv-xvii, 230-33.

απέβησαν μάταιες.¹⁹

Μια από τις μεγαλύτερες συνεισφορές των Ελλήνων στη Βενετία κατά το δέκατο πέμπτο αιώνα, ήταν η διάδοση, εκ μέρους τους, της ελληνικής παιδείας, φιλοσοφίας και λογοτεχνίας. Πολλοί απ' αυτούς έφυγαν από το Βυζάντιο φέρνοντας μαζί τους χειρόγραφα αρχαίων ελληνικών έργων. Γνώριζαν πως υπήρχε μια έτοιμη αγορά για τέτοιου είδους θησαυρούς, ιδιαίτερα στη Φλωρεντία, όπου η σπουδή των αρχαίων ελληνικών ήταν του συρμού. Ο καρδινάλιος Βησσαρίων είχε υποδείξει το δρόμο πριν πεθάνει χαρίζοντας στη Δημοκρατία της Βενετίας την πλούσια από ελληνικά και λατινικά χειρόγραφα βιβλιοθήκη του, η οποία και αποτέλεσε τον πυρήνα της μεγάλης βιβλιοθήκης του Αγίου Μάρκου. Η Άννα Νοταρά αναμφίβολα ενθάρρυνε οποιαδήποτε ενέργεια αποσκοπούσε στο να γίνουν τα ελληνικά ευρύτερα γνωστά στην Ιταλία, αν και οι μαρτυρίες για τις λόγιες προτιμήσεις της είναι πενιχρές. Δεδομένου του πάθους της για την ορθόδοξη πίστη σίγουρα θα ένιωθε, όπως ένιωθαν και πολλοί Βυζαντινοί πριν απ' αυτήν, πως η κληρονομία της ειδωλολατρικής ελληνικής φιλοσοφίας και λογοτεχνίας μπορούσε να είναι επικίνδυνη για τους χριστιανούς αναγνώστες. Προφανώς διατηρούσε μια δική της βιβλιοθήκη, γιατί στα 1470 απόχτησε ένα χειρόγραφο του Ιώβ, του δωδεκάτου αιώνα από την Catania, γραμμένο από κάποιον Ιωάννη Ταρσίτη για τον Λέοντα Νικηρίτη, που άλλοτε ήταν Μέγας Δούκας της Κύπρου. Ίσως την προσέλκυσε το γεγονός ότι ο αρχικός ιδιοκτήτης του χειρογράφου κατείχε τον ίδιο τίτλο με τον πατέρα της. Η αναφορά ότι το απόχτησε την 1 Μαρτίου του 1470, έχει γραφτεί μεταγενέστερα από άλλο χέρι στο τέλος του χειρογράφου και υπερήφανα την αναφέρει ως Άννα, κόρη του Λουκά Νοταρά, Μέγα Δούκα της Κωνσταντι-

19. D.J. Geanakoplos, «The Greco-Byzantine colony in Venice and its significance in the Renaissance», στο *Byzantine East and Latin West* (Oxford, 1966), σελ. 116-21. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, σελ. 61-9. D.M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations* (Cambridge, 1988), σελ. 415-17.

νουπόλεως.²⁰

Η ανακάλυψη της τυπογραφίας είχε ένα ηλεκτριστικό αποτέλεσμα στη διάδοση της ελληνικής παιδείας και λογοτεχνίας στην αναγεννησιακή Ιταλία. Κόπηκαν ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία και συναρμολογήθηκαν ελληνικά πρεστήρια. Ο τολμηρός Άλδος Μανούτιος αντιλήφθηκε γρήγορα ότι η Βενετία είχε έτοιμο απόθεμα εμπορεύσιμου υλικού που περίμενε να εκδοθεί στα ελληνικά. Είχε λογίους από το Βυζάντιο, οι οποίοι θα μπορούσαν να επιμεληθούν το υλικό για το τυπογραφείο. Είχε ένα πλήθος μορφωμένων Ελλήνων που θα μπορούσαν να εργαστούν ως στοιχειοθέτες. Πάνω απ' όλα είχε τα χειρόγραφα που πολλοί απ' αυτούς είχαν φέρει μαζί τους. Όμως ο Άλδος δεν ήταν ο πρώτος στο χώρο αυτό. Μερικοί Έλληνες επίσης είχαν αντιληφθεί πως η νέα τεχνολογία παρουσίαζε μια καινούργια ευκαιρία για να κεντρίσουν το ενδιαφέρον του κόσμου για την παράδοση και την κληρονομιά τους. Από τους πρώτους ήταν κάποιος ταλαντούχος Κρητικός που ονομαζόταν Ζαχαρίας Καλλιέργης και είχε εγκατασταθεί από νωρίς στη Βενετία. Ο Καλλιέργης ενδιαφερόταν πολύ για την ελληνική καλλιγραφία και αναδείχτηκε πρωτοπόρος στήνοντας στη Βενετία ένα τυπογραφείο αφιερωμένο αποκλειστικά στην έκδοση έργων στα ελληνικά. Η πρώτη από τις λαμπρές εκδόσεις του, το *Etymologicum Magnum*, εκδόθηκε στη Βενετία στις 8 Ιουλίου 1499. Χρειάστηκε έξι χρόνια να το τελειοποιήσει και να το παρουσιάσει. Παραμένει ένα από τα πιο όμορφα δείγματα της ελληνικής τυπογραφίας και είναι τυπωμένο με μαύρα και κόκκινα στοιχεία. Έχει πλουτιστεί με κάποιους αφιερωτικούς στίχους και έναν πρόλογο του Μάρκου Μουσούρου, φίλου και συνεργάτη του Άλδου Μανούτιου και στις τελευταίες σελίδες του φέρει μια επιγραφή που αναφέρει πως η δαπάνη για την παραγωγή

20. Cod. Vat. gr. 1231. Λάμπρος, NE, IV (1907), 459-60· V (1908), 485-6. P. Canart and V. Peri, *Sussidi Bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana* (Studi e Testi 261: Vatican City, 1970), σελ. 559-60· J. Darrouzès, «Autres manuscrits originaires de Chypre», REB, XV (1957), 156, no. 117· M. Vogel and V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Leipzig, 1909), σελ. 201.

του καλύφτηκε «από τον ευγενή και ευσπόληπτο Κρητικό Νικόλαο Βλαστό, κατά σύσταση της διαπρεπεστάτης και ταπεινοτάτης Άννας, κόρης του... Λουκά Νοταρά, άλλοτε Μεγάλου Δούκα Κωνσταντινουπόλεως». Στις τελευταίες του σελίδες, που τυπώθηκαν με κόκκινα στοιχεία και με αντικριστούς αριθμούς σελίδων, υπάρχουν τα εμβλήματα του εκδότη Ζαχαρία Καλλιέργη, ο βυζαντινός δικέφαλος αετός και του συνεργάτη του στην επιχείρηση Νικόλαου Βλαστού.²¹

Δεν θα μπορούσε να υπάρξει τελειότερη αλλά και δαπανηρότερη διαφήμιση για την εκ μέρους της Άννας προστασία της ελληνικής παιδείας. Καθώς διακηρύσσει και η αφιέρωση, τυπώθηκε «χάρης στο μόχθο και την επιδεξιότητα του Ζαχαρία Καλλιέργη του Κρητός, προς ωφέλεια των μορφωμένων ανθρώπων και εκείνων που επιδίδονται στην [σπουδή της] ελληνική λογοτεχνία». Λίγη αμφιβολία μπορεί να υπάρξει για το ότι η μετριοφροσύνη της Άννας την εμπόδισε από το να αποκαλύψει τη συμβολή της στο όλο σχέδιο. Πιθανώς εξασφάλισε την άδεια και το *imprimatur* (τυπωθήτω) από τη βενετσιάνικη Σύγκλητο. Κάποιο μέρος από τον ιδιωτικό πλούτο της σίγουρα διατέθηκε για την παραγωγή αυτού του αριστουργήματος της τυπογραφίας. Υπήρχε μάλιστα η άποψη ότι κάποιες από τις διακοσμήσεις στις επικεφαλίδες των σελίδων και στα κεφαλαία γράμματα του κειμένου είχαν ως βάση τους κεντήματα τα οποία είχαν φτιάξει η Άννα και η ανιψιά της Ευδοκία.²² Ο Νικόλαος Βλαστός, που διεκδικεί την τιμή ότι αυτός χρηματοδότησε την έκδοση, είναι γνωστό πως υπήρξε αντιπρόσωπος της Άννας ή διαχειριστής της περιουσίας της. Είναι επίσης γνωστό πως αντέγραφε χειρόγραφα με τα ίδια του τα χέρια.²³ Πλήρωσε τα έξοδα της δεύτερης στη σειρά έκδοσης του Καλλιέργη, δηλαδή της εκτύπωσης και δημοσίευσης, το 1499, των Σχολίων του Σιμπλίκιου πάνω στις Κατηγορίες του Αρι-

21. Περί του Νικολάου Βλαστού, δες C. Cerofilas, *Une famille patricienne Crétoise. Les Vlasto* (New York, 1932), σελ. 79-108· Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, σελ. 204-8.

22. Sathas, *Documents*, IX, σελ. xi.

23. Vogel and Gardthausen, *Die griechischen Schreiber*, σελ. 346.

στοτέλη. Η Άννα δεν αναφέρεται στις ευχαριστίες προς τους συντελεστές αυτής της έκδοσης. Πιθανώς, εξαιτίας της ευλαβείας της, αισθανόταν πως μπορούσε να δώσει την ευλογία της σε ένα έργο, που ήταν σαφώς έργο αναφοράς, όπως το *Etymologicum Magnum*. Ο Αριστοτέλης ήταν άλλο ζήτημα.²⁴

Την εποχή που ο Καλλιέργης είχε μόλις αρχίσει την πρώτη του μεγάλη έκδοση, στα 1493, η Άννα έκανε τη διαθήκη της. Διασώζεται ένα αντίγραφο αυτής στο *Archivo di Stato* της Βενετίας. Λέγεται πως το κείμενο το υπέγραψε η Άννα με το ίδιο της το χέρι. Είναι δύσκολο να το πιστέψουμε, γιατί εκτός των άλλων, είναι γραμμένο σε μια μορφή ελληνικών τόσο άκομψη και δημοτική, που δεν θα την επιδοκίμαζε κάποιος που εκτιμούσε το ύφος του *Etymologicum Magnum*. Δεν μπορεί να είναι το αρχικό χειρόγραφο της διαθήκης της. Το έγραψε –και ήταν μαζί και μάρτυρας– ο εξομολόγος της και πνευματικός της πατέρας, ο ιερέας Ιωάννης Καπνίσης, ένα ελληνικό όνομα, το οποίο, αν έχει μεταγραφεί σωστά, δεν μαρτυρείται αλλού· και χρονολογείται στις 24 Μαρτίου 1493. Η Άννα αυτοαποκαλείται κόρη του επιφανέστατου και φημισμένου Λουκά Νοταρά, Μεγάλου Δούκα Κωνσταντινουπόλεως. Εκφράζει τις ευχαριστίες της στον αντιπρόσωπο της Βενετίας, *Nicolo Mocenigo*, στον πρόεδρο του Συμβουλίου των Δέκα, *Giovanni Pisani*, στην αδελφή της Θεοδώρα και πάνω απ' όλα στο Νικόλαο Βλαστό, αντιπρόσωπό της και διαχειριστή της περιουσίας της. Θυμάται πως ο Βλαστός είχε φυλακιστεί και υποβληθεί σε βασανιστήρια για τρία χρόνια, άδικα κατά την άποψή της, ίσως εξαιτίας της αναμειξεώς του στην αντιβενετσιάνικη εξέγερση της Κρήτης, που αρχηγός της ήταν ο συγγενής του Σίφης

24. Περί του Ζαχαρία Καλλέργη, δεσ *Geanakoplos, Greek Scholars in Venice*, σελ. 201-22. Περί της εκδόσεώς του δεσ *E. Legrand, Bibliographie hellénique, ou description raisonnée des ouvrages en grec publiés par les Grecs au XVe et XVIe siècle, I* (Paris, 1885), σελ. 55-62· *H. Brown, The Venetian Printing Press 1469-1800* (London, 1891· επανεκδ. Amsterdam, 1969), σελ. 43-4. *R. Proctor, «The Printing of Greek in the Fifteenth Century* (Oxford, 1900), σελ. 118-19· *M. Manoussakas and K. Staikos εκδ. The Publishing Activity of the Greeks during the Italian Renaissance* (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1987) σελ. 130-7.

Βλαστός, στη δεκαετία του 1450 καθώς και στη δεκαετία του 1460.²⁵ Επιθυμία της είναι να προσευχηθούν γι' αυτή σύμφωνα με το τυπικό των «Ρωμηών» (Ορθοδόξων) χριστιανών. Πιστή στο όνειρο της ζωής της, θάζει κατά μέρος 500 δουκάτα από την περιουσία της για την ανέγερση μιας ρωμαϊκής εκκλησίας στη Βενετία, έτσι ώστε εις το διηνεκές να μπορούν να προσεύχονται για την ψυχή της και τις ψυχές των γονιών και της οικογένειάς της οι Ορθόδοξοι. Επιπλέον, επιθυμεί να πληρώσει τα λύτρα για την απελευθέρωση ενός χριστιανού αιχμαλώτου από τα χέρια των Τούρκων, γιατί αυτή ήταν η επιθυμία της αδελφής της Ευφροσύνης, λίγο πριν πεθάνει. Το υπόλοιπο από την περιουσία της επρόκειτο να ξοδευτεί κατά ένα μέρος του για την ανέγερση ενός μνημείου γι' αυτήν και όλη την οικογένειά της· και στο θείο της Δημήτριο Ασάν κληροδότησε το ποσό των 6 δουκάτων το χρόνο για το υπόλοιπο της ζωής του. Η μοναδική δυσάρεστη παρατήρηση στη διαθήκη της Άννας είναι η αγενής της αναφορά στη νύφη της Ζαμπέτα ή Ελισάβετ, ενδεχομένως γυναίκα του αδελφού της Ισαάκ. Δίνει εντολές στους εκτελεστές της διαθήκης της να μην έχουν καμιά σχέση με αυτό το μέλος της οικογένειας ή και με οποιονδήποτε την εκπροσωπεί, αφού είχε διασπαθίσει όλη την περιουσία του Ισαάκ.²⁶ Ο Βενετσιάνος συμβολαιογράφος ο οποίος κατέθεσε τη διαθήκη της Άννας, ο Troylo Manfredi, σημείωσε στο εξώφυλλό της ότι η διαθέτης είχε άγνοια των λατινικών, επιβεβαιώνοντας έτσι τη δήλωση που η ίδια είχε κάνει το Μάιο του 1487.²⁷

Από το κείμενο αυτού του ενδιαφέροντος εγγράφου προκύπτει ότι η αδελφή της Άννας, η Θεοδώρα, βρισκόταν ακόμη εν ζωή. Ο θείος της Δημήτριος Ασάν, στον οποίο άφησε ένα ετήσιο εισόδημα, θα πρέπει να ήταν πολύ ηλικιωμένος. Μπορεί να

25. Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νεοελληνισμού*, Ι, 2η έκδ. (Θεσσαλονίκη, 1974), σελ. 171-2.

26. Κ.Σ. Μέρτζιος, «Η Διαθήκη της Άννας Παλαιολογίνας Νοταρά, Αθήνα, LIII (1949), 17-21. Επανεκδόθηκε στο Κουτιβάς (δες σημ. 1 πιο πάνω σελ. 161).

27. Sathas, Documents, IX, σελ. xxxix.

ήταν ο Δημήτριος Ασάν εκείνος τον οποίο γνώρισε στην Ιταλία ο ανθρωπιστής Francesco Filelfo. Η ανιψιά της Ευδοκία Καντακουζηνού δεν υπολογίζεται στη διαθήκη, μολονότι είναι γνωστό πως ζούσε ακόμη στα 1488. Ο γενναίος σύζυγος της Ευδοκίας, ο Ματθαίος Σπανδούνης, ο Κόμης της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, πέθανε πριν το 1511.²⁸ Η ίδια η Άννα πέθανε στη Βενετία στις 8 Ιουλίου του 1507 σε προχωρημένη ηλικία. Το γεγονός αυτό αναφέρεται λακωνικά σε μια σημείωση μ' αυτή τη χρονολογία στα ημερολόγια του Marino Sanuto: μια ελληνίδα δεσποσύνη η οποία έζησε σ' αυτή τη χώρα πέθανε στο San Giuliano. Ήταν κόρη του... που ήταν άνθρωπος μεγάλης περιουσίας στην Κωνσταντινούπολη τον καιρό του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ήταν παραπάνω από εκατό χρονών και πέθανε παρθένα. Ήταν πλούσια». ²⁹ Δύσκολα μπορούμε να πιστέψουμε πως ήταν τόσο ηλικιωμένη, όσο αναφέρει ο Sanuto. Όμως έζησε πολύ και έζησε δραστήρια. Έπρεπε να περάσουν τριάντα ακόμη χρόνια πριν πραγματοποιηθεί το όνειρό της να ανεγερθεί μια ορθόδοξη εκκλησία στη Βενετία. Ελπίζουμε πως θα είχε κάποιον Έλληνα ιερέα να την διακονήσει στη νεκρική της κλίνη και να την ενταφιάσει στα 1507. Δεν θα μπορούσε ποτέ να αναπαυθεί σε ένα ρωμαϊκό τάφο.

Δεν κάνει καμιά αναφορά στη διαθήκη της για τις έξοχες εικόνες τις οποίες δώρισε στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας. Τα αρχεία της Ελληνικής Αδελφότητας, ωστόσο, αναφέρουν πως τρεις από τις εικόνες, οι οποίες βρίσκονται τώρα στο ναό του San Giorgio dei Greci ή στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας, ήταν δώρο της «Μεγάλης Δούκισσας Άννας Νοταρά που τις είχε φέρει μαζί της από την Κωνσταντινούπολη» πριν το 1453. Ανήκουν στην τεχνοτροπία της σχολής της Κωνσταντινουπόλεως και χρονολογούνται στα τέλη του δεκάτου τετάρτου αιώνα. Η πρώτη είναι μια μεγάλη ζωγραφιά που απεικονί-

28. I. Božilov, *Familijata na Asenevci (1186-1460). Genealogija i Prosopografija* (Sofia, 1985), no. 76, sel. 390-1. Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, no 102.

29. Sanuto, *Diarii di Marino Sanuto*, έκδ. R. Fulin, VII (Venice, 1882), σελ. 115.

ζει το Χριστό εν δόξη, περιβαλλόμενον από τα σύμβολα των Ευαγγελιστών και πλαισιωμένο και στις δυο πλευρές από τις μορφές των δώδεκα Αποστόλων.³⁰ Η δεύτερη, στο εικονοστάσι της εκκλησίας, είναι παρόμοια στην τεχνοτροπία, και δείχνει το Χριστό Παντοκράτορα, ενώ στα περιθώρια υπάρχουν μικρογραφίες δεκαέξι μορφών, δώδεκα αποστόλων και τεσσάρων προφητών.³¹ Η τρίτη είναι μια εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας και έχει ταυτιστεί με τη θαυματουργή εικόνα από την Κωνσταντινούπολη που είναι γνωστή ως «Κρυπτή». Αυτή η ταύτιση είναι σίγουρα λανθασμένη, αφού η αυθεντική Κρυπτή είναι γνωστό πως κλάπηκε ή χάθηκε στα 1540.³² Αυτές οι πολύτιμες και άγιες εικόνες αποτελούσαν κάποιους από τους προσωπικούς δεσμούς της Άννας με το παρελθόν της. Μπορεί να ανήκαν στους γονείς της ή στην οικογένεια των Νοταράδων της Κωνσταντινούπολης, πριν τις πάρει μαζί της και τις ασφαλίσει στην Ιταλία. Ίσως κρέμονταν στο ιδιωτικό της παρεκκλησί στη Βενετία, πριν τις δώσει για φύλαξη στην Αδελφότητα, η οποία ιδρύθηκε στα 1494. Μετά το θάνατό της βρήκαν την αρμόζουσα θέση τους στο ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, για τη θεμελίωση του οποίου τόσο σκληρά είχε κοπιάσει.

30. M. Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'Études Byzantines et Post-Byzantines de Venise*, I (Venice 1962), no. 2, σελ. 7-8 και εικόνα I· VIII (Venice, 1975), εικόνα 2· M. I. Μανούσακας και Α.Ν. Παλιούρας, *Οδηγός του Μουσείου των Εικόνων και του Ναού του Αγίου Γεωργίου* (Venice, 1976), αρ. 29, σελ. 33 και εικόνα 9· Maria Christina Bandera Viani, *Venezia. Museo delle Icone Bizantine e post Bizantine e Chiesa di san Giorgio dei Greci* (Bologna, 1988), no. 29, σελ. 23-4 και εικόνες 29, 29 a-b.

31. Chatzidakis, *Icônes*, I, no. 1, σελ. 4-6 και εικόνα I. Μανούσακας και Παλιούρας, no. 194, σελ. 55 και εικόνα 27· Viani, Venezia, 194, σελ. 98 και εικόνα 194.

32. Chatzidakis, *Icônes*, I, no. 4, σελ. 11-13 και εικόνες 3 και 4· VIII, εικόνα 4· Μανούσακας και Παλιούρας, no. 204, σελ. 56· Viani, Venezia, no. 204, σελ. 103-4 και εικόνα 204.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

ΜΑΡΑ ΒΡΑΝΚΟΒΙΤΣ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΑΣ, βαλιντέ ΣΟΥΛΤΑΝΑ* ΠΕΡΙΠΟΥ 1412-1476

Η Μάρα, γνωστή στους Έλληνες ως Μαρία, ήταν ο ευγενέστερος καρπός που προήλθε από τη χοάνη των κυρίαρχων οικογενειών που συνασπίστηκαν για να επιδιώσουν στα Βαλκάνια, κατά τη διάρκεια της τουρκικής κατακτήσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας, το δέκατο πέμπτο αιώνα. Πατέρας της ήταν ο Γεώργιος Βράνκοβιτς της Σερβίας. Η μοίρα τού επεφύλαξε να τιμηθεί με το βυζαντινό τίτλο του Δεσπότη, που του απένειμε ο αυτοκράτορας Ιωάννης ο Η' στα 1429. Όμως, όπως όλοι οι εναπομείναντες χριστιανοί πρίγκιπες στην ανατολική Ευρώπη από τον αυτοκράτορα και κάτω, έτσι κι ο Βράνκοβιτς κυβερνούσε το πριγκιπάτο του με την ανοχή των Οθωμανών Τούρκων. Έπαιζε ένα παράτολμο παιχνίδι προσποιούμενος τον πιστό τους υποτελή, ενώ την ίδια στιγμή προσπαθούσε να δημιουργήσει ένα χριστιανικό συνασπισμό για να αναχαιτίσει το κύμα της νικηφόρας προέλασής τους. Το 1427 συμμάχησε με το γείτονά του, το βασιλιά της Ουγγαρίας. Τρία χρόνια αργότερα έχτισε το τεράστιο φρούριο του Σμεντέρεβο στο Δούναβη, κοντά στο Βελιγράδι. Έμελλε να γίνει η τελευταία πρωτεύουσα της μεσαιωνικής χριστιανικής

* Χρησιμοποιώ τον ακριβή τουρκικό όρο για την απόδοση του Sultanina που έχει ο Nicol. Για περισσότερες πληροφορίες περί του ρόλου της βαλιντέ σουλτάνας καθώς και των άλλων γυναικών του σουλτάνου, όπως και της ιεραρχίας στο χαρέμ, δες την εξαιρετική μελέτη του Νεοκλή Σαρρή «Οσμανική πραγματικότητα» εκδ. Αρσενίδης. (Σημ. του μετ.).

Σερβίας και η τελευταία αμυντική της γραμμή εναντίον των Τούρκων.

Ο Γεώργιος Βράνκοβιτς νυμφεύθηκε δυο φορές, πρώτα με μια αδελφή του αυτοκράτορα από τη μακρινή Τραπεζούντα, του Ιωάννη του Δ' του Κομνηνού, έπειτα με την Ειρήνη από την οικογένεια των Καντακουζηνών. Η Μάρα ήταν κόρη από την πρώτη του σύζυγο και αφού η χρονολογία του δεύτερου γάμου του είναι γνωστό πως ήταν το 1414, θα πρέπει να γεννήθηκε γύρω στα 1412.¹ Η μηριά της Ειρήνη γέννησε τρεις γιους και μια κόρη. Η Μάρα ως μεγαλύτερη αποτελούσε πολύτιμο εμπόρευμα για τις δосоληψίες του πατέρα της με τους Τούρκους. Μπορούσε να εξαγοράσει τη φιλία τους ή την ειρήνη μαζί τους συμφωνώντας να τη δώσει ως νύφη στο σουλτάνο τους, το Μουράτ Β'. Υπήρχαν ήδη τέτοια προηγούμενα γάμων ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους ηγεμόνες. Στις μεταβαλλόμενες και θλιβερές συγκυρίες του δεκάτου πέμπτου αιώνα, η χριστιανική περηφάνεια και ηθική υποχωρούσε μπροστά στη σκοπιμότητα. Η μέλλουσα νύφη φυσικά δεν είχε κανένα λόγο στο όλο ζήτημα. Σύμφωνα με το βυζαντινό ιστορικό Δούκα, ο σουλτάνος ήταν εκείνος που έκανε την πρόταση. Σκεφτόταν πως θα μπορούσε να γλιτώσει από πολλούς μπελάδες παίρνοντας τη Μάρα για γυναίκα του και απαιτώντας να φέρει μαζί της ως προίκα και το μεγαλύτερο μέρος της Σερβίας. Ο πατέρας της, από την άλλη πλευρά, σκεφτόταν ότι ο καλύτερος τρόπος για να μαλακώσει έναν πεινασμένο δράκο, είναι να τον ταΐζεις μέχρι που να νυστάξει και να γλυκάνει από την υπερβολική τρυφή. Η συμφωνία φαινόταν και για τους δυο βολική. Τον Ιούνιο του 1433 ο σουλτάνος Μουράτ έστειλε έναν από τους βεζύρηδες του, τον Σαρουχάν

1. Οι κύριες βυζαντινές πηγές για τη σταδιοδρομία της Μάρας είναι οι ιστορικοί Δούκας, Σφραντζής και Χαλκοκονδύλης. Υπάρχει μεγάλη ποσότητα δευτερεύοντος υλικού, κυρίως στα σερβικά, αν και υπάρχει κάποιο υλικό και στα ελληνικά. Τα κύρια γεγονότα της ζωής της μαζί με τις πηγές που τα αναφέρουν δίνονται στο D.M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus)* (Washington, D.C., 1968), no. 92, σελ. 210-13· PLP, VII, no. 17210 (s.v. Μάρω), όπου θεωρείται ως η μεγαλύτερη κόρη από το δεύτερο γάμο του Γεωργίου Βράνκοβιτς.

Πασά, στη Σερβία για τις σχετικές διαπραγματεύσεις. Συντάχθηκε ένα γαμικό συμβόλαιο και η Μάρα αρραβωνιάστηκε με όλους τους τύπους το σουλτάνο. Η έκταση της προίκας της, σημείωνε ο βεζύρης, ήταν «το μεγαλύτερο τμήμα της Σερβίας», καθώς επίσης και ανυπολόγιστη ποσότητα χρυσού και ασημιού. Με αυτούς τους όρους ο Γεώργιος Βράνκοβιτς εξαγόρασε την ειρήνη με τους Τούρκους.²

Το 1433 η Μάρα ήταν περίπου είκοσι ενός ετών. Ο σουλτάνος τον οποίον είχε παντρευτεί ήταν τριάντα έξι. Είχε ήδη μια γυναίκα κατά το μουσουλμανικό νόμο, αλλά, όπως μαθαίνουμε, ερωτεύτηκε βαθύτερα τη Μάρα, γιατί, από τις δυο τους, ήταν πιο όμορφη, τόσο σωματικά όσο και πνευματικά.³ Ο αρραβώνας ήταν δεσμευτικός, αλλά ο γάμος θα έπρεπε να καθυστερήσει για μερικούς μήνες, μέχρι που ο Μουράτ να έβρισκε λίγο χρόνο από τις αδιάκοπες εκστρατείες του. Δεν βρήκε την ευκαιρία ενωρίτερα από το φθινόπωρο του 1435. Ο βεζύρης του στάλθηκε και πάλι στη Σερβία για να πάρει τη Μάρα και να τη συνοδεύσει στο παλάτι του Μουράτ στην Αδριανούπολη (Edirne), η οποία ήταν τότε πρωτεύουσα των οθωμανικών κτήσεων στην Ευρώπη. Ο πατέρας της, συνετά ίσως, παρέμεινε εκεί που βρισκόταν, στο Σμεντέρεβο. Όμως η Μάρα πήρε μαζί της τους δυο μικρούς της αδελφούς, το Γρηγόριο και το Στέφανο. Ο γάμος τελέστηκε εν μέσω πανηγυρισμών στην Ανδριανούπολη, στις 4 Σεπτεμβρίου του 1435. Ήταν μια μουσουλμανική τελετή και κατά συνέπεια μη αποδεκτή από την Ορθόδοξη Εκκλησία, μέσα στην οποία είχε ανατραφεί η Μάρα. Όμως την ανέχτηκε και, είμαστε βέβαιοι, παρέμεινε σταθερή στη χριστιανική πίστη της και πιστή στον άπιστο σύζυγό της, μολονότι συχνά είχε τα μάτια της ανοιχτά, ώστε να ανακαλύπτει ενδεχόμενους τρόπους, μέσω των οποίων θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη στον πατέρα της στη Σερβία και στο χριστιανικό αγώνα γενικότερα. Δεν ήταν κατάσκοπος, όμως ήταν ένας χρήσιμος πράκτορας που τον εμπιστεύονταν και οι δυο πλευ-

2. Doukas, *Historia Turco-Byzantina* (1341-1462), έκδ. V. Grecu (Bucharest, 1958), σελ. 257.

3. Doukas, έκδ. Grecu, σελ. 259.

ρές.⁴

Ήταν μια ευφυής γυναίκα και μάθαινε γρήγορα. Προφανώς σύντομα έμαθε τέλεια την εθιμοτυπία της ζωής σε ένα χαρέμι και φερόταν στην πρώτη γυναίκα του άντρα της με την κατάλληλη διακριτικότητα και σεβασμό. Η τελευταία τού γέννησε ωστόσο ένα γιο, τρία χρόνια πριν η Μάρα πάρει την πρώτη θέση στην καρδιά του. Το όνομα του αγοριού ήταν Μωάμεθ και αργότερα θα γινόταν γνωστός ως Πορθητής· γεννήθηκε στα 1432.⁵ Η Μάρα διακονούσε σπλαχνικά τις ανάγκες των χριστιανών στη γειτονιά της, αλλά επίσης θεωρούσε δικαίωμά της να ενεργεί ως μεσάζοντας εξ' ονόματος του συζύγου της, και κέρδισε το σεβασμό της τουρκικής αυλής για την αφοσίωσή της στα συμφέροντα του συζύγου της. Οι δυο αδελφοί της, ο Γρηγόριος και ο Στέφανος, που επέστρεψαν στη Σερβία το 1435, ήταν εκείνοι που επιζητούσαν ταραχές.⁶ Το 1438 ο σουλτάνος πίεσε τη Μάρα να ασκήσει την επιρροή που είχε πάνω στον πατέρα της, ώστε να διαρρήξει τη συμμαχία του με την Ουγγαρία και να ξεχάσει τα μίση. Δεν προέκυψε κανένα όφελος. Ο Γεώργιος Βράνκοβιτς δεν θα παρέδιδε κι άλλα τμήματα της Σερβίας στους Τούρκους. Ο λαιμαργός δράκος είχε ήδη καταβροχθίσει αρκετά. Ανέλαβε τη θέση του στο μόλις πρόσφατα τελειωμένο φρούριο του Σμεντέρεβο. Τον επόμενο χρόνο ο σουλτάνος, αναμφίβολα παρά τις ικεσίες της Μάρας και ασφαλώς παραβιάζοντας τη συνθήκη του με τον πατέρα της, προέλασε στη Σερβία. Ήταν ο ίδιος επικεφαλής του στρατού του. Το Σμεντέρεβο το υπερασπίζονταν ρωμαλέα ο πατέρας της Μάρας και ο αδελφός της Γρηγόριος, αν και ήταν μόνο δεκαπέντε ετών. Ανάμεσα στους υπερασπιστές ήταν επίσης και ο θείος της Θωμάς Καντακουζηνός, ένας από τους πολλούς Έλληνες

4. *Ibid.*, σελ. 257-8.

5. Το όνομα και η ταυτότητα της πρώτης συζύγου του Μουράτ, της μητέρας του Μωάμεθ Β', παραμένουν σκοτεινά. Δες F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, εκδ. W.C. Hickman (Princeton, N.J., 1978), σελ. 11-12. Ο S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453* (Cambridge, 1965), σελ. 55 μιλάει για την Huma Hatum, μια νεαρή σκλάβα από την Τουρκία.

6. Περί του Γρηγορίου (Crgur) και του Στεφάνου (Stjepan), δες Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, nos. 93, 95.

που είχαν μπει στην υπηρεσία του Δεσπότη της Σερβίας. Η τουρκική πολιορκία κράτησε τρεις μήνες, μέχρι που, στις 18 Αυγούστου 1439, το Σμεντέροβο αναγκάστηκε να παραδοθεί. Ο Μουράτ ήταν τώρα ο αληθινός κύριος σχεδόν όλης της Σερβίας.⁷

Στον πατέρα της Μάρας επετράπη να παραμείνει στη Σερβία και να επουλώσει τις πληγές του. Το κάστρο του αναγκάστηκε να παραδοθεί γιατί οι υπερασπιστές του πεινούσαν. Άνοιξαν τις πύλες στο λαίμαργο δράκο. Ως εκ τούτου γλίτωσαν τη συνηθισμένη λεηλασία και τη σφαγή που έκαναν οι Τούρκοι σ' όσους αντιστέκονταν στην κατάκτηση. Είχαν πράγματι αντέξει τρεις μήνες· ωστόσο ο σουλτάνος φάνηκε επεικής ωθούμενος από τη σκέψη πως ο αρχηγός τους, Γεώργιος Βράνκοβιτς, ήταν πεθερός του. Χάρισε επίσης τη ζωή στο θείο της Μάρας Θωμά Καντακουζηνό, δίνοντάς του έτσι την ευκαιρία να αγωνιστεί ίσως κάποια άλλη φορά. Ωστόσο συνέλαβαν τον αδελφό της Γρηγόριο και τον πήγαν να συναντήσει τον αδελφό του Στέφανο, ο οποίος βρισκόταν μαζί με την αδελφή τους στην Ανδριανούπολη. Δεν πέρασε πολύς καιρός και οι δύο νεαροί αδελφοί κατηγορήθηκαν πως διατηρούσαν μυστική αλληλογραφία με τον πατέρα τους στη Σερβία. Φυλακίστηκαν και μεταφέρθηκαν στην Αμάσεια της Μικράς Ασίας, όπου, παρόλες τις ικεσίες της Μάρας, τυφλώθηκαν στις 8 Μαΐου του 1441. Μια πολύ μεταγενέστερη διήγηση μας λέει πως επισκέφτηκαν και πάλι την αδελφή τους Μάρα στην Ανδριανούπολη, και πως ο σύζυγός της τους τύφλωσε, απλώς από φθόνο για τη νεανική τους γενναιότητα στο κυνήγι.⁸

Η Μάρα ήταν καταδικασμένη να ζήσει με τον Τούρκο σύζυγό της για άλλα δέκα χρόνια, εκτελώντας τα καθήκοντά της ως βαλιντέ σουλτάνας. Οι αδελφοί της, που καταδικάστη-

7. Περί του Θωμά Καντακουζηνού, δεσ Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, no. 70.

8. Doukas, έκδ. Grecu, σελ. 261-3· Theodore Spanoudes (Spandugnino), *De la origine deli Imperatori Ottomani ...*, έκδ. C.N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, IX (Paris, 1890), σελ. 152-3· Babinger, Mehmed, σελ. 16-19.

καν να ζουν στο σκοτάδι, σάλθηκαν πίσω στον πατέρα τους στη Σερβία, αφού πρώτα εκείνος είχε πραγματοποιήσει μια νέα συμφωνία με το σουλτάνο. Οι όροι της συμφωνήθηκαν στην Ανδριανούπολη το 1444 και η Μάρα έπαιξε κάποιο ρόλο στην όλη διευθέτηση. Τον ίδιο χρόνο ο Μουράτ εκμηδένισε το συνασπισμό των δυτικών χριστιανικών δυνάμεων, την επονομαζόμενη δηλαδή σταυροφορία της Βάρνας, οι οποίες είχαν σταλεί για να εκτοπίσουν τους Τούρκους από την Ευρώπη. Ήταν η τελευταία από τις μεγάλες διεθνείς σταυροφορίες εναντίον των απίστων.⁹ Λίγους μήνες αργότερα αποσύρθηκε από την ενεργό υπηρεσία ως σουλτάνος και ανέθεσε την εξουσία στο γιο του Μωάμεθ, που τότε ήταν και δεν ήταν δεκατριών ετών. Ο Μουράτ αποτραβήχτηκε στη Μανίσα της Μικράς Ασίας, παίρνοντας μαζί του μόνο μερικούς έμπιστους φίλους και συντρόφους. Η Μάρα πιθανώς τον ακολούθησε. Ο σουλτάνος αναγκάζοταν κατά διαστήματα να επιστρέφει στην Ανδριανούπολη κατά τα επόμενα έτη και να ηγείται εκστρατειών σε τόσο μακρινή απόσταση, μέχρι και αυτή την Αλβανία. Το είχε ρίξει πολύ στο ποτό, μέχρι που κάποτε, στη διάρκεια μιας γερής οινοποσίας, πάνω στο αγαπημένο του ποτάμιο νησί, κοντά στην Ανδριανούπολη, πέθανε από αποπληξία, στις 3 Φεβρουαρίου του 1451. Ήταν μόνο σαράντα επτά ετών. Ήταν ένας ήπιος και συνήθως μετριοπαθής άνθρωπος. Δεν υπάρχει η υπόνοια ότι κακομεταχειρίστηκε ποτέ ή χρησιμοποίησε με κακούς σκοπούς τη χριστιανή γυναίκα του. Υπήρχε η φήμη πως ο γάμος τους δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Ακόμα και οι Έλληνες ιστορικοί της εποχής τον εγκωμιάζαν για την τιμιότητα και τη δικαιοσύνη του.¹⁰

Η Μάρα ίσως και να θρήνησε το χαμό του. Όμως, μιας και εκείνος είχε πια χαθεί, επιθυμούσε να επιστρέψει στην πατρίδα της και στο λαό της. Η μητέρα του νέου σουλτάνου, του Μωάμεθ, είχε πεθάνει στα 1449. Ο ίδιος γνώριζε πολύ καλά τη Μάρα και είχε φτάσει στο σημείο να την τιμά και να τη

9. Babinger, Mehmed, σελ. 32-42· Nicol, Last Centuries of Byzantium (μεταφρ. στα ελληνικά από εκδ. Παπαδήμας), σελ. 361-3.

10. Babinger, Mehmed, σελ. 60-3.

θαυμάζει. Κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης και θριαμβευτικής του βασιλείας, ο Μωάμεθ ο Β' τη θεωρούσε ως ένα υποκατάστατο της μητέρας του και συχνά ζητούσε τη συμβουλή της. Ήταν προς όφελος της Μάρας που ο γάμος της με το Μουράτ δεν είχε αποφέρει παιδιά. Αν είχε γεννήσει γιο, θα τον υποπεύονταν πάντα ως έναν πιθανόν αντίπαλο του σουλτάνου Μωάμεθ. Θα πρέπει να ήξερε ή να είχε μάθει πως ο Μωάμεθ είχε προκαλέσει τον πνιγμό, μέσα στο λουτρό του, ενός άλλου γιου του Μουράτ· έγκλημα το οποίο έφτασε να καθιερωθεί σχεδόν ως νόμος της αδελφοκτονίας για κάθε μελλοντική διαδοχή στο Οθωμανικό Σουλτανάτο.¹¹

Σύντομα ικανοποιήθηκε η επιθυμία της Μάρας να επιστρέψει στη Σερβία. Ο πατέρας της Γεώργιος Βράνκοβιτς ορθότατα και πολύ διπλωματικά έστειλε απεσταλμένους από το Σμεντέροβο για να συλλυπηθούν το Μωάμεθ για το θλιβερό θάνατο του πατέρα του και να ζητήσουν την ανανέωση της συνθήκης με τη Σερβία. Ζήτησε ικετευτικά επίσης να δοθεί η άδεια στην κόρη του Μάρα, τη χήρα του μακαρίτη σουλτάνου, να επιστρέψει στους γονείς της. Οι Σέρβοι απεσταλμένοι τη συνόδευσαν στην πατρίδα, πλουσιότερη σε δώρα και ευθυμία.¹² Ανακάλυψε πως είχε γίνει διάσημη. Στο χριστιανικό κόσμο ήταν γνωστή ως εμίρισα ή αλλιώς χήρα του εμίρη, ή ως βαλιντέ σουλτάνα, ή ακόμα ως imperatrix, από εκείνους που γνώριζαν λίγα λατινικά και ακόμα λιγότερα τουρκικά. Είχε γίνει πολύτιμο πόνι στους διπλωματικούς ελιγμούς της εποχής. Δεν είχε και πολύ χρόνο στη διάθεσή της ώστε να χαρεί που βρισκόταν και πάλι στην αγκαλιά της οικογένειάς της, στη Σερβία. Λίγους μόνο μήνες μετά έγινε μια πρόταση να παντρευτεί το χήρο αυτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίνο τον ΙΑ' τον Παλαιολόγο. Είχε νυμφευθεί δυο φορές και καθεμιά από τις συζύγους του είχε πεθάνει πολύ νέα, χωρίς να γεννήσει παιδί. Το μέλλον της βυζαντινής αυτοκρατορίας παρουσιαζόταν αρκετά σκοτεινό. Θα μπορούσε ενδεχομένως να γίνει περισσότερο ελπιδοφόρο, αν υπήρχε κάποιος διάδοχος για το θρόνο της.

11. Babinger, Mehmed, σελ. 65-6.

12. Doukas, έκδ. Grecu, σελ. 287-9. Babinger, Mehmed, σελ. 59, 66.

Οι σύμβουλοι του αυτοκράτορα εξέτασαν έναν αριθμό δεσποσυνών που ήταν κατάλληλες για Αυγουστές· επίσης την κόρη του βασιλιά της Γεωργίας και την κόρη του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας. Όταν η Μάρα ανεφάνη στο νυφοπάζαρο, ορισμένοι σκέφτηκαν πως θα ήταν η ιδανική εκλογή. Το θέμα τέθηκε στους γονείς της. Γοητεύτηκαν από την προοπτική να παντρευτεί η κόρη τους τον αυτοκράτορα, και δέχτηκαν ευμενώς αυτή την ιδέα. Για τη Μάρα αυτό θα αποτελούσε μοναδική επιτυχία που θα την απαθανάτιζε ως τη δεσποσύνη εκείνη που παντρεύτηκε πρώτα ένα μουσουλμάνο σουλτάνο και έπειτα ένα χριστιανό αυτοκράτορα. Όμως δεν επιζητούσε τη δημοσιότητα. Αρνήθηκε σταθερά να αναμειχθεί με οποιοδήποτε τρόπο σε όλα αυτά τα σχέδια. Γιατί είχε ορκιστεί πως, αν ο Θεός την ελευθέρωνε κάποτε από τα χέρια των απίστων, θα ζούσε μια αγνή και άγαμη ζωή για τα υπόλοιπα χρόνια που της έμεναν. Τίποτα δεν θα της άλλαζε τη γνώμη.¹³

Εύγλωττα συνηγορεί για την ωριμότητα και τη δύναμη του χαρακτήρα της Μάρας το γεγονός ότι αρνήθηκε τόσο επίμονα να υπακούσει στην επιθυμία του πατέρα της πάνω σ' αυτό το θέμα. Όπως και πολλές βυζαντινές χήρες πριν απ' αυτήν, πιθανώς να διασφάλιζε τον εαυτό της έναντι περαιτέρω «εισβολών» στην ιδιωτική της ζωή, αν γινόταν μοναχή. Προτίμησε να παραμείνει στον κόσμο, περιστοιχιζόμενη από την οικογένεια και τους συγγενείς της. Ωστόσο, ο κόσμος δεν θα την άφηνε ήσυχη. Στα 1454-5 αντιμετώπισε με επιτυχία άλλη μια απόπειρα να της φορτώσουν ένα σύζυγο. Ήταν ο Jovan Jiskra, ένας Τσέχος αρχηγός που είχε έλθει για να πολεμήσει στο πλευρό του πατέρα της στη Σερβία. Για άλλη μια φορά αντιστάθηκε στην πρόταση.¹⁴

13. Sphrantzes, *Chronicon minus*, σελ. 78-82. D.M. Nicol, *The Immortal Emperor. The Life and legend of Constantine Palaiologos, last Emperor of the Romans* (Cambridge, 1992), σελ. 43-6.

14. L. von Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* (Munich and Leipzig, 1914), σελ. 124. Οι πηγές αποκαλούν τον Jovan Jiskra «Pan Isera». Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, σελ. 211, σημ. 3· M. Spremić, «Dva podatka Mari Branković», *Istorijski Glansik*, 1-2 (Belgrade, 1977), 71-80· PLP, VII, no. 17210, σελ. 140.

Ο πατέρας της Γεώργιος Βράνκοβιτς πέθανε το Δεκέμβριο του 1456, και η μητριά της Ειρήνη λίγους μήνες αργότερα, το Μάιο του 1457. Οι φήμες έλεγαν πως η Ειρήνη είχε δηλητηριαστεί από το μικρότερο γιο της Λάζαρο, ο οποίος ήταν αποφασισμένος να γίνει Δεσπότης της Σερβίας εξουδετερώνοντας όλους τους άλλους διεκδικητές. Η Μάρα δικαιολογημένα φοβόταν το Λάζαρο και, τη νύχτα του θανάτου της Ειρήνης, το έσκασε από το Σμεντέρεβο μαζί με τον τυφλό αδελφό της Γρηγόριο και το θείο της Θωμά. Ο Λάζαρος τους καταδίωξε και τους συνέλαβε. Όμως η Μάρα και ο Γρηγόριος κατάφεραν να δραπετεύσουν. Ικέτευσε το έλεος και την προστασία του προγονού της σουλτάνου Μωάμεθ του Β', που ήταν εκείνη την εποχή κύριος της Κωνσταντινούπολης. Εκείνος την υποδέχτηκε θερμά και έκανε ό,τι χρειαζόταν για την ασφάλειά της. Η Μάρα ήξερε πολύ καλά πως η κατάκτηση της Σερβίας βρισκόταν στην πρώτη σελίδα του καταλόγου των μελλοντικών σχεδίων του Μωάμεθ, και ορθά επέλεξε να βρίσκεται στην πλευρά των νικητών, αφήνοντας τους αδελφούς της Λάζαρο και Στέφανο, οι οποίοι είχαν μείνει μαζί του, να «το παίξουν» ήρωες υπερασπιζόμενοι το Σμεντέρεβο εναντίον του στρατού του σουλτάνου. Ο Λάζαρος δεν είδε το τέλος του δράματος. Πέθανε το 1458. Ο Στέφανος διέφυγε στην Ουγγαρία και το 1459 οι Τούρκοι εγκαταστάθηκαν στο Σμεντέρεβο. Ήταν το τέλος του Δεσποτάτου της Σερβίας.¹⁵

Έκτοτε η Μάρα ζούσε άνετα υπό την προστασία και την εύνοια του προγονού της, του πορθητή σουλτάνου Μωάμεθ του Β'. Εκείνος ήταν ευχαριστημένος που την είχε και πάλι κοντά του, και της φερόταν με τον οφειλόμενο σε μια μητέρα σεβασμό. Την εγκατέστησε σε ένα κτήμα της στο Jезεво, που άλλοτε ονομαζόταν Δαφνί, στην ανατολική Μακεδονία, ανάμεσα στις Σέρρες και στο Άγιον Όρος. Ο αδελφός της Γρηγόριος την άφησε για να γίνει μοναχός στη σερβική μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους, όπου και πέθανε τον Οκτώβριο του 1459. Το

15. Kritoboulos of Imbros, εκδ. V. Grecu (Bucharest, 1963), σελ. 205-209. Babinger, Mehmed, σελ. 162-4· Nicol, Byzantine Family of Kantakouzenos, σελ. 212, 215, 222.

Μάρτιο εκείνου του έτους ο σουλτάνος απέδειξε την ξεχωριστή φροντίδα και έγνοιά του για τη Μάρα παραχωρώντας της πλήρη και αναπαλλοτριώτη την ιδιοκτησία της μονής της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, καθώς και όλες τις προσόδους της.¹⁶ Ήταν μια εξαιρετική χειρονομία εμπιστοσύνης και φιλίας. Οι κατοπινοί σουλτάνοι δεν φάνηκαν τόσο ανεκτικοί ούτε τόσο γενναιόδωροι προς τους χριστιανούς υποτελείς τους. Κάπου πενήντα χρόνια μετά το θάνατο της Μάρας, ο ναός της Αγίας Σοφίας θα μετατρέποταν σε τζαμί. Σε ένα έγγραφο (φιρμάνι) που αναφέρει την πράξη δωρεάς του Μωάμεθ, αυτός αποκαλεί τη Μάρα «μητέρα μου Δέσποινα Χατούμ» και «εμίρισσα, κυρία των χριστιανών δεσποσυνών». Δεν ήταν καθόλου μια παραμελημένη και άπορη πρόσφυγας. Διατηρούσε αυλή στο Jezeno που την απάρτιζαν εξόριστοι Σέρβοι ευγενείς και μοναχοί· γιατί παρέμενε, καθώς έλεγε ο Δούκας, «μια χριστιανικότητα δεσποσύνη» και ήταν μεγάλη ανακούφιση για άλλους χριστιανούς λιγότερο τυχερούς από την ίδια, που ζούσαν κάτω από την τουρκική εξουσία.¹⁷ Οι πρεσβευτές από τη δυτική Ευρώπη, ιδιαίτερα από τη Βενετία, καθώς πήγαιναν για να διαπραγματευτούν με το σουλτάνο ή τους ευνοουμένους του στην Υψηλή Πύλη, παρεξέκλιναν κάποτε από την πορεία τους για να επιζητήσουν τη συμβουλή της μητριάς του σπουδαίου εκείνου ανδρός. Την αποκαλούσαν «*marengo del gran Turco*» ή «*madregna del Imperador*».*

Το 1469 συναντήθηκε στο Jezeno με τη μεγαλύτερη αδελφή της Αικατερίνη, η οποία έφερε το ίδιο όνομα των Καντακουζηνών και είχε παντρευτεί τον ευγενή και πλούσιο Ούλριχ τον Β', κόμη της Χίλιας (Cilly). Η τύχη της άλλαξε, αφότου τον δολοφόνησαν στα 1456, και έκτοτε ζούσε μια πολυτάραχη, αν

16. Το φιρμάνι του σουλτάνου εκδόθηκε από τον F. Babinger, «Ein Freibrief Mehmeds II, des Eroberers, für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki, Eigentum des Sultanin Mara (1459)», BZ, XLIV (1951), 11-20· Babinger, Mehmed, σελ. 163-4.

17. Doukas, έκδ. Grecu, σελ. 287.

* «Χρυσάφι του Μεγάλου Τούρκου» ή «μητέρα του αυτοκράτορα». (Σημ. του μετ.).

όχι συναρπαστική ζωή, μέχρι που η Μάρα απέσπασε την άδεια του σουλτάνου να την προσκαλέσει να μείνει στο Jezevo.¹⁸ Οι δυο δεσποσύνες διεύθυναν τότε από την ανατολική Μακεδονία ένα είδος ανεπίσημου υπουργείου Εξωτερικών. Διατηρούσαν διπλωματικές σχέσεις και δέχονταν πρέσβεις από τη Ραγούσα (Ντουμπρόβνικ), όπου η Αικατερίνη είχε περιουσιακά συμφέροντα, καθώς και από τη Βενετία και την Κωνσταντινούπολη. Στον πόλεμο μεταξύ Βενετσιάνων και Τούρκων, από το 1463 έως το 1479, έπαιξαν σημαντικό ρόλο ως μεσολαβητές και χρησιμοποιήθηκαν και από τις δυο πλευρές ως διπλωματικοί αντιπρόσωποι. Το 1471 η Μάρα συνόδευσε προσωπικά το Βενετσιάνο πρέσβη στην Πύλη για διαπραγματεύσεις με το σουλτάνο. Γνώριζαν ότι είχε τον τρόπο της μαζί του. Δυο χρόνια νωρίτερα αυτή και η αδελφή της είχαν προσπαθήσει να κινηθούν το ενδιαφέρον της Δημοκρατίας της Βενετίας για την αγορά ενός αριθμού χριστιανικών λειψάνων, τα οποία βρίσκονταν τότε σε τουρκικά χέρια· ανάμεσά τους ήταν ο χιτώνας του Χριστού. Οι Βενετσιάνοι έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον, γιατί θα ήταν μια πράξη χριστιανικής φιλανθρωπίας, αν βέβαια η τιμή ήταν λογική. Γνώριζαν τη δουλειά τους πολύ καλά σ' αυτά τα ζητήματα. Είχαν άλλοτε προσφέρει κάποια τιμή για το Ακάνθινο Στεφάνι. Πιθανώς βρήκαν την τιμή πολύ υψηλή, γιατί δεν προέκυψε τίποτα από την όλη υπόθεση.¹⁹

Μεταξύ των προσκεκλημένων που έμεναν στο Jezevo, ήταν η Μαρία, ανιψιά της Μάρας, και ο νεαρός Θεόδωρος Σπανδούνης, του οποίου ο πατέρας Ματθαίος συγγένευε μέσω του γάμου του, με την Άννα Νοταρά, προστάτιδα της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας. Η Μάρα και η Αικατερίνη ήταν θείες του Θεοδώρου, και πιθανότατα με την παραμονή του κοντά τους απόχτησε τις γνώσεις του για την ιστορία και τον πολιτισμό των Οθωμανών Τούρκων, γνώσεις τις οποίες αργότερα χρησιμοποίησε στη συγγραφή του.²⁰ Οι διακλαδώσεις και οι

18. Περί της Αικατερίνης Καντακουζηνού, δες Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, no. 94.

19. Babinger, *Mehmed*, σελ. 276, 289, 297, 341· P.L.P., VII, σελ. 131.

20. Περί της Άννας Νοταρά και του Θεοδώρου Σπανούδη, δες Nicol, *Byza-*

οικογενειακές διασυνδέσεις της Μάρας και της αδελφής της, μέσω των οίκων των Βράνκοβιτς και των Καντακουζηνών, περιέκλειαν ό,τι άλλοτε ήταν η βυζαντινή αυτοκρατορία, η ανατολική Ευρώπη και η Βενετία. Όπως και η Άννα Νοταρά, έτσι και η Μάρα, αν και δεν ήταν ανοιχτά εχθρική προς τους Τούρκους, θεωρούσε μέρος των υποχρεώσεών της να φροντίζει για την υποστήριξη των ορθοδόξων χριστιανών που ζούσαν στην επικράτεια του προγονού της. Ήταν μια ευσυνείδητη προστάτιδα της σερβικής μονής του Χιλανδαρίου στο Άγιον Όρος, όπου είχε πεθάνει ο αδελφός της Γρηγόριος, καθώς επίσης και της μονής του Αγίου Παύλου, στην οποία είχε κάνει δωρεές ο πατέρας της Γεώργιος Βράνκοβιτς. Το 1479 εμπλούτισε και τα δυο αυτά καθιδρύματα με ετήσιες προσόδους από το δικό της ταμείο.²¹

Η επιρροή της Μάρας στους υψηλά ιστάμενους έφτανε μέχρι και το διορισμό των εκκλησιαστικών ηγετών. Στην εποχή της ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ήταν ακόμα η πνευματική κεφαλή της ανά τον κόσμο Ορθόδοξης Εκκλησίας. Επίσης ο σουλτάνος τον θεωρούσε υπεύθυνο για τη διαγωγή όλων των χριστιανών που ζούσαν κάτω από την τουρκική εξουσία. Ο πρώτος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως που ανέλαβε αυτές τις ευθύνες μετά την κατάκτηση της πόλεως το 1453, ήταν ο Γεννάδιος Σχολάριος. Διορίστηκε και ενθρονίστηκε από το σουλτάνο Μωάμεθ. Υπήρχε έτσι ένα προηγούμενο. Σύντομα έγινε κανόνας οι μελλοντικοί και φιλόδοξοι πατριάρχες να επιζητούν την εύνοια του σουλτάνου για την υποψηφιότητά τους, μέσω της δωροδοκίας, συμφωνώντας να καταβάλλουν στο οθωμανικό θησαυροφυλάκιο ένα ετήσιο χρηματικό ποσό και ένα δώρο στους αξιωματούχους του σουλτάνου. Στις αρχές του 1465 κάποιος Μάρκος Ξυλοκαράβης ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο. Ο ανταγωνιστής του, Συμεών ο Τραπεζούντιος, βρήκε το ποσό των 2.000 χρυσών νομισμάτων και το δώρισε στο σουλτάνο, που πρόθυμα διέταξε να διοριστεί αυτός πατριάρχης

ntine Family of Kantakouzenos, σελ. XV-XVIII και 230-3, και πιο πάνω σελ. 104-5.

21. Nicol, Byzantine Family of Kantakouzenos, σελ. 213.

στη θέση του Μάρκου. Όταν η Μάρα άκουσε γι' αυτή τη συμφωνία, ξεκίνησε αμέσως για την αυλή του σουλτάνου, παίρνοντας μαζί της 2.000 χρυσά νομίσματα, και έπεισε το Μωάμεθ να απολύσει και το Μάρκο και το Συμεών και να τους αντικαταστήσει με έναν δικό της υποψήφιο. Ήταν ένας μοναχός που ονομαζόταν Διονύσιος και ήταν επίσκοπος Φιλιππουπόλεως· ήταν επίσης πνευματικός σύμβουλος της Μάρας. Ο σουλτάνος χάρηκε για τα χρήματα αλλά μάλλον κουράστηκε από την όλη υπόθεση και της έδωσε την άδεια να την φέρει αυτή εις πέρας λέγοντας απλά: «Σ' ευχαριστώ μητέρα μου, κάνε ό,τι σου αρέσει». Ο Διονύσιος ήταν πιθανώς πολύ ενάρετος για να παραμείνει ως πατριάρχης κάτω από τέτοιες συνθήκες. Οι ανταγωνιστές του σύντομα τον απομάκρυναν και, χάρις και πάλι στην παρέμβαση της Μάρας, του επιτράπη να αποσυρθεί στην ησυχία της μονής της Kosinitza, όχι μακριά από την κατοικία της Μάρας.²²

Η Μάρα συνέχισε, εντούτοις, να θεωρεί χριστιανικό καθήκον της να παίζει ηγετικό ρόλο στις υποθέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο Συμεών εξαγόρασε και πάλι την επάνοδό του στο πατριαρχείο, όμως τρία χρόνια αργότερα εκδιώχτηκε από έναν άλλο προστατευόμενο της Μάρας, κάποιον Σέρβο μοναχό που ονομαζόταν Ραφαήλ, ο οποίος υποσχέθηκε άλλα 2.000 χρυσά νομίσματα στο σουλτάνο και 500 στους αυλικούς του. Ο Ραφαήλ δεν είχε επιτυχία ως πατριάρχης. Αντιμετώπισε δυσκολίες στο να συγκεντρώσει τα χρήματα για το διορισμό του. Οι Έλληνες τον αντιπαθούσαν για το λόγο ότι ήταν ξένος, και βρήκαν αιτίες να τον εκθρονίσουν. Έφτασε στο σημείο να περιπλανιέται στους δρόμους της Κωνσταντινουπόλεως ζητιανεύοντας και πέθανε στη φυλακή. Για άλλη μια φορά η Μάρα παρενέβη και πρότεινε διάδοχο, ο οποίος και έγινε πατριάρχης μέσω του προγόνου της.²³

Σε μεταγενέστερη περίοδο της ζωής της, χάρις στην εκτίμηση με την οποία την περιέβαλε ο σουλτάνος, η Μάρα είχε τη

22. Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, σελ. 212· S. Runciman, *The Great Church in Captivity* (Cambridge, 1968), σελ. 193-4.

23. Babinger, *Mehmed*, σελ. 437-8· Runciman, *Great Church*, σελ. 194.

δυνατότητα να κρατά τις ισορροπίες μεταξύ των χριστιανών και των Τούρκων. Μπορεί να θεωρούσαν πως ανακατευόταν υπέρ το δέον στις εκκλησιαστικές υποθέσεις· και ο σουλτάνος σίγουρα θα παρενέβαινε, αν είχε οποιαδήποτε ένδειξη πως επιζητούσε την υποστήριξη της ρωμαϊκής εκκλησίας. Γιατί ήταν προς όφελός του να κρατήσει τους χριστιανούς διαιρεμένους. Παρ' όλα αυτά, η επιρροή της ήταν γνωστή και την αισθάνονταν στη Βενετία και στην Κωνσταντινούπολη, όπως επίσης και στη Ραγούσα, όπου διατηρούσε έναν οικογενειακό τραπεζικό λογαριασμό, καθώς και πράκτορες που δούλευαν γι' αυτήν. Η κτηματική της περιουσία στη Μακεδονία ήταν περιορισμένης εκτάσεως. Όμως με τη συνεχιζόμενη εύνοια του σουλτάνου Μωάμεθ καθώς και του διαδόχου του, Βαγιαζήτ του Β', ήταν κατά μία έννοια πρόδρομος των Φαναριωτών πριγκίπων του δεκάτου ογδού αιώνα, οι οποίοι διοικούσαν τις ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας, βορείως του Δούναβη, με την άδεια φυσικά του σουλτάνου. Στις φλέβες της κυλούσε το αίμα των βυζαντινών οικογενειών των Παλαιολόγων και των Καντακουζηνών. Συγγένευε με την αυλή των Κομνηνών στην Τραπεζούντα. Ωστόσο κατά καιρούς φαινόταν να είναι περισσότερο Σλάβο παρά Ελληνίδα. Ένα από τα κατορθώματά της είναι το ότι έπεισε το σουλτάνο Μωάμεθ, στα 1469, να επιτρέψει τη μεταφορά των οστών του Αγίου Ιβάν Rilski από την παλαιά βουλγαρική πρωτεύουσα του Τρνόβου στο μεγάλο μοναστήρι, το οποίο ακόμα φέρει το όνομά του, στη Ρίλα (Rila) της νοτιοδυτικής Βουλγαρίας, η οποία εκείνη την εποχή ήταν τουρκική επαρχία από εβδομηκονταετίας. Υπάρχουν κάποιες μαρτυρίες για το ότι διατηρούσε ένα εργαστήριο αντιγραφών και καλλιτεχνών στην αυλή της, στο Jезεво.²⁴ Το ταλέντο της, ωστόσο, ήταν, θα έλεγε κανείς, περισσότερο πρακτικό. Η Μάρα διέπρεπε στην ανάπτυξη και την προαγωγή της ανεκτικότητας και των αγαθών σχέσεων μεταξύ των χριστιανών και των Τούρκων. Έκανε ό,τι μπορούσε για να αποδώσουν θετικά οι εύνοιας και τα προνόμια που της είχαν παραχωρηθεί από τους εχθρούς της ορθόδοξου πίστεώς της.

24. PLP, VII, σελ. 141.

Πέθανε στο Jezevo, στις 14 Σεπτεμβρίου του 1487 και τάφηκε στη μονή της Θεοτόκου Εικοσιφοίνισσας στην Kosinitza, στην οποία είχε αποσυρθεί ο φίλος της και εξομολόγος της Διονύσιος, μετά την ατυχή περίοδο της πατριαρχείας του.²⁵ Δεν είχε περάσει και πολύ τα εβδομήντα. Ήταν χήρα για τριάντα έξι χρόνια. Δεν ξαναπαντρεύτηκε ποτέ. Δεν απέκτησε παιδιά και αντιστάθηκε στον πειρασμό, ο οποίος ήταν τόσο κοινός ανάμεσα στις γυναίκες της τάξεώς της, να γίνει μοναχή, όταν έβαινε πα προς τη δύση της. Την προσωπογραφία της ως νεαρής γυναίκας μπορούμε να τη δούμε στην πράξη δωρεάς (χρυσόβουλλο) την οποία έκανε ο πατέρας της Γεώργιος Βράνκοβιτς στη μονή Εσφιγμένου του Αγίου Όρους, τον Αύγουστο του 1429. Θα πρέπει να ήταν τότε γύρω στα δεκαπέντε. Φαίνεται να στέκεται δίπλα στη μητριά της Ειρήνη Καντακουζηνού και τον πατέρα της καθώς και στους τρεις νεότερους αδελφούς της, το Γρηγόριο, το Στέφανο και το Λάζαρο, σε μια στυλιζαρισμένη και όχι πολύ ρεαλιστική οικογενειακή ομήγυρη. Η στάση και η ενδυμασία των μορφών τονίζουν πως η Μάρα αποτελούσε ένα ξεχωριστό παράδειγμα εκείνης της αναμείξεως των βαλκανικών λαών η οποία ονομαζόταν Βυζαντινή Κοινοπολιτεία.²⁶

Ένας χρονικογράφος του δεκάτου έκτου αιώνα λέει γι' αυτήν τα ακόλουθα: «Η δέσποινα Μάρα ήταν σύζυγος του σουλτάνου Μουράτ, μητριά του σουλτάνου Μωάμεθ, ο οποίος της χάρισε μεγάλη κτηματική περιουσία κοντά στις Σέρρες για τη συντήρησή της, συμπεριλαμβανομένου και του Ezova [Jezevo] και των γειτονικών τόπων, και έζησε εκεί σαν πριγκίπισσα με

25. Δες F. Babinger, «Witwensitz und Sterbeplatz der Sultanin Mara», EEBS, XXIII (1953), 240-4. Το μουσείο Victoria and Albert έχει στην κατοχή του ένα ζευγάρι κεντημένα μεταξωτά *επιμανίκια* του δεκάτου έκτου αιώνα, τα οποία ανήκαν άλλοτε σε έναν αρχιμανδρίτη της ονομαζόμενης άλλοτε «πατριαρχικής μονής της Kozynitsa». Πιθανώς οφειλόταν στην επιρροή που ασκούσε η Μάρα στους Τούρκους, το γεγονός ότι το μοναστήρι επιβίωσε και δέχτηκε εξαιρετικά προνόμια.

26. V.J. Djurić, «Portreti na poveljama vizantijskih i srpskih vladara», Zbornik filosofskog fakulteta, VII (Belgrade, 1963), fig. 15· επανεκδόθηκε στο Nicol, Byzantine Family of Kantakouzenos, εικόνα II.

εξουσία μέχρι και το τέλος της ζωής της».²⁷ Δεν τη θυμούνται και πολύ τώρα πια. Όμως στην πολίχνη της Νιγρίτας, στο σημερινό Jезeno, οι τοπικές παραδόσεις μνημονεύουν το όνομά της. Ένας κατεστραμμένος πύργος στα μεσαιωνικά τείχη είναι γνωστός ως Πύργος της Κυράς Μάρας.²⁸

27. *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, έκδ. Sp. P. Lambros (London, 1902), σελ. 22.

28. Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833* (Θεσσαλονίκη, 1973), σελ. 119-21.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

ΕΛΕΝΑ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ ΚΟΜΝΗΝΗ, ΑΥΤΟΚΡΑΤΕΙΡΑ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ, ΠΕΘΑΝΕ (περίπου) στα 1463

Η Έλενα, η τελευταία αυτοκράτειρα της Τραπεζούντας, ήταν αδελφή της Ειρήνης Καντακουζηνού, της πρώτης συζύγου του Γεωργίου Βράνκοβιτς, του Δεσπότη της Σερβίας. Είχε τρεις αδελφούς και δύο αδελφές. Ήταν δισέγγονα του αυτοκράτορα Ιωάννη του ΣΤ' Καντακουζηνού. Ένας από τους αδελφούς της ήταν ο Θωμάς Καντακουζηνός που η Μάρα Βράνκοβιτς ισχυριζόταν πως ήταν θείος της· ο άλλος ήταν ο Γεώργιος Παλαιολόγος Καντακουζηνός, ο οποίος, μετά από μια λαμπρή σταδιοδρομία στο Μοριά (Πελοπόννησο), εγκαταστάθηκε στη Σερβία και συμμετείχε στην άμυνα του Σμεντέροβο εναντίον των Τούρκων. Η Τραπεζούντα στη Μαύρη Θάλασσα απείχε πολύ από το Σμεντέροβο του Δούναβη. Ο μόνος σταθμός που βρισκόταν μεσοστρατίς ήταν η Κωνσταντινούπολη· και στον αγώνα για την επιβίωση έναντι της εξαπλώσεως των Οθωμανών Τούρκων, οι δεσμοί ανάμεσα στους οίκους των Βράνκοβιτς και των Καντακουζηνών, και των κυρίαρχων οικογενειών της Τραπεζούντας ήταν πολλοί.¹

Η Τραπεζούντα ήταν η πρωτεύουσα μιας αυτοκρατορίας, η οποία υπήρχε περισσότερο με μια θεσμική παρά με μια γεωγραφική έννοια. Εδαφικά αποτελείται από μια μακριά λωρίδα γης στα νότια παράλια της Μαύρης Θάλασσας που προστατευόταν

1. D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuserus)* (Washington, D. C., 1968), no. 72 (Έλενα), no. 71 (Ειρήνη), no. 70 (Θωμάς), no. 67 (Γεώργιος).

από την κεντρική Ανατολία μέσω του όγκου των βουνών του Πόντου. Ο πλούτος και η επιρροή της απείχαν πολύ από το να είναι ανάλογα προς το μέγεθος και τον πληθυσμό της. Διακόσια χρόνια σχεδόν πριν το 1400, οι ηγεμόνες της αποκαλούσαν ήδη τους εαυτούς τους αυτοκράτορες. Ήταν Έλληνες γλωσσικά, Βυζαντινοί πολιτισμικά και παραδοσιακά, και Ορθόδοξοι στην πίστη. Οι αληθινοί αυτοκράτορες των Ρωμαίων στην Κωνσταντινούπολη τους είχαν υποχρεώσει να μετριάσουν τις αυτοκρατορικές τους αξιώσεις παραμένοντας αυτοκράτορες της Ανατολίας ή και όλης της Ανατολής. Ωστόσο, εξακολουθούσαν να είναι ακόμα αυτοκράτορες με ό,τι υποδήλωνε αυτός ο τίτλος στο βυζαντινό κόσμο, και διέκριναν τους εαυτούς τους από τους υπόλοιπους υιοθετώντας το επώνυμο των Μεγαλοκομνηνών. Αυτός ο μικρόκοσμος μιας βυζαντινής αυτοκρατορίας στη Μαύρη Θάλασσα, απειλείτο αδιάκοπα από τους ισχυρούς και απρόβλεπτους γείτονές του, τους Μογγόλους και τους Τούρκους, στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Οι αυτοκράτορές του επιβίωσαν και ευημέρησαν εν μέρει υποτασσόμενοι έγκαιρα ή καταβάλλοντας φόρους στους εχθρούς τους, και εν μέρει κανονίζοντας καλοσχεδιασμένες συμμαχίες μέσω του γάμου με τους αρχηγούς αυτών, είτε ήταν χριστιανοί είτε μουσουλμάνοι. Πολλοί από τους αυτοκράτορες της Τραπεζούντας είχαν την καλή τύχη να αποκτήσουν απογόνους κόρες της παντρείας και η ομορφιά των δεσποσυνών της Τραπεζούντας ήταν τόσο θρυλική, όσο και η πλούσια προίκα τους. Μερικές απ' αυτές προορίστηκαν να κρατήσουν σε απόσταση τους βάρβαρους λύκους με το να παντρευτούν τοπικούς Τούρκους εμίρηδες ή ακόμη τους πολέμαρχους των νομαδικών τουρκομανικών φυλών του επονομαζόμενου Ακ-Κογιονλού και Καρά-Κογιουνλού, των ορδών του Λευκού και του Μαύρου Πρόβατου. Μερικοί από τους αυτοκράτορες, ωστόσο, διατήρησαν τους δεσμούς με τον πραγματικό βυζαντινό κόσμο, νυμφευόμενοι δεσποσύνες από τις αυτοκρατορικές οικογένειες των Παλαιολόγων και των Καντακουζηνών. Ο Αλέξιος ο Γ' ο Μεγαλοκομνηνός, ο οποίος πέθανε το 1390, νυμφεύθηκε τη Θεοδώρα Καντακουζηνού. Άλλη μια Θεοδώρα Καντακουζηνού νυμφεύθηκε ο Αλέξιος ο Δ' της Τραπεζούντας στα 1395. Απ' αυτό το γάμο ακριβώς

γεννήθηκαν οι δύο τελευταίοι αυτοκράτορες της Τραπεζούνας.²

Η Θεοδώρα Καντακουζηνού χάρισε στον άντρα της τρεις γιους και τρεις θυγατέρες, μια από τις οποίες παντρεύτηκε τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη τον Η'. Ο πρώτος της γιος έγινε αυτοκράτορας της Τραπεζούντας ως Ιωάννης ο Δ', όταν ο πατέρας του Αλέξιος πέθανε στα 1458. Ο Μεγαλοκομνηνός Δαβίδ ήταν ο τελευταίος της οικογενείας. Βασίλευσε για τρία μόνο χρόνια. Κληρονόμησε την *damnosa haereditas*. Οι μέρες της χριστιανικής Τραπεζούντας ήταν πια μετρημένες στα 1458. Η Κωνσταντινούπολη είχε πέσει στους Τούρκους πέντε χρόνια πριν. Το 1459, ο πορθητής σουλτάνος Μωάμεθ ο Β' έθεσε τέλος σε ό,τι είχε απομείνει από τη χριστιανική Σερβία. Το 1460, έσβησε και το τελευταίο βυζαντινό φως στην Ελλάδα, καταλαμβάνοντας το Μυστρά και κυριαρχώντας έτσι στο Δεσποτάτο του Μορέως στην Πελοπόννησο. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης ο Δ' της Τραπεζούντας αισθανόταν πως η δική του μικρή αυτοκρατορία, θα αποτελούσε τον επόμενο στόχο που ήταν προς εξαφάνιση στον κατάλογο του σουλτάνου. Σχεδίασε μια σειρά συμμαχιών με τους γείτονές του για να σχηματίσει ένα συνασπισμό αρκετά ισχυρών δυνάμεων, έτσι ώστε να αποκρούσει τους Τούρκους. Ο πιο ισχυρός του σύμμαχος ήταν ο αυθέντης του Λευκού Προβάτου στο Ντιγιάρμπακιρ της Μεσοποταμίας, ο Ουζούν Χασάν, με τον οποίο πάντρεψε την κόρη του Θεοδώρα. Ο αδελφός του Δαβίδ, που τον διαδέχτηκε το 1458, ονειρευόταν να μεγαλώσει και να ενδυναμώσει το συνασπισμό κινώντας το ενδιαφέρον των δυνάμεων του δυτικού κόσμου για την τύχη της Τραπεζούντας, ειδικά του πάπα Πίου του Β' και του δούκα Φιλίππου της Βουργουνδίας. Όλοι τους

2. Περί της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, δες W. Miller, *Trebizond. The Last Greek Empire* (Λονδίνο 1926· επανεκδ. Άμστερνταμ, 1968)· E. Janssens, *Trebizonde en Colchide* (Βρυξέλλες, 1969). Περί της Θεοδώρας και του Αλεξίου Δ', δες Nicol, *Byzantine Family of Kantanouzenos*, no. 61· A. Bryer, «Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461», *Bedi Kartlisa: revue de kartvéologie*, XIX-XX (1965), 178-98.

ζούσαν με ψευδαισθήσεις.³

Όπως και ο πατέρας και ο παππούς του πριν απ' αυτόν, έτσι και ο Δαβίδ Κορνηνός, είχε νυμφευθεί μια δεσποσύνη από την οικογένεια των Καντακουζηνών. Είχε ξαναπαντρευτεί άλλη μια φορά με την κόρη του Πρίγκιπα της Γοθθίας στην Κριμαία. Όμως το να έχει μια Καντακουζηνή ως σύζυγο αποτελούσε ένα βήμα ανόδου στην ιεραρχία της βυζαντινής αριστοκρατίας. Η ημερομηνία του γάμου του με την Έλενα δεν αναφέρεται. Αν κρίνουμε από τον αριθμό των παιδιών που λέγεται πως του χάρισε, θα πρέπει να συνέβη το αργότερο γύρω στο 1440. Η πρόταση μπορούσε κάλλιστα να είχε προέλθει από τη Σερβία, όπου είχε εγκατασταθεί ο αδελφός της Έλενας Γεώργιος Παλαιολόγος Καντακουζηνός. Ο Γεώργιος Βράνκοβιτς, ο Δεσπότης της Σερβίας, είχε παντρευτεί στον πρώτο του γάμο την αδελφή του Ιωάννη του Δ' της Τραπεζούντας, του μεγαλύτερου δηλαδή αδελφού τού Δαβίδ. Τα γνωστά γεγονότα της σύντομης σταδιοδρομίας της Έλενας ως Αυγούστας της Τραπεζούντας είναι αρκετά και μας παραδίδονται μόνο από χρονικογράφους οι οποίοι έζησαν πολύ αργότερα από το θάνατό της και υπερηφανεύονταν για κάποια προγονική σχέση με την οικογένεια. Το χρονικό που γράφτηκε από το Μιχαήλ Πανάρετο, η κύρια δηλαδή πηγή για την ιστορία των ηγεμόνων της Τραπεζούντας, δυστυχώς τελειώνει με τη βασιλεία του Ιωάννη του Δ' και αναφέρει μόνο τον πρώτο γάμο του αδελφού του Δαβίδ. Οι μεταγενέστεροι βυζαντινοί ιστορικοί, καθώς και μερικά από τα επονομαζόμενα Βραχέα Χρονικά, διηγούνται τις συνθήκες της τουρκικής κατακτήσεως της Τραπεζούντας.⁴ Όμως η μοναδική διήγηση των τελευταίων ετών του βίου της Έλενας είναι εκείνη που μας δίνει ο Θεόδωρος Σπανδούνης στην ιστορία του για την άνοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που έγραψε στην Ιταλία στα 1538. Αν οι διηγήσεις του είναι αληθινές, η αυτοκράτειρα της

3. Περί του Ιωάννη του Δ' και του αδελφού του Δαβίδ, δεσ PLP, V, nos 12108, 12097. Περί του Ουζούν Χασάν, PLP, IX, no. 21157.

4. Υπάρχει καταλογογράφηση των πηγών στο *Chronica byzantina breviora*, έκδ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* (Βιέννη, 1975-9), II, σελ. 499-500.

Τραπεζούντας Έλενα απόχτησε μεγαλύτερη φήμη με το θάνατό της, απ' όση είχε κατά τη διάρκεια της ζωής της.

Το 1460, ο σουλτάνος Μωάμεθ έκρινε πως είχε έλθει η στιγμή να προσαρτήσει στην επικράτειά του το τελευταίο υπόλειμμα του Βυζαντίου κατακτώντας την Τραπεζούντα. Ο αυτοκράτορας Δαβίδ ήταν ένας αδύναμος και ανόητος άνδρας. Αρνούμενος να πληρώσει το φόρο υποτέλειας τον οποίον είχε υποχρεωθεί να καταβάλλει ο αδελφός του, προκάλεσε την οργή του σουλτάνου. Η κατάκτηση της Τραπεζούντας ήταν μια μείζων στρατιωτική επιχείρηση που διεξήχθη από στεριά και θάλασσα, με μεγάλους αριθμούς στρατευμάτων και πλοίων. Λίγο πριν αρχίσει η πολιορκία, ο Δαβίδ φρόντισε για την ασφάλεια της Έλενας στέλνοντάς την να μείνει μαζί με το φίλο του και συγγενή, τον αυθέντη της Γκούρια (Guria), στη Γεωργία.⁵ Ο πιο ισχυρός του σύμμαχος, ο Ουζούν Χασάν, προκάλεσε επίσης την οργή του σουλτάνου. Θεώρησε συνετό να κάνει μια ειρηνευτική χειρονομία πριν αναγκαστεί να παραδοθεί· κι ο Δαβίδ, βλέποντας πως η Τραπεζούντα ήταν πια απομονωμένη, παράδωσε τα κλειδιά της πόλεως, τον Αύγουστο του 1461. Η βυζαντινή χριστιανική αυτοκρατορία της Τραπεζούντας δεν υπήρχε πια. Ο τελευταίος της αυτοκράτορας και η αυτοκράτειρά του Έλενα μαζί με τα παιδιά τους απέπλευσαν για την Κωνσταντινούπολη περιμένοντας στωικά να δουν ποια θα ήταν τα κέφια του σουλτάνου, όταν θα επέστρεφε στην πρωτεύουσά του.⁶

Για τον αριθμό των παιδιών της Έλενας οι πηγές παρουσιάζουν μια ποικιλία απόψεων. Μερικές μιλάνε για οκτώ γιους και μια κόρη. Άλλες, περισσότερο πειστικές, μιλάνε για τρεις γιους και μια κόρη αναφέροντας μάλιστα τα ονόματά τους, Βασίλειος, Μανουήλ, Γεώργιος και Άννα. Όταν ο σουλτάνος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, τους μετέφερε όλους στην Ανδριανούπολη και τους εγκατέστησε εκεί παρέχοντάς τους κάποια λογική άνεση, τους ενίσχυσε μάλιστα με έγγειες ιδιοκτησίες στην κοιλάδα του Στρυμόνα, κοντά στις Σέρρες. Πιθα-

5. Bryer, «Ludovico da Bologna», 183.

6. Miller, Trebizond, σελ. 97-108· Babinger, Mehmed, σελ. 190-97.

νόν να προσδοκούσε πως η μητριά του Μάρα Βράνκοβιτς, η οποία ζούσε στην ίδια περιοχή και ήταν συγγενής τους, θα νοιαζόταν γι' αυτούς. Ωστόσο, δύο χρόνια αργότερα ο Δαβίδ, κατηγορήθηκε για συμμετοχή σε μια συνωμοσία που στρεφόταν κατά του σουλτάνου, και φυλακίστηκε μαζί με την Έλενα και τα παιδιά τους. Ο Μωάμεθ κατέληξε τότε στην απόφαση ότι ο καλύτερος τρόπος για να σιγουρευτεί πως η οικογένεια των τελευταίων βυζαντινών διεκδικητών του τίτλου του αυτοκράτορος δεν θα διαιωνιζόταν, ήταν να απαλλαχθεί από όλα τα αρσενικά μέλη της οικογένειας των Μεγαλοκομνηνών. Μεταφέρθηκαν λοιπόν ο αυτοκράτορας Δαβίδ, μαζί με τους τρεις γιους του, ο ανιψιός του και ο γυναικάδελφός του στη φυλακή του Επταπυργίου, στην Κωνσταντινούπολη, όπου κι εκτελέστηκαν την 1η Νοεμβρίου του 1463.⁷

Άφησαν μόνο την Έλενα να επιζήσει. Εκείνη όμως αρνήθηκε. Την ιστορία του τραγικού τέλους της μας τη δίνει ο Θεόδωρος Σπανδούνης, που γράφει κάπου εβδομήντα πέντε χρόνια μετά το γεγονός.⁸ Ίσως παρουσιάζεται υπερβολικά δραματοποιημένη αλλά μπορεί κάλλιστα να είναι πραγματική. Ο ίδιος ο Σπανδούνης ήταν υπερήφανος για το ότι ήταν ένας Καντακουζηνός και για το ότι συγγένευσε με την Έλενα. Λέει πως ήταν αδελφή της γιαγιάς του. Ήταν επίσης ανιψιός της Μάρας Βράνκοβιτς, η οποία ζούσε ακόμη στα 1463 και με την οποία έμεινε στο Jезενο όταν ήταν νεαρός ακόμη.⁹ Πιθανώς απ' αυτήν άκουσε τη θλιβερή και συγκινητική ιστορία του θανάτου της αυτοκράτειρας Έλενας. Μετά την εκτέλεσή τους, ο Μωάμεθ διέταξε να ριχτούν τα πτώματα του Δαβίδ και των παιδιών του έξω από τα τείχη της πόλης και να παραμείνουν άταφα, βορά των σκυλιών και των ορνέων. Δήμειυσε όλη την

7. J. Enoch Powell, «Die letzten Tage der Grosskomnenen», BZ, XXXVII (1937), 358-9. PLP, V, nos. 12057, 12091, 12093, 12112.

8. Θεόδωρος Σπανδούνης (Spandugnino), De la origine deli Imperatori Ottomani, έκδ. (C. N. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, IX (Παρίσι 1890), σελ. 159-60.

9. Σπανδούνης, σελ. 159 σειρές 21-2: «Helena Cantacusina, sorella de mio avo materno». Περί της σχέσης του με τη Μάρα Βράνκοβιτς, δεξ παραπάνω, σελ. 193.

περιουσία του Δαβίδ και διέταξε την Έλενα να καταβάλει το ποσό των 15.000 δουκάτων μέσα σε διάστημα τριών ημερών, αλλιώς θα είχε την ίδια τύχη με το σύζυγό της. Οι οπαδοί της στην Κωνσταντινούπολη κατόρθωσαν να βρουν τα χρήματα μέσα σε είκοσι τέσσερις ώρες. Αλλά αυτή δεν επιθυμούσε πια να παραμείνει στον κόσμο. Πριν όμως φύγει είχε να επιτελέσει το τελευταίο χριστιανικό της καθήκον. Φόρεσε ένα τρίχινο, πένθιμο ράσο, αυτή που είχε συνηθίσει στα βασιλικά στολίδια· αρνήθηκε να φάει· και κατασκεύασε μια καλύβα που τη σκέπασε με άχυρα, μέσα στην οποία κοιμόταν με κάθε κακοπάθεια δίπλα στις σορούς του συζύγου και των γιων της, έξω από τα τείχη της πόλεως. Ο σουλτάνος είχε ορίσει πως απαγορευόταν να ταφούν. Η Έλενα φάνηκε πιο έξυπνη. Βρήκε κρυφά ένα φτυάρι και με τα ίδια τα κομψά χέρια της έσκαψε ένα άνοιγμα μέσα στην καλύβα της. Όλη την ημέρα υπερασπιζόταν τα σώματα από τα ζώα, και τη νύχτα κρυφά μεσ' στο σκοτάδι, τους πήρε έναν έναν και τους πρόσφερε χριστιανική ταφή. «Έτσι της έταξε ο Θεός να θάψει το σύζυγό της και τους γιους της· και λίγες μέρες αργότερα πέθανε». Φαίνεται τραγικά ταιριαστό με το όλο κλίμα το ότι η τελευταία δεσποσύνη που έφερε το βυζαντινό τίτλο της Αυγούστας, έπρεπε να τελειώσει τις μέρες της σαν την Αντιγόνη.

Ο σουλτάνος Μωάμεθ έκανε καλά τη δουλειά του. Ο αυτοκρατορικός οίκος των Μεγαλοκομνηνών, ο οποίος είχε κυβερνήσει την Τραπεζούντα για περισσότερο από 250 χρόνια, ξεκληρίστηκε. Σε μια μέρα μόνο, στα 1463, η Έλενα έχασε το σύζυγο και τους τρεις επιζώντες γιους της, το Βασίλειο, το Μανουήλ και το Γεώργιο, όπως επίσης και το γαμπρό Αλέξανδρο, και τον ανιψιό της Αλέξιο. Δε μας προξενεί κατάπληξη το γεγονός πως έχασε και τη θέληση να ζήσει. Όμως δεν θα πέθαινε πριν εκπληρώσει πρώτα το τελευταίο ιερό της καθήκον που έπρεπε να επιτελέσει μια ευσυνείδητη χήρα και μητέρα. Μερικοί λένε πως αποσύρθηκε στη μοναστική απομόνωση πριν αυτόβουλα παραδώσει την ψυχή της. Ο μοναδικός επιζών από την οικογένειά της ήταν η κόρη της Άννα. Έγινε σύζυγος του Ζαγανού Πασά, ενός από τους βεζύρηδες του σουλτάνου. Απαλλάχθηκε απ' αυτήν όταν αρνήθηκε να αποκη-

ρύξει την χριστιανική πίστη και να γίνει μουσουλμάνο.¹⁰ Η γενιά της Έλενας συνεχίστηκε μόνο διά μέσου της ανιψιάς της Θεοδώρας, η οποία παντρεύτηκε τον Ουζούν Χασάν. Εγγονός της ήταν ο Ισμαήλ, ο πρώτος από τους Σαφαβίδες Σάχηδες της Περσίας, του οποίου οι απόγονοι κυβερνούσαν μέχρι και το 1736.¹¹

Η αυτοκρατορική οικογένεια των Μεγαλοκομνηνών της Τραπεζούντας έφτασε στο θλιβερό τέλος της με τη σφαγή του αυτοκράτορα Δαβίδ και των απογόνων του στα 1463 και με το θάνατο της αυτοκράτειρας Έλενας. Η τελευταία βυζαντινή δεσποσύνη που υπηρέτησε τον κλυδωνιζόμενο πια αγώνα των προγόνων της, ωστόσο, ήταν η Ζωή Παλαιολογίνα, ανιψιά του τελευταίου χριστιανού αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, του Κωνσταντίνου του ΙΑ'. Όντας κόρη του αδελφού τού Κωνσταντίνου, του Θωμά Παλαιολόγου, του τελευταίου Δεσπότη του Μοριά στο Μυστρά, η Ζωή είχε στις φλέβες της το αίμα όλων σχεδόν των κυρίαρχων οικογενειών των τελευταίων υπολειμμάτων και των κομματιών του βυζαντινού κόσμου του δέκατου πέμπτου αιώνα. Συγγένευσε με τους οίκους των Καντακουζηνών, των Παλαιολόγων, των Βράνκοβιτς, των Ασάν, (Asen), και των Κομνηνών της Τραπεζούντας. Η ελπίδα πως τέτοιες δεσποσύνες με μεγάλες διασυνδέσεις μπορούσαν, μέσω «έξυπνων» επιγαμιών, να επιλύσουν τα διεθνή προβλήματα που ανέκυπταν από τις εδαφικές επιδιώξεις και τις άλλες φιλοδοξίες των ανδρών της οικογένειάς τους, ήταν μόνιμη. Η δυνατότητα να εκμεταλλευτούν τη νεαρή Ζωή Παλαιολογίνα πραγματοποιήθηκε όχι μέσω ενός αυτοκράτορα ή κάποιου δεσπότη, γιατί δεν υπήρχε κανείς απ' αυτούς μετά την πτώση της Τραπεζούντας το 1461. Όταν ο πατέρας της Θωμάς εγκατέλειψε το

10. PLP, III, no 6415· V, 70. 12057.

11. Ο Nicol, *Byzantine Family of Kantakouzenos*, no. 72 θεωρεί απαραίτητη μια εις βάθος αναθεώρηση όσον αφορά στην οικογένεια της Έλενας και στους απογόνους της. Δες τώρα Μ. Kuršanskis, «Relations matrimoniales entre Grands Comnènes de Trébizonde et princes géorgiens», *Bedi Kartlisa*, XXIV (1972), 112-27· Kuršanskis, «La descendance d'Alexis IV Empereur de Trébizonde», *REB XXXVII* (1979), 239-47. R. M. Savory στο *Encyclopaedia of Islam*², IV (1978), σελ. 186-8.

Μυστρά, στα 1460, μαζί με την οικογένειά του κατέφυγαν ως πρόσφυγες στη Ρώμη· κι εκεί ο πάπας Σίξτος ο Δ' κανόνισε να παντρευτεί η Ζωή τον Ιβάν τον Γ', το Μεγάλο Πρίγκιπα της Μόσχας. Επρόκειτο να γίνει πράκτοράς του για τη μεταστροφή των Ρώσων στο ρωμαιοκαθολικισμό. Ο πάπας της έδωσε προίκα και επισημοποίησε τον αρραβώνα της με τον Ιβάν τον Γ' στη Ρώμη, στα 1472. Ήταν εκείνη την εποχή δεκαέξι ετών. Οι Ρώσοι, ωστόσο, αρνήθηκαν να μεταστραφούν· και ο γάμος της τελέστηκε στη Μόσχα, σύμφωνα με το ορθόδοξο βυζαντινό τυπικό των προγόνων της. Ο σύζυγος και ο λαός της την αποκαλούσαν Σοφία. Ήταν ο πρώτος Ρώσος πρίγκιπας που υιοθέτησε την τίτλο του τσάρου, το σλαβικό ισοδύναμο του αυτοκράτορα. Υιοθέτησε επίσης ως κρατικό του έμβλημα την τελευταία βυζαντινή επινόηση: το δικέφαλο αετό. Όμως αυτές οι ελάχιστονες εκδηλώσεις του βυζαντινού επεκτατισμού δεν χρειάζεται να χρεωθούν στην επιρροή της νεαρής συζύγου του Σοφίας-Ζωής. Υπηρέτησε το σύζυγό της πιστά. Του χάρισε τέσσερις γιους. Εγγονός της ήταν ο Ιβάν ο Δ' ο Τρομερός. Πέθανε το 1503. Η τελευταία βυζαντινή δεσποσύνη δεν μπορεί συνεπώς να θεωρηθεί υπεύθυνη για το ότι κέντρισε τη ρωσική φαντασία πως η Μόσχα αποτελούσε την τρίτη Ρώμη του χριστιανικού κόσμου.¹²

12. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth* (Λονδίνο, 1971), σελ. 363-4· D. M. Nicol, *The Immortal Emperor. The life and legend of Constantine Palaiologos, last Emperor of the Romans* (Cambridge, 1992), σελ. 115.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Akropolites, George, *Historia. Georgii Acropolitae Opera*, ed. A. Heisenberg, I (Leipzig, 1903); cd. P. Wirth (Stuttgart, 1978)
- Anonymus Tranensis (Anonymous of Trani), *Dissertazione sulla seconda moglie del Re Manfredi e su'loro figlioli*, ed. D. Forges-Davanzati (Naples, 1791)
- Athanasios I, Patriarch. *Letters. The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II. Members of the Imperial Family, and Officials*, ed. Alice-Mary Maffry Talbot (CFHB, VII: Washington, D.C. 1975)
- Barišić, F., 'Povelje vizantijskich carica', ZRVI, XIII (1971), 143-202.
- Benedict XII, Pope, *Acta Benedicti XII (1334-1342)*, ed. A. L. Tautu (Vatican City, 1958)
- Bertelè, T., *Monetè e sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio* (Rome, 1937)
- Boissonade, J. F., *Anecdota Graeca*, 5 vols. (Paris, 1829-33)
Anecdota Nova (Paris, 1844).
- Cantacuzene (Kantakouzenos), John, *History. Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum Libri IV*. ed. L. Schopen, 3 vols. (CSHB, 1828-32).
- Chalkokondyles, *Historiae*, ed. E. Darkó, *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, 2 vols. (Budapest, 1922-7)
- Choumnaina, Eirene-Eulogia, *Correspondence*, ed. Angela Constantinides Hero, *A Woman's Quest for Spiritual Guidance. The correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina* (Brookline, Mass., 1986).
- Choumnos, Nikephoros, *Letters*, ed. J. F. Boissonade, *Anec-*

- dota Graeca*, I (Paris, 1829); *Anecdota nova*, (Paris, 1844); ed. P.M.L. Leone, EEBS, XXXIX-XL (1972-3), 75-95.
- Chronica byzantina breviora*, ed. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, (CFHB, XII, 1-3: Vienna, 1975-9)
- Clement V, Pope, *Les registres de Clément V*. ed. E. Jordan, (Paris, 1893-1945)
- Clement VI, Pope, *Letters*, ed. E. Déprez, *Clément VI (1242-1252), Lettres closes, patentes et curiales publiées ou analysées d'après les registres du Vatican* (Paris, 1901-25)
- Cognasso, F., 'Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato', *Studi Bizantini*, II (1927), 38-47
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. and trans. R. J. H. Jenkins and Gy. Moravcsik, 2nd ed. (CFHB 1: Washington, D.C., 1967)
- Doukas (Ducas), *Istoria Turco-Bizantină (1341-1462)*, ed. V. Grecu (Bucharest, 1958); trans H. J. Magoulias, *Doukas. Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks* (Detroit, 1975)
- Ekthesis Chronike*, ed. Sp. P. Lambros, *Ekthesis Chronica and Chronicon Athenarum* (London, 1902)
- Filelfo, Francesco, ed. E. Legrand, *Cent-dix lettres grecques de François Filelfe* (Paris, 1892)
- Gouillard, J., 'Le Synodikon de l'Orthodoxie. Edition et commentaire', *TM*, II (1967), 1-313
- Gregoras, Nikephoros, *History. Byzantina Historia*, ed. L. Schopen, 3 vols. (CSHB, 1829-55)
- Gregory of Cyprus, *Letters*, ed. S. Eustratiades, in *EPh*, I (1908), II (1908); III (1909); IV (1909); V (1910)
- Guillou, A., *Les archives de Saint-Jean Prodrome sur le mont Ménécée* (Paris, 1955)
- Hyrtakenos, Theodore, *Letters*, ed. J. F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, I (Paris, 1829)
- John XXII, Pope, *Acta Ioannis XIII*, (1317-1334), ed. A. L. Tautu (Vatican City, 1952)
- Kritoboulos of Imbros, ed. V. Graecu (Bucharest, 1963;) ed. D. Reinsch (CFHB, XXII: Berlin-New York, 1983)
- Lamansky, V., *Secrets d'état de Venise. Documents extraits*

- notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs et les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVe siècle* (St. Petersburg, 1884)
- Lampenos, Alexios, *Monodies*, ed. Sp. P. Lambros, NE, XI (1914), 359-400
- Leone, P. L. M., 'Le epistole di Niceforo Chumno nel cod. Ambros. gr. 71 sup.' EEBs, XXXIX-XL (1972-3), 75-95
- Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea*, ed. A. Morel-Fatio (Geneva, 1885)
- Livre de la Conquête de la Princée de l'Amorée. Chronique de Morée*, ed. J. Longnon (Paris, 1911)
- Manuel II Palaiologos, *Dialogue, Manuel Palaiologos. Dialogue with the Empress Mother on marriage. Introduction, text and translation* by A. Angelou (Byzantina Vindobonensia, 19: Vienna, 1989)
- Matthew of Ephesos, Bishop, *Letters*, ed. D. Reinsch, *Die Briefe des Matthaios von Ephesus im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174* (Berlin, 1974)
- Meyer, Ph., 'Bruchstücke zweier τυπικά κτητορικά', BZ IV (1895), 45-48
- Migne, J. P. *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeco-Latina* (Paris, 1857-66) [= MPG]
- Miklosich, F. and Müller, J. *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, 6 vols. (Vienna, 1860-90) [= MM]
- Moschos, John, ed. E. Legrand, 'Ἰωάννου του Μόσχου Λόγος Ἐπιτάφιος ἐπὶ τοῦ Λ. Νοταρά', DIEE, II (1885-6), 413-24
- Pachymeres, George, *History. De Michaele et Andronico Palaeologis*, ed. I. Bekker, 2 vols. (CSHB, 1835); new ed. in progress: *Pachyméres, Georges, Relations historiques*, ed. A. Failler, trans. V. Laurent (CFHB, XXIV: Paris, 1984-)
- Papadopoulos-Kerameus, A., *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, 5 vols. (St. Petersburg, 1891-8)
- Papadopoulos-Kerameus, A., *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, 4 vols. (St. Petersburg, 1891-9)
- Pertusi, A., ed. *La caduta di Constantinopoli, I: Le testimonianze dei contemporanei: II: L'eco nel mondo* (Fondazione Lorenzo Valla: Verona, 1976)

- Philes, Manuel, *Poems*, ed. E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, 2 vols. (Paris, 1855, 1857); Ae. Martini, *Manuelis Philae Carmina Inedita* (Naples, 1900)
- Pius II, Pope, *Commentaries of Pius II*, trans. Florence A. Gragg, ed. Leona Gabel (London, 1960)
- Planoudes, Maximos, *Epigrams* ed. Sp. P. Lambros, NE, XIII, (1916), 414-21
- Planoudes, Maximos, *Letters*, ed. M. Treu, *Maximi monachi Planudis epistulae* (Breslau, 1890)
- Previale, L., 'Due monodie inedite di Matteo di Efeso' BZ, XLI (1941), 4-34
- Pseudo-Kodinos, *De Officiis*, ed. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des Offices* (Paris, 1966)
- Pseudo-Phrantzes, *Chronicon minus* (see. Sphrantzes George)
- Ptolemy of Lucca. *Ptolemaei Lucensis Historia Ecclesiastica*, ed. L. A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, XI (Milan 1727)
- Salaville, S., 'Une lettre et un discours inédits de Théolepte de Philadelphie' REB, V (1947), 101-15
- Sanuto, Marino, *Diarii*, ed. R. Fulin, VII (Venice, 1882)
- Sathas, C. N., Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας. *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, IX, (Paris, 1890)
- Spandounes. *Theodoro Spandugino, Patritio Constantinopolitano, De origine deli Imperatori Ottomani, ordine dela corte forma del guerreggiare loro, religione, rito, et costumi dela natione*, ed. C. N. Sathas, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας. *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, IX (Paris, 1890); partial French paraphrase by C. Schefer, *Petit traicté de l'origine des Turcqz par Théodore Spandouyn Cantacasin* (Paris, 1896)
- Sphrantzes, George, *Chronicon minus. Georgios Sphrantzes, Memorii 1401-1477. In anexâ Pseudo-Phrantzes. Mácarie Melissenos, Cronica 1258-1481*, ed. V. Graecu (Bucharest, 1966)
- Westerink, L. G., 'Nikephoros Gregoras, Dankrede an die

Mutter Gottes' *Helikon*, VII (1967), 259-71 (reprinted in Westerink, *Texts and Studies in Neoplatonism and Byzantine Literature* (Amsterdam, 1980), pp. 229-41).

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΕΡΓΑ

- Abrahamse, Dorothy de F., «Women's monasticism in the Middle Byzantine period: problems and prospects», *BF*, IX (1985), 35-58.
- Babinger, F., «Ein Freibrief Mehmeds II, des Eroberers, für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki, Eigentum des Sultanin Mara (1459)», *BZ*, XLIV (1951), 11-20.
- Babinger, F., *Mehmed the Conqueror and his Time*, trans. R. Mannheim, ed. W.C. Hickman (Princeton, N.J., 1978).
- Babinger, F. «Witwensitz und Sterbeplatz der Sultanin Mara», *EEBS*, XXIII (1953), 240-4.
- Barišić, F., «Povelje vizantijskich carica [Les chartes des impératrices byzantines]», *ZRVI*, XIII (1971), 143-202.
- Barker, J. W., «The problem of Byzantine appanages during the Palaeologan period», *Byzantina*, III, (1971), 103-22.
- Belting, H., *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft* (Heidelberg, 1970).
- Bendall, S. and Donald, P. J., *The Later Palaeologan Coinage* (London, 1979).
- Berg, B. «Manfred of Sicily and the Greek East», *Byzantina*, XIV (1988), 263-89.
- Beyer, H.-V., «Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras», *JÖB*, XXVII (1978), 127-55.
- Bosch, Ursula V., *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in der Jahren 1321-1341* (Amsterdam, 1965).
- Božilov, I., *Familijata na Asenevci (1186-1460)*. Genealogija i prosopografija (Sofia, 1985).
- Brown, H., *The Venetian Printing Press 1469-1800* (London, 1981· rep. Amsterdam, 1969).
- Bryer, A. A. M., «Greek historians on the Turks: the case of

- the first Byzantine-Ottoman marriage», in *The Writing of History in the Middle Ages. Essays presented to R. W. Southern*, ed. R. H. C. Davis and J. M. Wallace-Hadrill (Oxford, 1981), pp. 471-93.
- Bryer, A., «Lodovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461», *Bedi Kartlisa: revue de kartvélogie*, XIX-XX (1965), 178-98.
- Buchthal, H. and Belting, H., *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An atelier of Late Byzantine book illumination and calligraphy* (Dumbarton Oaks Studies, XVI: Washington, D.C., 1978).
- Caggese, R., *Roberto d' Angiò e i suoi tempi*, I (Florence, 1922).
- Canart, P. and Peri, V., *Sussidi Bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana* (Studi e Testi, 261: Vatican City, 1970).
- Cecchini, G., Anna Notara Paleologa. Una principessa greca in Italia e la politica senese di ripopolamento della Maremma», *Bulletino Senese di Storia Patria*, n.s. IX (1938), 1-41.
- Chatzes, A. Ch., *Οι Ραούλ, Ραλ, Ράλαι (1080-1800)* (Kirchhain, 1909).
- Chatzidakis, M., *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Colletion de l'Institut*, Bibliothèque de l'Institut hellénique d'Etudes Byzantines et Post-Byzantines de Venise, I (Venice, 1962). VIII (Venice, 1975).
- Christophilopoulou, Aikaterina, *Η αντιβασιλεία εις το Βυζάντιο*, Σύμμεικτα, II (1970), 1-144.
- Chrysostomides, Julian, «Italian women in Greece in the late fourteenth and early fifteenth centuries», *Rivistda di Studi Bizantini e Slavi*, II (= *Miscellanea Agostino Per-tusi*, II) (1982), 119-32.
- Constantinides, C., *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 - ca. 1310)* (Nicosia, 1982).
- Constantinidi-Bibikou, Hélène, «Documents concernant l'histoire Byzantine déposés aux archives nationales de

- France», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, I (Athens, 1960), 119-32.
- Constantinidi-Bibikou, Hélène, «Yolande de Montferrat impératrice de Byzance», *L'Hellénisme Contemporain*, 2nd series, IV (1950), 425-42.
- Darrouzès, J., «Autres manuscrits originaires de Chypre», *REB*, XV (1957), 156.
- Del Giudice, G., *Codice Diplomatico di Carlo I e II di Angiò, 1265-1309*, 2 vols. (Naples, 1863-1902).
- Del Giudice, G., «La famiglia di Re Manfredi», *ASPN*, III (1878), 3-80· IV (1879), 35-110, 290-362· V (1880), 21-95, 262-323, 470-547. Also printed separately (Naples, 1896).
- Dendias, M.A., Ελένη Αγγελίνα Δούκαινα Βασίλισσα Σικελίας και Νεαπόλεως, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, I (1926), 219-94.
- Devreesse, R., *Bibliothèque Nationale. Catalogue des manuscrits grecs*, II: *Le fond Coislin* (Paris, 1945).
- Diehl, C., *Figures Byzantines*, series I-II (Paris, 1906-8).
- Diehl, C., *Impératrices de Byzance* (Paris, 1959).
- Diehl, C., «Anne de Savoie, femme d'Andronic III», *Figures byzantines*, II, 245-65 (= Diehl, *Impératrices de Byzance*, pp. 275-95).
- Diehl, C., «Constance de Hohenstaufen Impératrice de Nicée», in Diehl, *Figures byzantines*, II, 207-25.
- Diehl, C., «Princesses d'Occident à la cour des Commènes», in Diehl, *Figures byzantines*, II, 164-206.
- Djurić, I., «Pomenik Svetogorskog Protata c Kraja XIV veka» (Mémorial du Protaton de Mont Athos à la fin du XIVe siècle), *ZRVI*, XX (1981), 139-69.
- Djurić, V. J., «Portreti na poveljama vizantijskih i srpskih vladara», *Zbornik filosofskog fakulteta*, VII (Belgrade, 1963), 251-72 [Portraits des souverains byzantins et serbes sur les chrysobulles].
- Döldger, F., *Aus dem Schatzkammern des Heiligen Berges*, 2 vols. (Munich, 1948).
- Dölger, F., *Fascimiles byzantinischer Kaiserurkunden* (Munich, 1931).

- Dölger, F., *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, III: 1204-1282 (2nd ed. P. Wirth: Munich, 1977). IV: 1282-1341. V: 1341-1453 (Munich-Berlin, 1924-65) (= DR).
- Dölger, F., «Zum Kaisertum der Anna von Savoyen», in Dölger, *PARASPORA. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches* (Ettal, 1961), pp. 208-21.
- Failler, A., «Nouvelle note sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène», *REB*, XXXIV (1976), 119-24.
- Fassoulakis, S., *The Byzantine Family of Raoul Ral(l)es* (Athens, 1973).
- Fedalto, G., *Ricerche storiche sulla posizione giuridiche ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI* (Florence, 1967).
- Filangieri, R. *I Registri della Cancelleria Angioina*, ricostruiti da Riccardo Filangieri (Naples, 1950-) (in progress).
- Fonkić, B. L., «Zametki o grečeskich rukopisjach Sovietskikh chranilišč», *VV*, XXXVI (1974), 134-8.
- Garland, Lynda, «The life and ideology of Byzantine women. A further note on the conventions of behaviour and social reality as reflected in eleventh and twelfth century historical sources», *B*, LVIII (1988), 361-93.
- Gay, J., *Le pape Clément VI et les affaires d'Orient (1342-1352)* (Paris, 1904).
- Geanakoplos, D. J., *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282. A study in Byzantine – Latin relations* (Cambridge, Mass., 1959).
- Geanakoplos, D. J., «The Greco-Byzantine colony in Venice and its significance in the Renaissance», in Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West* (Oxford, 1966), pp. 112-37.
- Geanakoplos, D. J., *Greek Scholars in Venice. Studies in the dissemination of Greek learning from Byzantium to Western Europe* (Cambridge, Mass., 1962).
- Gill, J., *Byzantium and the Papacy, 1198-1400* (New Brunswick, N.J., 1979).

- Gill, J., «Matrons and brides of fourteenth-century Byzantium», *BF*, X (1985), 39-56.
- Grabar, A., «Une pyxide en ivoire à Dumbarton Oaks. Quelques notes sur l'art profane pendant les derniers siècles de l'Empire byzantin», *DOP*, XIV (1960), 121-46.
- Hero, Angela C., «Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina Abbess of the Convent of Philanthropos Soter in Constantinople», *BF*, IX (1985), 119-47.
- Hero, Angela, C., «The unpublished letters of Theoleptos Metropolitan of Philadelphia (1283-1322)», *Journal of Modern Hellenism*, II (1986), 1-31. IV (1987), 1-17.
- Hero, Angela Constantinides, *A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina* (Brookline, Mass., 1986).
- Hunger, H., *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur* (Munich, 1989).
- Hunger, H. and Kresten, O., «Archaisirende Minuskel und Hodegonstil im 14 Jahrhundert. Der Schreiber Theoktistos und die κράλαινα των Τριβαλών», *JÖB*, XXIX (1980), 187-236.
- Janin, R., *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, 2nd ed. (Paris, 1964).
- Janin, R., *Les églises et les monastères des grandes centres byzantines: Bithynie, Hellespont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique* (Paris, 1975).
- Janin, R., *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I: Le siège de Constantinople et le patriarche oecuménique III: Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, 2nd ed. (Paris, 1969).
- Janin, R., «Les monastères du Christ Philanthrope à Constantinople», *REB*, IV (1946), 153-62.
- Janssens, E., *Trébizonde en Colchide* (Brussels, 1969)
- Jorga, N., «Latins et grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe, 1342-62», *BZ*, XV (1906), 179-222.
- Kerofilas, C., *Une famille patricienne Crétoise. Les Vlasto* (New York, 1932).
- Kotsonis, K. I., Λουκάς ο Νοταράς ο πρώτος ενθομάρτυς,

- Ακτίνας, 189 (June, 1953), I-24.
- Kourousis, S. I. Μανουήλ – Ματθαίος Γαβαλάς, I (Athens, 1972)
- Koutibas, S. A., Οι Νοταράδες στην υπηρεσία του έθνους και της εκκλησίας (Athens, 1968)
- Kugéas, S. «Zur Geschichte der Münchener Thukydideshandschrift Augustanus F», *BZ*, XVI (1907), 61-2.
- Kursānskis, M., «La descendance d'Alexis IV Empereur de Trébizonde», *REB*, XXXVII (1979), 239-47.
- Kursānskis, M., «Relations matrimoniales entre Grands Comnènes de Trébizonde et princes géorgiens», *Bedi Kartlisa: revue de kartvélologie*, XXXIV (1972), 112-27.
- Kyrris, C. P., «Le rôle de la femme dans la société byzantine pendant les derniers siècles», *JÖB*, XXXII, 2 (1982), 463-72.
- Laiou, Angeliki E., «A Byzantine prince latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat», *B*, XXXVIII (1968), 386-410.
- Laiou, Angeliki E., «The Byzantine aristocracy in the Palaeologan period: a story of arrested development», *Viator*, IV (1973), 131-51.
- Laiou, Angeliki E., «Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328 (Cambridge, Mass., 1972)
- Laiou, Angeliki E., «Observations on the life and ideology of Byzantine women», *BF*, IX (1985), 59-102.
- Laiou, Angeliki E., «The role of women in Byzantine society», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Wien 1981, Akten*, I, I (= *JÖB*, 31/1 (Vienna, 1981), 233-60.
- Lambros, Sp. P., Δύο Ελληνίδες βιβλιογράφοι, *NE*, X (1913), 347-8.
- Lambros, Sp., P., Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ως σύζυγος εν τη ιστορία και τοις θρύλοις, *NE*, IV (1907), 417-66.
- Lameere, W., *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283-1289)* (Brussels-Rome, 1937).
- Laskaris, M., *Vizantiske prinzese u srednevekounoj Srbiji* (Bel-

- grade, 1926).
- Laurent, V., «La direction spirituelle à Byzance. La correspondance d'Irène-Eulogie Choumnaina Paléologue avec son second directeur», *REB*, XIV (1956), 48-86.
- Laurent, V., «Les grandes crises religieuses à Byzance. La fin du schisme arsénite», *Académie roumaine. Bulletin de la section historique*, XXVI (1945), 225-313.
- Laurent, V., «Une princesse byzantine au cloître. Irène-Eulogie Choumnos Paléologue, fondatrice du couvent de femmes του Φιλανθρώπου Σωτήρος», *EO*, XXIX (1930), 29-60.
- Laurent, V., *Les régestes des actes des patriarches de Constantinople*, I: *Les actes des patriarches*; IV (1208-1309) (Paris, 1971).
- Legrand, E., *Bigliographie hellénique, ou description raisonnée des ouvrages en grec publiés par des Grecs au XVe et XVIe siècle*, I (Paris, 1885).
- Lemerle, P., ed. *Actes de Kutlumus (Archives de l'Athos, II²)* (Paris, 1988).
- Lemerle, P., *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur «La geste d'Umur Pacha»* (Paris, 1957)
- Lemerle, P., *Philippe et la Macédoine orientale* (Paris, 1945)
- Léonard, E. G., *Les Angevins de Naples* (Paris, 1954)
- Leonertz, R.-J., «Chronologie de Nicolas Cabasilas 1345-1354» *OCP*, XXXI (1955), 205-31 (= Leonertz, *Byzantina et Franco-Graeca*, I (Rome, 1970), 303-28).
- Leonertz, R.-J., «Mémoire d'Ogier, protonotaire, pour Marco et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicholas III. 1276 printemps-été», *OCP*, XXXI (1965), 374-408.
- Longnon, J., *Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée* (Paris, 1949).
- Macrides, Ruth, «Dowry and inheritance in the late period: some cases from the Patriarchal Register», in *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, ed. D. Simon (Oldenbourg, 1991), pp. 89-98.
- Macrides, Ruth, «Dynastic marriages and political kinship»,

- in *Byzantine Diplomacy*, ed. J. Shepard and S. Franklin (Variorum: Aldershot, 1992), pp. 263-80.
- Macrides, Ruth, «Saints and sainthood in the early Palaiologan period», in *The Byzantine Saint*, ed. S. Hackel, Studies supplementary to *Sobornost*, V (1981), 67-87.
- Manoussakas, M. I., Η πρώτη άδεια (1456) της βενετικής γερουσίας για τον ναόν των Ελλήνων της Βενετίας και ο καρδινάλιος Ισίδωρος, *Thesaurismata*, I (1962), 109-18.
- Manoussakas, M. L., «Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos (Joseph de Méthone 1429?-1500)», *REB*, XVII (1959), 41-3.
- Manoussakas, M. I. and Paliouras, A. D., Οδηγός του Μουσείου των Εικόνων και του Ναού του Αγίου Γεωργίου (Venice, 1976).
- Manoussakas, M. and Staikos, K., ed. *The Publishing Activity of the Greeks during the Italian Renaissance* (Benaki Museum: Athens, 1987)
- Marava-Chatzinikolaou, Anna and Touphexi-Paschou, Christina, Κατάλογος Μικρογραφικών Βυζαντινών Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, II (Athens, 1985)
- Marinesco, C., «Du nouveau sur Constance de Hohenstaufen, impératrice de Nicée», *B*, I (1924), 451-68.
- Maxwell, Kathleen, «Another lectionary of the «atelier» of the Palaiologina, Vat. Gr. 532», *DOP*, XXXVII (1983), 47-54.
- Merendino, E., «Manfredi tra Epiro e Nicca», *Actes du XVe Congrès International d'Etudes byzantines*, IV (Athens, 1980), 245-52.
- Mertzios, K. D., Η Διαθήκη της Άννας Παλαιολογίνας Νοταρά, *Athena*, LIII (1949), 17-21.
- Meyendorff, J., *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas* (Paris, 1959).
- Miller, W., *Trebizond. The last Greek Empire* (London, 1926; repr., Amsterdam, 1968)
- Moschonas, N. G., «I greci a Venezia e la loro posizione religiosa nel XVe secolo», *Eranistis*, V (1967), 105-37.

- Muratore, D., *Una principessa Sabauda sul trono di Bisanzio. Giovanna di Savoia Imperatrice Anna Paleologina*, Mémoires de l'Académie des sciences, belles-lettres et arts de Savoie, 4th ser., XI (Chambéry, 1909), 221-475.
- Nelson, R. S. and Lowden, J., «The Palaeologina Group. Additional manuscripts and new questions», *DOP*, XLV (1991), 59-68.
- Nicol, D. M., *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A genealogical and prosopographical study* (Dumbarton Oaks Studies, XI, Washington, D.C., 1968)
- Nicol, D. M., «The Byzantine reaction to the Second Council of Lyons, 1274», in *Studies in Church History*, VII, ed. C.J. Cuming and D. Baker (Cambridge, 1971), pp. 113-46 (= Nicol, *Collected Studies I*, no VI).
- Nicol, D. M., *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations* (Cambridge, 1988).
- Nicol, D. M., *Collected Studies, I: Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world* (London, 1972).
- Nicol, D. M., *Collected Studies, II: Studies in Late Byzantine History and Prosopography* (London, 1986).
- Nicol, D.M., «The date of the death of Nikephoros I of Epiros», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, I (1981), 251-7.
- Nicol, D. M. *The Despotate of Epiros, I, 1204-1267* (Oxford, 1957).
- Nicol, D. M., *The Despotate of Epiros, II: 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages* (Cambridge, 1984).
- Nicol, D. M., «The Greeks and the union of the Churches: The report of Ogerius, protonotarius of Michael VIII Palaiologos», in Nicol, *Collected Studies I*, no. VII
- Nicol, D. M., *The Immortal Emperor. The life and legend of Constantine Palaiologos, last Emperor of the Romans* (Cambridge, 1992).
- Nicol, D. M., *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, 2nd edn (Cambridge, 1993).

- Nicol D. M., «Mixed marriages in Byzantium in the thirteenth century», in *Studies in Church History*, I, ed. C. W. Dugmore and C. Duggan (London and Edinburg, 1964), 160-74 (= Nicol, *Collected Studies*, I, no. IV).
- Nicol, D. M., «The relations of Charles of Anjou with Nikephoros of Epiros», *BF*, IV (1972), 170-94 (= Nicol, *Collected Studies*, II, no. V).
- Nicol, D. M., «Symbiosis and integration. Some Greco-Latin families in Byzantium in the 11th to 13th centuries», *BF*, VII (1979), 113-35 (= Nicol, *Collected Studies*, II, no. III).
- Nicol, D. M., «Thomas Despot of Epiros and the foundation date of the Paregoritissa at Arta» *Byzantina*, XIII, 2 (1985), 171-8.
- Nicol, D. M. and Bendall, S., «Anna of Savoy in Thessalonica: the numismatic evidence» *Revue Numismatique*, 6th ser., XIX (1977), 87-102.
- Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth* (London, 1971).
- Papadakis, A., *Crisis in Byzantium. The Filioque controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)* (New York, 1983)
- Papadopulos, A. Th., *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453* (Munich, 1938; repr. Amsterdam, 1962).
- Parisot, V., *Cantacuzène homme d'état et historien* (Paris, 1845).
- Pisani, P., «Les chrétiens de rite oriental à Venise et dans les possessions vénitiennes (1438-1471)», *Revue d'histoire et de littérature religieuses*, I (1896), 201-24.
- Politis, L., «Eine Schreiberschule im Kloster των Οδηγών», *BZ*, LI (1958), 17-36, 261-87.
- Powell, J. Enoch, «Die letzten Tage der Grosskomnenen», *BZ*, XXXVII (1937), 358-9.
- Prinzing, G., «Sozialgeschichte der Frau im Spiegel der Chomatenos-Akten», *JÖB*, XXXII, 2 (1982), 453-62.
- Proctor, R., *The Printing of Greek in the Fifteenth Century* (Oxford, 1900).
- Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp et al. (Vienna, 1976f) (= *PLP*).
- Protonotarios, P., «John V and Anna of Savoy (1351-1365). The

- Serres hoard» (in Greek and English), *Nomismatika Chronika*, VIII (1989), 69-84.
- Runciman, S., *The Fall of Constantinople 1453* (Cambridge, 1965).
- Runciman, S., *The Great Church in Captivity. A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek War of Independence* (Cambridge, 1968).
- Runciman, S., «The marriages of the Sons of the Emperor Manuel II», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, I (*Miscellanea Agostino Pertusi*: Bologna, 1981), 273-82.
- Runciman, S., *The Sicilian Vespers* (Cambridge, 1958)
- Runciman, S., «Thessalonica and the Montserrat inheritance», *Gregorios o Palamas*, XLII (1959), 27-34.
- Schlumberger, G. «Le tombeau d'une impératrice Byzantine à Valence en Espagne», *Byzance et Croisades. Pages médiévales* (Paris, 12927), 56-86.
- Setton, K. M., *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I: *The Thirteenth and Fourteenth Centuries* (Philadelphia, 1976).
- Ševčenko, I., «Theodore Metochites, the Chora and the intellectual trends of his time», in *The Kariye Djami.*, ed. P. Underwood IV (Princeton, N.J., 1975), pp. 19-91.
- Ševčenko, I., *La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues. Etudes sur la polémique entre Théodore Métochites et Nicéphore Choumnos* (Brussels, 1962)
- Spremić, M., «Dva podatka Mari Branković» [Two facts about Mara Branković], *Istorijski Glasnik*, 1-2 (Belgrade, 1977), 71-80.
- Talbot, Alice-Mary Maffry, «Blue-stocking nuns. Intellectual life in the convents of late Byzantium», in *Okeanos: Harvard Ukrainian Studies*, VII (*Essays Presented to Ihor Ševčenko*) (Cambridge, Mass., 1984), 604-18.
- Talbot, Alice-Mary Maffry, *Faith Healing in Late Byzantium. The posthumous miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite* (Brookline,

Mass., 1983).

- Talbot, Alice-Mary Maffry, «Late Byzantine nuns: by choice or necessity?», *BF*, IX (1985), 59-102.
- Thalloczy, L. von, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* (Munich-Leipzig, 1914).
- Théarvić, M., «Notes de chronologie byzantines», *EO*, IX (1906), 298-300.
- Touratzoglou, J., «Les sceaux byzantins en plomb de la collection Michael Ritzos au Musée de Thessaloniki», *Byzantina*, V (1973), 272-3.
- Treadgold, W., *The Byzantine Revival 780-842* (Stanford, Calif., 1988)
- Treu, M. «Manuel Holobolos», *BZ*, V (1906), 538-9.
- Trone, R., «A Constantinopolitan double monastery of the fourteenth century: The Philanthropic Saviour», *Byzantine Studies/ Etudes Byzantines*, X (1983), 81-7.
- Tsakopoulos, A., Περιγραφικός κατάλογος των χειρογράφων της βιβλιοθήκης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, II: Αγ. Τριάδος Χαλκής (*Istabil*, 1956).
- Turyn, A., *Codices Graeci Vaticani Saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis intructi* (Vatican City, 1964)
- Underwood, P., ed. *The Kariye Djami*, IV (Princeton, N.J., 1975)
- Vakalopoulos, A. E., «Die Frage der Glaubwürdigkeit der "Leichenrede auf L. Notaras" von Johannes Moschos (15. JH)», *BZ*, LII (1959), 13-21.
- Vakalopoulos, A. E., *History of Macedonia 1354-1833* (Thessaloniki, 1973).
- Vakalopoulos, A. E., *Ιστορία του Νεοελληνισμού*, I, 2nd ed. (*Thessaloniki*, 1974)
- Veludo (*Veloudis*), G., *Ελλήνων Ορθοδόξων αποικία εν Βενετία*, 2nd ed. (*Venice*, 1893)
- Verpeaux, J., *Nichéphore Choumnos, homme d'état et humaniste byzantin (ca. 1250/1255-1327)* (Paris, 1959).
- Verpeaux, J., «Notes prosopographiques sur la famille Choumnos», *BS*, XX (1959), 252-66.
- Viani, Maria Christina Bandera, *Venezia. Museo delle Icone*

- Bizantine e post Bizantine e Chiesa di San Giorgio dei Greci* (Bologna, 1988).
- Vogel, M. and Gardthausen, V., *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Leipzig, 1909).
- Vries-Van der Velden, Eva de, *L'Elite byzantine devant l'avance turque à l'époque de la guerre civile de 1341 à 1354* (Amsterdam, 1989).
- Weiss, G., *Johannes Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch* (Wiesbaden, 1969).
- Weyl, Anne Marie Carr, «*Women and Monasticism in Byzantium*. Introduction from an art historian», *BF*, IX (1985), I-15.
- Wieruszowski, H., «*La Corte di Pietro d'Aragona*», *ASI*, anno 96, vol. I (1938), 141-62.
- Wilson, N. G., «*Books and readers in Byzantium*», *Byzantine Books and Bookmen* (Washington, D.C., 1975)
- Wilson, N. G., *Scholars of Byzantium* (London, 1983)
- Zacos, G. and Veglery, A., *Byzantine Lead Seals*, I (Basel, 1972).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Α

- Αβινιόν 149
Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης 192
Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως 15, 100, 110, 152
Αδελαΐδα (Ειρήνη) του Brunswick (πρώτη σύζυγος Ανδρόνικου Γ') 139
Αδραμύτιον (Μικράς Ασίας) 73, 74
Αθανάσιος Α' Πατριάρχης (1289-92, 1303-9) 15, 93-95, 99, 107, 111
Αθανάσιος Μετεωρίτης 15
Αθανασίου Αγίου Μονή Μεγίστης Λαύρας 83
Αθηνών Δουκάτο 54, 97
Άθως, Αγ. Όρος 15, 84, 119, 149, 158, 191, 194, 197
Αικατερίνη του Valois (Λατινίς αυτοκράτειρα Κωνσταντινουπόλεως) 60, 61
Αικατερίνη του Κουρτεναί (Λατινίς αυτοκράτειρα Κωνσταντινουπόλεως) 98
Ακ Κογιουνλού (Ορδή Λευκού Προβάτου) 200, 201
Ακίνδυνος Γρηγόριος 120
Ακροπολίτης Γεώργιος 77
Ακροπολίτης Κωνσταντίνος (γιος Γεωργίου) 77
Αλβανία, Αλβανοί 31, 32, 35, 53, 54, 188
Αλέξανδρος Αφροδισιεύς 78
Αλέξιος Β' Κομνηνός (Αυτοκράτωρ Τραπεζούντας) 107
Αλέξιος Γ' Κομνηνός (Αυτοκράτωρ Τραπεζούντας) 200
Αλέξιος Δ' Κομνηνός (Αυτοκράτωρ Τραπεζούντας) 200, 201
Αλφόνσος Ι' της Καστίλλης 44, 88
Αμάσεια (Μικράς Ασίας) 187

- Αμεδαίος Ε' Κόμης Σαβοΐας 139, 140
 Ανδρέας Μεθώνης (ιερέυς στη Βενετία) 173
 Ανδριανούπολη 124, 127, 129, 130, 163, 185, 187, 188, 203
 Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1282-1328) 20-22, 52, 71-73, 75, 84, 85, 88-92, 97, 100, 105-107, 114-16, 124, 139, 155
 Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος (1328-41) 21, 22, 118, 124, 125, 128, 139, 142-45, 157
 Ανδρόνικος Δ' Παλαιολόγος (Αυτοκράτωρ 1376-9) 136
 Ανζού Ροβέρτος 54
 Ανζού Φίλιππος (Πρίγκιπας του Τάραντα) 21, 54, 55, 57-60
 Άννα Δούκαινα (κόρη Μιχαήλ Β' Ηπείρου) 35, 36
 Άννα Κομνηνή (ιστορικός) 16, 24
 Άννα Νοταρά (δες Νοταρά)
 Άννα Ουγγαρίας (πρώτη σύζυγος Ανδρόνικου Β') 88
 Άννα Παλαιολογίνα (μητέρα της Θάμαρ) (δες Παλαιολογίνα)
 Άννα της Σαβοΐας (Αυτοκράτειρα) 22, 23, 118, 125, 128-30, 139-60
 Ανσέλμος (Άγγελος) (γιός Έλενας Δούκαινας) 39, 43, 46, 47
 Απόκαυκος Αλέξιος Μέγας Δούκας 144-47, 149-52
 Απουλία 31, 37, 40
 Αραγωνέζοι 52
 Αριστείδης Αίλιος 81, 82
 Αριστινή 80
 Αριστοτέλης 77, 82, 177, 178
 Αρσένιος Πατριάρχης (1254-9, 1261-4) 64, 72-74
 Αρσενίτες 64, 72-74
 Άρτα (Ήπειρος) 31, 36, 40, 41, 52-58
 Ασάν Ανδρόνικος Παλαιολόγος (πατέρας Ειρήνης Καντακουζηνού) 123
 Ασάν Δημήτριος 179, 180
 Ασάν Ιωάννης Γ' Βουλγαρίας 123
 Ασάν Ιωάννης (αδελφός Ειρήνης Καντακουζηνού) 123
 Ασάν Ιωάννης (σύζυγος Ειρήνης Παλαιολογίνας) 143
 Ασάν Μανουήλ (αδελφός Ειρήνης Καντακουζηνού) 123, 126
 Ασίζη 157
 Αυτωρειανός (λόγιος) 76
 Αχαΐα (φράγκικο πριγκιπάτο) 35, 36, 39, 52, 54

B

- Βαγιατζή Β' Σουλτάνος 196
 Βαλδουίνος Β' (Λατίνος αυτοκράτορας Κωνσταντινουπόλεως)
 41, 42, 50, 63
 Βαράγκοι 144
 Βάρνας Σταυροφορία (1444) 188
 Βασιλακάτα (Ιταλίας) 44
 Βασίλειος Α' Αυτοκράτωρ Τραπεζούντας 22
 Βασίλειος Α' Αυτοκράτωρ (867-86) 17
 Βασίλειος ο Μέγας 79
 Βεατρίκη, κόρη Έλενας Δούκαινας και Μανφρέδου 38, 43, 46
 Βεατρίκη Σαβοΐας 33
 Βεατρίκη της Καστίλλης 88
 Βεατρίκη του Μπουρμπόν Κλερμόν 60
 Βέκκος Ιωάννης Θ' (Πατριάρχης 1275-82) 72
 Βελιγράδι 183
 Βενεβέντο (Μάχη 1266) 42, 43, 50
 Βενετία, Βενετοί 26, 41, 57, 129, 147, 148, 150, 151, 161, 167-
 74, 176, 178-80, 192-94, 196
 Βεράτιο (Αλβανίας) 52
 Βησσαρίων Επίσκοπος Νικαίας και Καρδινάλιος 164-67, 171-
 73, 175
 Βιτέρμπο 50
 Βλαστός Νικόλαος 177, 178
 Βλαστός Σίφης 178-79
 Βλαχία 196
 Βοήθιος 77
 Βόνιτσα 54
 Βονιφάτιος Α' (Μαρκήσιος της Μομφερρά) 87
 Βουλγαρία, Βούλγαροι 69, 126, 131, 196
 Βράνκοβιτς Αικατερίνη (κόρη Γεωργίου) 192
 Βράνκοβιτς Γεώργιος (Δεσπότης Σερβίας) 20, 183-189, 191,
 194, 197, 199, 202
 Βράνκοβιτς Γρηγόριος (γιος Γεωργίου) 185-87, 191, 194, 197
 Βράνκοβιτς Λάζαρος (γιος Γεωργίου) 191, 197

Βράνκοβιτς Μάρα (δες Μάρα)

Βράνκοβιτς Στέφανος (γιος Γεωργίου) 185-87, 191, 197

Γ

Γαλατάς (Γενουάτικη αποικία Κωνσταντινουπόλεως) 131, 148, 157

Γατιλούζιο Φραγκίσκος Α' Λέσθου 143

Γεννάδιος Β' (Γεώργιος Σχολάριος) Πατριάρχης 1454-6 25, 166, 194

Γένουα, Γενουάτες 102, 131, 132, 147, 148

Γεωργία 107, 190, 203

Γεωργίου Αγίου Μονή Μαγγάνων 134

Γεωργίου Αγίου (Ναός Ελλήνων Ιταλίας) 181

Γιολάντα της Μομφερρά (δες Ειρήνη Παλαιολογίνα)

Γκούρια, Γεωργία 203

Γκύ de la Roche Β' (Δούκας Αθηνών) 60, 95

Γοτθία, Κριμαία 202

Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος (Πρίγκιπας Αχαΐας) 35, 36, 39, 40, 50

Γουλιέλμος Ζ' της Μομφερρά 88

Γραπτοί Θεόδωρος και Θεοφάνης μάρτυρες (9ος αιώνας) 80, 81

Γρηγοράς Νικηφόρος (ιστορικός) 90, 91, 96, 97, 113, 120, 121, 132, 136-38, 144, 152

Γρηγόριος Β' (Γεώργιος Κύπρου) Πατριάρχης 1282-9 72-75, 78-80, 106

Γρηγορίου Αγίου Φρούριο 70

Δ

Δαβίδ Κομνηνός (Αυτοκράτωρ Τραπεζούντας) 201-6

Δάντης 33

Δημοσθένης 79

Διδυμότειχο 124-27, 131, 135, 142, 143

Διογένης Λαέρτιος 81

- Διονύσιος Αλικαρνασεύς 81
 Διονύσιος Φιλιππουπόλεως (Πατριάρχης 1466-7, 1488-90) 195,
 197
 Δούκας Ιωάννης (γιος Μιχαήλ Β' Ηπείρου) 39-40
 Δούκας (ιστορικός) 184, 192
 Δουσάν Στέφανος (Ούρεσης Δ' Σερβίας) 148, 154, 155
 Δράμα 95, 100, 102
 Δυρράχιο 32

Ε

- Εδουάρδος Β' Αγγλίας 47
 Εδουάρδος (Κόμης Σαβοΐας) 139-41, 157
 Εικοσιφοίνισσα (μονή στην Kosinitza) 195, 197
 Ειρήνη-Ευλογία Χούμναινα 23-25, 94, 105-122
 Ειρήνη-Ευλογία (αδελφή Μιχαήλ Η') 19, 51, 63, 64, 69-71, 73,
 74, 111
 Ειρήνη Παλαιολογίνα (Γιολάντα της Μομφερρά) 23,87-103,
 107, 139, 155
 Ειρήνη Παλαιολογίνα (κόρη Άννας Σαβοΐας) 143
 Ειρήνη (Αυτοκράτειρα 797-802) 16, 147
 Έλενα Δούκαινα (σύζυγος Μανφρέδου Σικελίας) 21, 26, 29-49,
 50, 53, 61, 87
 Έλενα Καντακουζηνού (Αυτοκράτειρα Τραπεζούντας) 26, 199-
 207
 Ελλησποντος 148
 Επιβάτες Βοσπόρου 136
 Επταπύργιο 204
 Ερρίκος de Porta 44-46
 Ερρίκος της Καστίλλης 44, 46
 Ερρίκος (γιος Έλενας Δούκαινας και Μανφρέδου) 38, 43, 46,
 47
 Εσφιγμένου Μονή Αγίου Όρους 197
 Ευγενία (αδελφή Θεοδώρας Ραούλαινας) 65
 Ευγένιος Δ' Πάπας 171
 Ευδοκία (αδελφή Ανδρόνικου Β') 93

Ευριπίδης 81

Ἐφεσος 64

Z

Ζαγανός Πασάς 205

Ζαμπέτα (Ελισσάβετ) (νύφη Ἄννας Νοταρά) 179

H

Ἡπειρος 30-33, 35, 39, 40, 42, 43, 45, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 59,
61, 68, 69

Ἡσίοδος 81

Ἡουχαστές 119, 120, 131

Θ

Θάμαρ, πριγκίπισσα του Τάραντα (κόρη Νικηφόρου Α' Ἡπεί-
ρου) 21, 48-62, 87

Θεοδώρα – Θεοδούλη (μοναχή, ανιψιά Μιχαήλ Η') 17

Θεοδώρα Ραούλαινα (μοναχή και λογία) 19, 25, 63-85

Θεοδώρα (Αγία Ἄρτης) 36, 47

Θεοδώρα, αυτοκράτειρα 16, 18, 135

Θεόδωρος Β' Λάσκαρης (Αυτοκράτωρ Νικαίας) 63, 65

Θεόδωρος και Θεοφάνης (δες Γραπτοί)

Θεόκριτος 77

Θεόληπτος (Επίσκοπος Φιλαδελφείας) 109, 112-9

Θεόφιλος (Αυτοκράτωρ 829-42) 81

Θεοφύλακτος (Αρχιεπίσκοπος Οχρίδας) 84

Θεσσαλία 35, 68

Θεσσαλονίκη 14, 23, 31, 32, 39, 87, 89, 93-101, 105, 108, 115,
126, 130, 154-59

Θουκυδίδης 85

Θράκη 26, 97, 131-33, 146-48, 155

Θωμάς Δεσπότης Ηπείρου (γιος Νικηφόρου Α') 58, 59

I

- Ιβάν Γ' Ρωσίας 207
 Ιβάν Δ' Ρωσίας (Τρομερός) 207
 Ιβάν Ρίλσκι (Άγιος Βουλγαρίας) 196
 Ιβήρων Μονή Αγίου Όρους 158
 Ιουστινιανός Α' 16, 18, 22, 135
 Ισαβέλλα Βιλλεαρδουίνου 93
 Ισαβέλλα de la Rochette 142
 Ισίδωρος (Επίσκοπος Κιέβου και Καρδινάλιος) 171-73
 Ισμαήλ, Σαφαβίδης Σάχης Περσίας 206
 Ιωάννη (κόρη Θάμαρ) 60
 Ιωάννης Γ' Βατάτζης (Αυτοκράτωρ Νικαίας 1222-54) 30, 33, 43
 Ιωάννης Δ' Κομνηνός (Αυτοκράτωρ Τραπεζούντας) 184, 201, 202
 Ιωάννης Δ' Λάσκαρης (Αυτοκράτωρ Νικαίας 1258) 63-65
 Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος (Αυτοκράτωρ 1354-91) 118, 121, 125, 128, 129, 133, 134, 136, 142, 144, 147-50, 152-56
 Ιωάννης Η' Παλαιολόγος (Αυτοκράτωρ 1425-48) 161, 183, 201
 Ιωάννης ΙΔ' Καλέκας Πατριάρχης (1334-47) 144, 146, 147, 149, 159
 Ιωάννης ΚΒ' Πάπας 141
 Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός (Αυτοκράτωρ 1347-54) 17, 20, 118-21, 123-29, 131-33, 136-38, 143, 144-48, 150, 152-54, 199
 Ιωάννινα 31
 Ιώβ 175
 Ιωσήφ Α' Πατριάρχης (1266-75) 64, 71, 72
 Ιωσηφίτες 64

Κ

- Καβάσιλας Νικόλαος (λόγιος) 157
 Καλλιέργης Ζαχαρίας 176-78
 Καλλίπολη 74, 124, 126, 134
 Κάλλιστος Α' Πατριάρχης (1350-3, 1355-63) 134
 Κάλλιστος Γ' Πάπας 171
 Καμπανία 44, 46
 Κάνινα (Αλβανίας) 32
 Καντακουζηνός Ανδρόνικος (γιος Ιωάννη Στ') 126, 131
 Καντακουζηνός Γεώργιος Παλαιολόγος 199, 202
 Καντακουζηνός Θωμάς (θείος Μάρας Βράνκοβιτς) 186, 187, 191, 199
 Καντακουζηνός Μανουήλ (γιος Ιωάννη Στ') 126, 136
 Καντακουζηνός Ματθαίος (γιος Ιωάννη Στ') 126, 130-36, 154, 155
 Καντακουζηνού Ειρήνη (σύζυγος Γεωργίου Βράνκοβιτς) 184, 191, 197, 199
 Καντακουζηνού Ειρήνη Ασένινα (σύζυγος Ιωάννη Στ') 123-38, 152, 154
 Καντακουζηνού Έλενα (κόρη Ιωάννη Στ', σύζυγος Ιωάννη Ε') 126, 129, 130, 154
 Καντακουζηνού Ευδοκία (ανιψιά Άννας Νοταρά) 169, 172, 173, 177, 180
 Καντακουζηνού Θεοδώρα (κόρη Ιωάννη Στ', σύζυγος Ορχάν) 20, 126-28, 130
 Καντακουζηνού Θεοδώρα (μητέρα Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού) 123, 125
 Καντακουζηνού Θεοδώρα (σύζυγος Αλεξίου Γ' Τραπεζούντας) 200
 Καντακουζηνού Θεοδώρα (σύζυγος Αλεξίου Δ' Τραπεζούντας) 200, 201
 Καντακουζηνού Μαρία (κόρη Ιωάννη Στ') 126, 131
 Καντακουζηνών Οικογένεια 17, 26, 61, 118, 121, 136
 Καπνίσσης Ιωάννης (ιερέυς στη Βενετία) 178
 Καρά Κογιουνλού (Ορδή Μαύρου Προβάτου) 200

- Καρλομάγνος 16
 Κάρολος Α' Ανζού (βασιλιάς Σικελίας) 42-47, 52, 55
 Κάρολος Β' Ανζού (βασιλιάς Νεαπόλεως) 47, 52, 53, 56, 58, 59
 Κάρολος Δ' Γαλλίας 140
 Κάρολος του Valois 98
 Κάρολος (γιος Θάμαρ) 60
 Καστοριά 40
 Καταλανική Εταιρεία 97
 Κεράτιος 131, 148
 Κέρκυρα 32, 50, 54
 Κεφαλλονιά 40
 Κλήμης Δ' Πάπας 41, 42, 44, 45
 Κλήμης Στ' Πάπας 149, 150
 Κομνηνή Άννα (κόρη Δαβίδ) 203, 205
 Κομνηνός Βασίλειος (γιος Δαβίδ) 203, 205
 Κομνηνός Γεώργιος (γιος Δαβίδ) 203, 205
 Κομνηνός Μανουήλ (γιος Δαβίδ) 203, 205
 Κορραδίνος (γιος Κορράδου) 32, 42, 45, 48
 Κορράδος (γιος Φρειδερίκου Β' Χοχενστάουφεν) 32, 42
 Κούρια 164, 173
 Κριμαία 202
 Κρίσις, Κωνσταντινούπολη 74
 Κωνσταντία του Χοχενστάουφεν (σύζυγος Ιωάννη Γ' Βατάτζη)
 30, 33, 34, 43
 Κωνσταντία (κόρη Μανφρέδου Σικελίας) 33, 38
 Κωνσταντίνος Α' ο Μέγας 29
 Κωνσταντίνος ΙΑ' Παλαιολόγος (Αυτοκράτωρ 1448-53) 17, 21,
 29, 162, 168, 180, 189, 206
 Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (Αυτοκράτωρ 913-59) 29

Λ

- Λαμπηνός Αλέξιος (Συγγραφέας) 100
 Λασκαρίδες 30
 Λεπάντο (Ναύπακτος) 54, 61
 Λουδοβίκος Θ' Γαλλίας 42

Λούκερα, Απουλίας 40, 43
 Λυώνος 6' Σύνοδος (1274) 51, 68

Μ

- Μαγνησία 66
 Μακεδονία 26, 31, 32, 93, 96, 101, 121, 196
 Μανίσα, Μικράς Ασίας 188
 Μανουήλ Α' Κομνηνός (Αυτοκράτωρ 1143-80) 87
 Μανουήλ Β' Παλαιολόγος (Αυτοκράτωρ 1391-1425) 21
 Μανούτιος Άλδος (τυπογράφος) 176
 Μανφρέδος Θ' (γιος Μαρκησίου του Saluzzo) 46
 Μανφρέδος Χοχενστάουφεν (βασιλιάς Σικελίας) 21, 32, 33, 34,
 37-42, 44, 49, 50, 53, 54
 Μάρα Βράνκοβιτς (σύζυγος Μουράτ Β') 20, 21, 26, 183-199,
 203
 Μαρέμμα, Ιταλία 166, 167
 Μαρία (αδελφή Θεοδώρας Ραούλαινας) 65, 69
 Μαρία (κόρη Νικηφόρου Α' Ηπείρου) 54
 Μαρτίνος Δ' Πάπας 71
 Ματθαίος (Επίσκοπος Εφέσου) 113
 Μεγαλοκομνηνοί (αυτοκρατορική οικογένεια Τραπεζούντας)
 200
 Μελίτας (Γραφεύς) 79
 Μετοχίτης Θεόδωρος 78, 95, 96, 100, 105
 Μιλουτίν Στέφανος (Ούρεσης Β' Σερβίας) 20, 92, 93, 96, 97,
 102, 103
 Μιχαήλ Α' Κομνηνός Δούκας (Ηπείρου) 31
 Μιχαήλ Β' Κομνηνός Δούκας (Ηπείρου) 31, 32, 35, 39, 40, 45,
 48, 50
 Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος (Αυτοκράτωρ 1258-82) 16, 18, 21, 22,
 31, 34, 41, 43, 49-52, 63-72, 82, 88, 111, 123
 Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος (Αυτοκράτωρ 1294-1320) 55, 57, 88,
 90, 156
 Μογγόλοι 22, 200
 Μολδαβία 196

- Μομφερρά, Λομβαρδία (δες Βονιφάτιος, Ειρήνη Παλαιολογίνα, Παλαιολόγος, Θεόδωρος, Ραιιέρος, Γουλιέλμος)
 Μονές γυναικείες:
 Αγίου Ανδρέα Κρήτης Κωνσταντινουπόλεως 74, 75, 80, 83
 Αγίων Αναργύρων Θεσσαλονίκης 157
 Κυράς Μάρθας Κωνσταντινουπόλεως 135
 Παναγία Καλής Ελπίδας Κωνσταντινουπόλεως 17, 24
 Φιλανθρώπου Χριστού Κωνσταντινουπόλεως 110
 Μονομάχος Ιωάννης (Κυβερνήτης Θεσσαλονίκης) 98
 Μοριάς (δες Πελοπόννησος)
 Μόσχα 82, 207
 Μουζάλων Γεώργιος (Πρωτοβεστιάριος) 65, 66
 Μουράτ Β' 20, 21, 184-89, 197
 Μουσούρος Μάρκος 176
 Μπάρι 46
 Μυστράς 36, 201, 206, 207
 Μωάμεθ Β' 26, 162, 163, 186, 188, 189, 191, 192, 194-97, 201

N

- Νεάπολη 42, 46, 47, 52, 60
 Νιγρίτα (δες Jezevo)
 Νίκαια 30-35, 39, 40, 63, 64
 Νικηρίτης Λέων 175
 Νικηφόρος Α' Δεσπότης (γιος Μιχαήλ Β' Ηπείρου) 36, 39, 40, 48-50, 52, 53, 55, 61
 Νικηφόρος (γαμπρός Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού) 131
 Νικόλαος Γ' Πάπας 70
 Νογái (Χάνος Μογγόλων) 22
 Νορμανδοί 31, 32
 Νοταρά Άννα Παλαιολογίνα (κόρη Λουκά) 26, 161-81, 193, 194
 Νοταρά Ευφροσύνη (κόρη Λουκά) 163, 164, 179
 Νοταρά Θεοδώρα (κόρη Λουκά) 163, 164, 178, 179
 Νοταράς Ισαάκ (γιος Λουκά) 163, 166, 179
 Νοταράς Λουκάς (Μέγας Δούκας) 161-63, 168, 169, 177, 178
 Ντιγιάρμπακιρ Μεσοποταμίας 201

Νυμφαίο, Μικράς Ασίας 63

Ξ

Ξερόλοφος Κωνσταντινουπόλεως 111
 Ξυλοκαράβης Μάρκος Πατριάρχης 194, 195

Ο

Οδηγήτριας Μονή, Κωνσταντινούπολη 158
 Οθωμανοί Τούρκοι 148, 149, 151, 166, 183-86, 193, 199
 Όμηρος 81
 Ομούρ (Εμίρης Αϊδινίου) 126
 Ορσίνι Ιωάννης (Κόμης Κεφαλλονιάς) 54
 Ορσίνι Νικόλαος (Κόμης Κεφαλλονιάς) 61
 Ορχάν (Εμίρης Βιθυνίας) 20, 127
 Οτράντο 56
 Ουγγαρία 183, 186, 191
 Ουζεμπέγκ (Χάνος Χρυσής Ορδής) 22
 Ουζούν Χασάν 201, 203, 206
 Ουλεγκού (Χάνος Μογγόλων) 22
 Ούρλιχ Β' (Κόμης Χίλιας) 192
 Ουρβανός Δ' Πάπας 41, 42

Π

Παλαιολογίνα Άννα (κόρη Μιχαήλ Θ') 61
 Παλαιολογίνα Άννα, βασίλισσα (μητέρα Θάμαρ) 49, 51, 52, 54-59, 61
 Παλαιολογίνα Ζωή (Σοφία) (κόρη Θωμά, σύζυγος Ιβάν Γ') 206, 207
 Παλαιολογίνα Θεοδώρα (κόρη Άννας Σαβοΐας και Ανδρόνικου Γ') 143
 Παλαιολογίνα Μαρία (κόρη Ανδρόνικου Γ') 143

- Παλαιολόγος Ανδρέας (γιος Θωμά) 164
 Παλαιολόγος Ανδρόνικος (Μέγας Δομέστος) 163
 Παλαιολόγος Δημήτριος (γιος Ειρήνης-Γιολάντας) 89, 93, 97, 98
 Παλαιολόγος Θεόδωρος της Μομφερρά (γιος Ειρήνης-Γιολάντας) 89, 93, 95, 97, 98
 Παλαιολόγος Θωμάς (αδελφός Κωνσταντίνου ΙΑ') 164, 206
 Παλαιολόγος Ιωάννης (αδελφός Μιχαήλ Η') 39, 40
 Παλαιολόγος Ιωάννης (γιος Ειρήνης-Γιολάντας) 89, 90, 93, 94, 98, 107, 108
 Παλαιολόγος Μανουήλ (γιος Θωμά) 165
 Παλαιολόγος Μιχαήλ (γιος Άννας Σαβοΐας και Ανδρόνικου Γ') 143, 144
 Παλαιολόγων Οικογένεια 17, 61, 118, 121, 162
 Παλαμάς Γρηγόριος Άγιος 119-21, 131, 138
 Παλέρμιο 32, 52
 Πανάρετος Μιχαήλ (χρονικογράφος) 202
 Παρηγορήτισσα, εκκλησία Άρτας 61, 62
 Πάτρα 36
 Παύλου Αγίου Μονή, Αγ. Όρος 194
 Παχυμέρης Γεώργιος (ιστορικός) 50, 67
 Πελαγονίας μάχη (1259) 39, 40
 Πελοπόννησος 35, 136, 161, 164, 199, 201
 Πετραλείφα Οικογένεια 36, 68
 Πέτρος Γ' Αραγωνίας 38, 60
 Πίος Β' Πάπας 164, 165, 201
 Πλανούδης Μάξιμος (λόγιος) 74, 76, 77, 85
 Πλουσιαδηνός Ιωάννης (ιερέυς) 166, 167
 Πρωτάτο Αγίου Όρους 158

P

- Ραγούσα 193, 196
 Ραινιέρος Μομφερρατικός 87
 Ραούλ Ισαάκ (αδελφός Ιωάννη) 70, 81, 84
 Ραούλ Ιωάννης, Πρωτοβεστιάριος (σύζυγος Θεοδώρας Ραούλαινας) 66, 67, 70, 82

- Ραούλ Μανουήλ (αδελφός Ιωάννη) 70, 81
 Ραούλαινα Άννα (κόρη Ιωάννη και Θεοδώρας) 68
 Ραούλαινα Ειρήνη (κόρη Ιωάννη και Θεοδώρας) 68
 Ραφαήλ Πατριάρχης (1475-6) 195
 Ρίλα 196
 Ρογήρος Αρχιεπίσκοπος Santa Severina 55
 Ρογήρος de Lauria Αραγωνίας 46
 Ροδόλφος Fayella 45
 Ρώμη 18, 41, 51, 71, 109, 158, 164-66, 207

Σ

- Σαβοΐα 140, 156, 158
 Σαρουχάν Πασάς 184-85
 Σαφαβίδες Σάχηδες Περσίας 206
 Σερβία, Σέρβοι 97, 98, 100, 102, 126, 154, 184-89, 199, 200, 202
 Σερβόπουλος Φραγκούλης 166
 Σέρρες 102, 191, 197, 203
 Σηλυμβρία 128
 Σιέννα 166-68
 Σικελία 31, 35, 37, 42, 52, 60, 71
 Σικελικός Εσπερινός 46, 52
 Σιμωνίς Παλαιολογίνα (σύζυγος Στεφάνου Μιλούτιν) 20, 89, 92-94, 96, 100, 102
 Σίξτος Δ' Πάπας 207
 Σμεντέρεβο 183, 185-87, 189, 191, 199
 Σπανδούνης Θεόδωρος (ιστορικός) 174, 193, 202, 204
 Σπανδούνης Ματθαίος (σύζυγος Ευδοκίας Καντακουζηνού) 174, 180, 193
 Στράβωνας 81
 Στρατηγόπουλος Αλέξιος (Στρατηγός) 40
 Στρυμόνας 203
 Συμεών Τραπεζούντιος Πατριάρχης (1466-7, 1471-4) 194, 195
 Συμπλίκιος 82, 177
 Σφραντζής Γεώργιος (ιστορικός) 162, 168

Σωσάνδρας Ναός 66

Τ

Ταρσίτης Ιωάννης (γραφεύς) 175
 Τένεδος 133, 134
 Τέταρτη Σταυροφορία 30, 63, 87
 Τορνίκης Ανδρόνικος (πρέσβης) 140
 Τοσκάνη 167
 Τράνη Απουλίας 37, 38, 43, 44
 Τραπεζούντα 20, 184, 190, 196, 199-206
 Τρνόβο 196

Υ

Υρτακηνός Θεόδωρος (συγγραφεύς) 100, 101

Φ

Φιλαδέλφεια, Μικράς Ασίας 109, 114
 Φιλανθρωπηνός Αλέξιος, στρατηγός 84
 Φίλελφος Φραγκίσκος 26, 180
 Φιλής Μανουήλ, ποιητής 100, 101
 Φίλιππος Δ' Γαλλίας 98
 Φίλιππος Ε' Δούκας Βουργουνδίας 201
 Φίλιππος του Σαιν Ζερμαίν 149
 Φίλιππος (γιος Θάμαρ) 60, 61
 Φιλόθεος Κόκκινος Πατριάρχης (1353-4, 1364-76) 15
 Φλωρεντία, Φλωρεντίας-Φερράρας Σύνοδος (1438-9) 170, 175
 Φραγκισκανοί 141, 157
 Φρειδερίκος Β' Αραγωνίας και Σικελίας 57, 98
 Φρειδερίκος Β' Χοχενστάουφεν 30-34, 38, 46
 Φρειδερίκος (γιος Έλενας Δούκαινας και Μανφρέδου) 38, 43, 46, 47

X

- Χιλανδαρίου Μονή Αγίου Όρους 191, 194
Χινάρδο Φίλιππος 32
Χολόβολος Μανουήλ (Μάξιμος), μοναχός 68, 77
Χούμνος Νικηφόρος 24, 94, 105, 107, 114
Χρυσόστομος Ιωάννης Άγιος 15, 18

A

Aeneas Sylvius (Πάπας Πίος Β΄) 25
Amerusio 43
Amundilla 43

B

Berengar Raymond 60
Biagio San, (εκκλησία στη Βενετία) 171, 172
Blanche (κόρη Θάμαρ) 60
Brabant Μαρία 139
Bragora, Βενετία 170

C

Caserta 59
Castel del Monte, Απουλία 46
Castel dell' Uono, Νεάπολη 46, 47
Castello, Βενετία 171
Catena 175
Chambery 139
Cividale del Friuli 56
Contarini Maffeo, Πατριάρχης Βενετίας (1455-60) 172

G

Gibelet Jean de 140
Giorgio dei Greci, εκκλησία στη Βενετία 174, 180

J

Jezevo 191-93, 196, 197, 204
 Jiskra Jovan 190

K

Kosinitza Μονή 195, 197

L

Lago Pesole, Ιταλία 44
 Lupone 43

M

Manfredi Troylo 179
 Manualdo 43
 Mocenigo Nicolo 178
 Montauto, Ιταλία 166, 167
 Muratore Dino 157

N

Nocera 44

O

Orlay Giovanni de, Σαβόιος Ιππότης 148
 Osin B' Αρμενίας 60

P

Pelaganne Cola 38
 Pierre de l'Isle 55
 Pisani Giovanni 178

S

Sanuto Marino 180
 Savona, Ιταλία 141
 Sifula Fredericu 38
 Siginulfo Βαρθολομαίος, Κόμης της Caserta 59

T

Tagliacozzo (μάχη 1268) 42, 45, 46, 48

V

Violante Αραγωνίας 60

W

Walter Β' Βρυέννης 60

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	7
Πίνακας εικόνων	9
Συντομογραφίες	11
Εισαγωγή	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Έλενα Δούκαινα, βασίλισσα των δύο Σικελιών, 1258-1266	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Θάμαρ, πριγκίπισσα του Τάραντα, 1294-1309	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Θεοδώρα Ραούλαινα, μοναχή και λόγια, περίπου 1240-1300 ...	63
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Αυτοκράτειρα Ειρήνη Παλαιολογίνα (Γιολάντα η Μομφερρατική), 1288/9-1317	87
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
Ειρήνη-Ευλογία Χούμναινα Παλαιολογίνα, πριγκίπισσα και ηγουμένη, πέθανε περίπου το 1355	105
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ	
Ειρήνη Ασένινα Καντακουζηνού, Αυγούστα, 1347-1354	123
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ	
Άννα της Σαβοΐας, αντιβασιλεύς και Αυγούστα, 1341-(περίπου) 1365	139

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

Άννα Νοταρά Παλαιολογίνα, πέθανε το 1507 161

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

Μάρα Βράνκοβιτς της Σερβίας, βαλιντέ Σουλτάνα, περίπου
1412-1476 183

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

Έλενα Καντακουζηνού Κομνηνή, αυτοκράτειρα Τραπεζούντας,
πέθανε περίπου στα 1463 199

Βιβλιογραφία 209

Ευρετήριο 227